

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ. ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΝΕΟΤΕΡΗΣ ΚΑΙ
ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Διπλωματική Μεταπτυχιακή εργασία

**Ο εμφύλιος πόλεμος 1945-1949 και η διαμόρφωση της ελληνικής
βιβλιογραφικής παραγωγής από το 1945 μέχρι το 2016.**

Παντελής Μπράττης

Σύμβουλος Σπουδών: Νίκος Κοταρίδης

Αθήνα 2016

*Αφιερωμένο στη μνήμη
του Νίκου Κουλούρη*

Περιεχόμενα

Περιεχόμενα	3
Συνοτομογραφίες.....	5
Περίληψη.....	6
Abstract	6
1. Εισαγωγή	7
2. Ελληνικές βιβλιογραφίες με αναφορές στη δεκαετία του 1940	9
2.1 Βιβλιογραφικές απόπειρες πριν τη βιβλιογραφία του Ν. Κουλούρη	9
2.2 Σύντομη παρουσίαση της Βιβλιογραφίας του Ν. Κουλούρη.....	10
3. Χαρακτηριστικά ΝΕΒΕΠ	13
3.1 Περιεχόμενο έργων και δομή	13
3.2 Μεθοδολογία έρευνας για εντοπισμό έργων.....	13
3.3 Μεθοδολογία έρευνας για ένταξη έργων στη βιβλιογραφία.....	18
3.3.1 Αυτοψία (φυσική ή ψηφιακή) έργων	19
3.3.2 Διαδικτυακή έρευνα	20
3.3.3 Πηγές διαδικτυακής έρευνας.....	22
4. Παρουσίαση Νέας Βιβλιογραφίας Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου 1945-1949	24
4.1 Γενική παρουσίαση ΝΕΒΕΠ και σύγκριση με Βιβλιογραφία Ν. Κουλούρη.....	24
4.2 Είδη εκδόσεων	25
4.3 Μορφή έργων	25
4.4 Τυπολογία έργων	27
4.4.1 Προσωπικές Αφηγήσεις	29
4.4.2 Ερευνητικές Μελέτες	32
4.4.3 Προπαγανδιστικά Έργα	34
4.4.4 Λόγοι, δοκίμια, άρθρα κλπ.	36
4.4.5 Εικονογραφικά έργα	38
4.4.6 Λογοτεχνικά Έργα	40
4.4.7 Επιστημονικά – Ιστοριογραφικά Έργα.....	41
4.5 Οι εκδότες των έργων.....	48
4.5.1 Αυτοεκδόσεις	49
4.5.2 Εκδόσεις φορέων.....	51
4.5.3 «Εμπορικές» εκδόσεις	52
4.5.4 Εκδόσεις τύπου.....	56
4.6 Τόποι έκδοσης.....	57

4.7 Πολιτική υποστήριξη	59
4.8 Χρονολογική κάλυψη των εκδόσεων	62
4.9 Χρονολογίες έκδοσης έργων NEBEΠ	64
4.9.1 Εκδόσεις περιόδου εμφυλίου, 1945-1949	67
4.9.1.1 Εκδόσεις του 1945	68
4.9.1.2 Εκδόσεις του 1946	69
4.9.1.3 Εκδόσεις του 1947	70
4.9.1.4 Εκδόσεις του 1948	73
4.9.1.5 Εκδόσεις του 1949	76
4.9.2 Εκδόσεις πρώτης μετεμφυλιακής περιόδου, 1950-1967	80
4.9.3 Εκδόσεις περιόδου Δικτατορίας, 1967-1974	86
4.9.4 Εκδόσεις πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου, 1974-1989	88
4.9.5 Εκδόσεις δεκαετίας 1990-1999	93
4.9.6 Εκδόσεις δεκαετίας 2000-2009	99
4.9.7 Εκδόσεις τρέχουσας περιόδου, 2010-2016	106
5. Συγγραφείς βιοματικών έργων	110
5.1 Γενικές πληροφορίες για τους συγγραφείς	110
5.2 Συμμετοχή στον εμφύλιο	111
5.3 Πολιτική θέση	114
5.4 Δεκαετίες γέννησης	116
5.5 Περιοχές γέννησης	119
5.6 Εθνικότητες και μειονότητες	121
5.7 Γυναίκες συγγραφείς	123
5.8 Αριστεροί συγγραφείς	128
5.9 Εθνικόφρονες συγγραφείς	130
5.10 Παιδιά και Έφηβοι ως συγγραφείς	132
6. Επίλογος	136
Βιβλιογραφία	137
Μη Επιστημονική Βιβλιογραφία (Προσωπικές Αφηγήσεις, Ερευνητικές Μελέτες κλπ.)	137
Επιστημονική – Ιστοριογραφική βιβλιογραφία	152
Αρθρογραφία - Συμβολές	160

Συντομογραφίες

MGSA	Modern Greek Studies Association
NOF	Narodni Osvobotien Front
ΑΚΕ	Αγροτικό Κόμμα Ελλάδας
ΑΣΚΙ	Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας
ΓΕΣ	Γενικό Επιτελείο Στρατού
ΔΙΣ	Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού
ΔΣΕ	Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας
ΔΣΠ	Δημοκρατικός Στρατός Πελοποννήσου
ΕΑΜ	Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο
ΕΑΟΚ	Εθνικές Αντικομμουνιστικές Ομάδες Κυνηγών
ΕΔΑ	Ελληνική Δημοκρατική Αριστερά
ΕΔΕΣ	Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Σύνδεσμος
ΕΚ	Ένωσις Κέντρου
ΕΛΑΣ	Ελληνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός
ΕΛΙΑ	Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο
ΕΜΣ	Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών
ΕΡΕ	Εθνική Ριζοσπαστική Ένωσις
ΗΠΑ	Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής
ΚΚΕ	Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας
ΚΚΕ (μ-λ)	Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας (μαρξιστικό - λενινιστικό)
ΚΚΕ (εσ.)	Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας Εσωτερικού
ΛΑΟΣ	Λαϊκός Ορθόδοξος Συναγερμός
MAY	Μονάδες Ασφαλείας Υπαίθρου
ΝΔ	Νέα Δημοκρατία
ΝΕΒΕΠ	Νέα Ελληνική Βιβλιογραφία για τον Εμφύλιο Πόλεμο 1945-1949
ΠΑΣΟΚ	Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα

Περίληψη

Η παρούσα εργασία επιχειρεί να δώσει απαντήσεις σε ερωτήματα που σχετίζονται με τις ελληνικές εκδόσεις αυτοτελών έργων που αναφέρονται στον ελληνικό εμφύλιο πόλεμο 1945-1949 και έχουν κυκλοφορήσει από το 1945 μέχρι τον Σεπτέμβριο του 2016. Στο πρώτο μέρος της παρουσιάζει τη μεθοδολογία που ακολουθήθηκε ώστε να εντοπιστούν τα έργα που εντάχθηκαν στην παρούσα βιβλιογραφία. Στη συνέχεια ασχολείται με τα έργα αυτά με βάση ορισμένες ταξινομήσεις του υλικού που σχετίζονται με τη μορφή και την τυπολογία, τους εκδότες, τους τόπους έκδοσης, τις πολιτικές θέσεις και τη χρονολογική κάλυψη των έργων. Ακολουθεί μια παρουσίαση των σημαντικότερων χαρακτηριστικών των έργων με βάση τις χρονικές περιόδους έκδοσής τους. Τέλος, δίνονται στοιχεία για τους δημιουργούς των έργων που είχαν βιωματικές εμπειρίες από τον ελληνικό εμφύλιο πόλεμο (π.χ. πολιτική θέση, βαθμός συμμετοχής στον εμφύλιο, γυναίκες κλπ.).

Λέξεις – κλειδιά

Ιστοριογραφία, Μεθοδολογία, Τυπολογία, Βιβλιογραφία, Συγγραφείς βιωματικών έργων, Προσωπικές αφηγήσεις, Εκδότες, Εθνικοφροσύνη, Αριστερά

Abstract

This paper attempts to answer questions related to independent Greek publications that refer to the Greek civil war 1945-1949 and that have been circulated from September 1945 until 2016. The first part of the paper presents the methodology followed in order to identify the works that have been included in the present bibliography. The following part of the paper consists of a presentation of the selected works based on certain classification criteria relating to the form and typology of the works, their publishers, the places of publication, the political positions contained in the works and the time period they refer to. Thereafter, the paper contains a presentation of the most significant characteristics of the works based on the time periods of their publication. Finally, the paper contains a presentation of the identity of the writers that had an experiential relation to the civil war (as for example their political stance, the degree of their participation in the war, their gender etc.).

Keywords

Historiography, Methodology, Typology, Bibliography, Writers of experiential works, Personal narrative, Publishers, Nationalism, The Left

1. Εισαγωγή

Ο *Eric Hobsbawm*, αναφερόμενος στον τρόπο που οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται και επηρεάζονται από το ιστορικό τους παρελθόν, μας είχε παρομοιάσει με τα ψάρια, καθώς πίστευε ότι «*Κολυμπούμε στο παρελθόν σαν τα ψάρια μέσα στο νερό και αυτό είναι κάτι που δεν μπορούμε να αποφύγουμε*».¹ Συμφωνώντας με αυτήν την άποψη θα προσπαθήσουμε σ' αυτήν την εργασία να παρουσιάσουμε το πώς έχουμε αντιληφθεί, επεξεργαστεί και ερμηνεύσει ένα από τα σημαντικότερα και τραγικότερα γεγονότα της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας, που δεν είναι άλλο από τον εμφύλιο πόλεμο της περιόδου 1945-1949. Η επιλογή διερεύνησης αυτής της περιόδου έγινε διότι ο εμφύλιος έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση του ελληνικού κράτους και της ελληνικής κοινωνίας και, όπως θα αποδειχθεί και από αυτήν την εργασία εξακολουθεί, ακόμα και σήμερα, 70 χρόνια από την επίσημη έναρξή του, να προκαλεί το δημόσιο και ακαδημαϊκό ενδιαφέρον συμβάλλοντας, σε ορισμένες περιπτώσεις, στη διαμόρφωση του πολιτικού λόγου της εποχής μας. Όπως είχε χαρακτηριστικά αναφέρει ο *Φίλιππος Ηλιού*,

«ο στοχασμός και η έρευνα για τον εμφύλιο εξακολουθούν να κυριαρχούνται από τις εντάσεις, τα δράματα και τα αδιέξοδα που δημιούργησε ή που φανέρωσε, η εποχή» και από την προσπάθεια «να δικαιωθούν ή να δικαιολογηθούν, παλαιότεροι και μεταγενέστεροι πολιτικοί προσανατολισμοί».²

Η μελέτη αυτή θα προσπαθήσει να παρουσιάσει το πώς καταγράφηκε και ερμηνεύτηκε ο εμφύλιος στον «κόσμο» των εκδόσεων κατά τον ιστορικό χρόνο από το 1945, έτος έναρξης του, μέχρι και σήμερα. Ως τελικό αποτέλεσμα της έρευνας θα παρουσιάσουμε στοιχεία για την πλήρη βιβλιογραφική παραγωγή που σχετίζεται με τον εμφύλιο. Τα στοιχεία αυτά θα μας δώσουν πληροφορίες για τον αριθμό των έργων και των εκδόσεων που έχουν κυκλοφορήσει με αποκλειστικό θέμα τον εμφύλιο ή με αναφορές σ' αυτόν. Θα παρουσιάσουν τις μορφές των έργων (όπως *Μονογραφίες* και *Συλλογικά Έργα Προσώπων*) και την τυπολογία των εκδόσεων (όπως *Προσωπικές Αφηγήσεις* και *Προπαγανδιστικά Έργα*). Θα μας ενημερώσουν για τους εκδότες που ανέλαβαν να κυκλοφορήσουν τα έργα του εμφυλίου καθώς και για το ποια από τις δύο παρατάξεις υποστήριζαν αυτά τα έργα. Στη συνέχεια θα δούμε τις εκδόσεις αυτές με βάση τη χρονική περίοδο έκδοσης, συνδέοντας τις εκδόσεις με πολιτικά γεγονότα των περιόδων που θεωρήθηκαν απολήξεις του εμφυλίου αλλά και δίνοντας ορισμένες πληροφορίες για τις σημαντικότερες εκδόσεις ανά περίοδο. Τέλος, θα αναφερθούμε στους συγγραφείς των έργων του εμφυλίου, εστιάζοντας σ' αυτούς που μετέφεραν στα έργα τους βιωματικές

¹Βλ. *Eric Hobsbawm, Για την ιστορία*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1998, σ. 41.

²Βλ. *Φίλιππος Ηλιού, Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος. Η εμπλοκή του ΚΚΕ*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2005, σ. 21.

εμπειρίες από την εποχή αυτή, παρέχοντας πληροφορίες που σχετίζονται με το προσωπικό, πολιτικό και κοινωνικό προφίλ αυτών των προσώπων.

Να αναφέρουμε ότι κατά την εκτέλεση της μελέτης προέκυψαν πολλά ζητήματα που αφορούσαν τη μεθοδολογία της έρευνας και την ταξινόμηση των έργων και των προσώπων του εμφυλίου στις διάφορες κατηγοριοποιήσεις που επιλέξαμε, όπως είναι για παράδειγμα οι τυπολογίες του υλικού, η πολιτική θέση των έργων και των προσώπων κλπ. Πρέπει να δηλώσουμε ότι τα σχήματα που ακολουθήσαμε είναι ρευστά και σε κάθε περίπτωση σχετίζονται με την προσωπική ερμηνεία του συγγραφέα αυτής της μελέτης.

Για τη συγκέντρωση των έργων και των εκδόσεων του εμφυλίου και για όλες τις άλλες πληροφορίες που κρίθηκαν απαραίτητες για τη δημιουργία αυτής της μελέτης αντλήθηκαν πληροφορίες από διάφορες έντυπες και ψηφιακές πηγές και κυρίως από τις ίδιες τις εκδόσεις, σε μεγάλος μέρος των οποίων είχαμε πλήρη πρόσβαση. Η σημαντικότερη όμως από τις παραπάνω πηγές προέρχεται από το έργο του *Νίκου Κουλούρη*,³ που το 2000 κυκλοφόρησε μια πλήρη και μοναδική ελληνική βιβλιογραφία για τον εμφύλιο,⁴ την οποία δυστυχώς δεν πρόλαβε να συνεχίσει και στην οποία θα αναφερθούμε αναλυτικά σε επόμενες ενότητες.

Για την καλύτερη παρουσίαση των δεδομένων των έργων που περιέχονται στη βιβλιογραφία που δημιουργήσαμε αλλά και για να τη διαχωρίσουμε από άλλες σχετικές βιβλιογραφίες που αναφέρονται σ' αυτήν τη μελέτη, δώσαμε στη βιβλιογραφία τον συμβατικό τίτλο *Νέα Ελληνική Βιβλιογραφία για τον Εμφύλιο Πόλεμο 1945-1949* και ορίσαμε ως συντομογραφία του τίτλου της το NEBEΠ, που θα χρησιμοποιούμε από εδώ και στο εξής.

³Ο Νίκος Κουλούρης (1955-2009) ήταν βιβλιοθηκονόμος και ιστορικός. Ήταν επίσης υποψήφιος διδάκτορας στο Πάντειο Πανεπιστήμιο με θέμα την Κατοχή και τον εμφύλιο στη Βορειοδυτική Μακεδονία. Εκτός από τη βιβλιογραφία του για τον εμφύλιο είχε δημοσιεύσει εργασίες του σε συλλογικούς τόμους όπως στην *Ιστορία των Ελλήνων των Μανιατέα – Τεγόπουλου*, στο *Πτυχές του εμφυλίου πολέμου, 1946-1949* και στο «*Το όπλο παρά πόδα*». *Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου στην Ανατολική Ευρώπη*.

⁴Βλ. Νίκος Κουλούρης, *Ελληνική Βιβλιογραφία του εμφυλίου πολέμου, 1945-1949. Αυτοτελή δημοσιεύματα, 1945-1999*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000.

2. Ελληνικές βιβλιογραφίες με αναφορές στη δεκαετία του 1940

2.1 Βιβλιογραφικές απόπειρες πριν τη βιβλιογραφία του Ν. Κουλούρη

Μέχρι το 2000 που εκδόθηκε η βιβλιογραφία του Ν. Κουλούρη δεν είχε δημοσιευτεί κάποιο αντίστοιχο βιβλιογραφικό έργο που να αναφέρεται αποκλειστικά στον ελληνικό εμφύλιο πόλεμο 1945-1949. Είχαν βέβαια εκδοθεί ορισμένες σημαντικές βιβλιογραφικές προσπάθειες που αφορούσαν όμως είτε σε γενικότερη βιβλιογραφία με βάση τις χρονολογίες έκδοσης των έργων, είτε σε βιβλιογραφία με χρονολογική κάλυψη ευρύτερη του εμφυλίου και με μη πανελλαδική θεματική κάλυψη. Οι σημαντικότερες απ' αυτές τις βιβλιογραφίες ήταν οι εξής:

(α) *Βιβλιογραφία της Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού*. Όπως δηλώνει ο τίτλος της πρόκειται για την καταγραφή βιβλιογραφικού υλικού πάνω σε ζητήματα ιστορίας του νέου ελληνισμού και όπως ήταν φυσικό περιελάμβανε και την περίοδο του εμφυλίου. Αυτή η συστηματική βιβλιογραφία ξεκίνησε το 1974 από την *Ελληνική Παλαιογραφική Εταιρεία* και κάλυψε τα έτη 1973-1982. Οι εκδόσεις των ετών 1973-1979 δημοσιεύτηκαν στο ιστορικό περιοδικό *Μνήμων*, ενώ οι εκδόσεις των ετών 1980-1982 δημοσιεύτηκαν σε ψηφιακούς δίσκους. Για τη σύνταξη της βιβλιογραφίας εργάστηκαν, κατά περιόδους, νέοι την εποχή εκείνη επιστήμονες με σημαντική προσφορά στην εξέλιξη της ιστορικής και πολιτικής επιστήμης στη χώρα μας.⁵ Συνολικά η βιβλιογραφία περιέχει 12.500 βιβλιογραφικές αναγραφές. Πρόκειται για αυτοτελείς εκδόσεις, άρθρα σε περιοδικά, πρακτικά συνεδρίων και σύμμεικτους τόμους. Για το σύνολο σχεδόν των περιγραφόμενων αναγραφών πραγματοποιήθηκε αυτοψία του υλικού σε βιβλιοθήκες. Η βιβλιογραφία περιείχε ελληνικές και ξένες δημοσιεύσεις που αναφέρονται σε διάφορες πτυχές της Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού. Μέχρι και τη βιβλιογραφία του 1977 οι περισσότερες αναγραφές περιείχαν μια σύντομη περίληψη ή και σχολιασμό των λημμάτων που βοηθούσαν πολύ στην κατανόηση του περιεχομένου των έργων. Τέλος, μέχρι και τη βιβλιογραφία του 1978, περιλαμβανόταν ευρετήριο κατάταξης των λημμάτων σε σχέση με την τυπολογία των έργων (π.χ. προσωπογραφίες, απομνημονεύματα κλπ.) και με βάση το θεματικό και χρονολογικό περιεχόμενό τους.⁶

(β) *Βιβλιογραφία της δεκαετίας 1940-1950 του Η. Fleischer*. Το πρώτο αυτοτελές δημοσίευμα που αναφερόταν αποκλειστικά στη βιβλιογραφία της δεκαετίας 1940-1950, προήλθε από ένα διεθνές ιστορικό συμπόσιο του 1978. Το

⁵ Αναφέρουμε ενδεικτικά την Κατερίνα Γαρδίκια, τον Χρήστο Λούκο, τον Προκόπη Παπαστράτη και τον Hagen Fleischer.

⁶ Βλ. περισσότερα για τη Βιβλιογραφία της Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού στην ιστοσελίδα της ΕΜΝΕ, http://www.emne-mnimon.gr/greek/bibliografia_istorias_neou_ellinismou-s-2.html (Τελευταία πρόσβαση: 25/8/2016). Για αναζήτηση στο περιεχόμενο της βιβλιογραφίας, βλ. <http://argo.ekt.gr/opac2/zConnectELL.html> (Τελευταία πρόσβαση: 25/8/2016).

συμπόσιο *Greece in the 1940s : a nation in crisis* που διοργανώθηκε από τη *Modern Greek Studies Association*, κυκλοφόρησε το 1981 τα πρακτικά της συνάντησης.⁷ Στα πλαίσια αυτής της έκδοσης, οι συμμετέχοντες συμφώνησαν να εκδοθεί ένας συμπληρωματικός τόμος που να περιέχει βιβλιογραφικές πληροφορίες σχετικές με τη δεκαετία στην οποία αναφερόταν το συνέδριο. Έτσι κυκλοφόρησε το έργο *Greece in the 1940s : a bibliographic companion*, που περιείχε στο μεγαλύτερο μέρος του τον βιβλιογραφικό οδηγό για τη δεκαετία του Hagen Fleischer.⁸ Η ελληνική έκδοση του οδηγού, το 1984, περιέχει 500 τίτλους περισσότερους από την αρχική.⁹ Ο Fleischer σ' αυτήν την εργασία ασχολήθηκε κυρίως με τις πηγές (πρωτογενείς και δευτερογενείς), ελληνικές και ξένες, που αναφέρονταν πλήρως ή μερικώς στην περίοδο της γερμανικής κατοχής (1941-1944) και δεν επεκτάθηκε στην περίοδο της απελευθέρωσης (1944-1945) και στον εμφύλιο (1946-1949). Παρόλα αυτά, μέσα από ένα πολύ βοηθητικό σύστημα κωδικοποιημένης κατάταξης των δημοσιευμένων δευτερευουσών πηγών, μας παρείχε πολύ χρήσιμες πληροφορίες για εκδόσεις που περιείχαν στη θεματολογία τους και αυτές τις περιόδους.¹⁰ Στο τέλος κάθε λήμματος της βιβλιογραφίας ο Fleischer παρείχε συνοπτικές πληροφορίες για το περιεχόμενο ή και για τον συγγραφέα του έργου.

(γ) *Πελοποννησιακή βιβλιογραφία της δεκαετίας 1941-1949 του Α. Φωτόπουλου*. Αρκετά χρόνια αργότερα, το 1996, είχαμε την πρώτη τοπικού ενδιαφέροντος βιβλιογραφία που κάλυπτε τα γεγονότα της περιόδου 1941-1949 από τον Αθανάσιο Φωτόπουλο.¹¹ Περιείχε έργα με αναφορές στην Πελοπόννησο, ένα γεωγραφικό διαμέρισμα της χώρας που βίωσε πολύ έντονα την περίοδο της κατοχής και του εμφυλίου. Στη βιβλιογραφία του Φωτόπουλου δίνονταν πληροφορίες για το περιεχόμενο των 126 αυτοτελών εκδόσεων που περιείχε.

2.2 Σύντομη παρουσίαση της Βιβλιογραφίας του Ν. Κουλούρη

Τον Ιούνιο του 2000, κυκλοφόρησε από τον Νίκο Κουλούρη η πρώτη και μέχρι σήμερα μοναδική, ελληνική βιβλιογραφία, με αποκλειστικό θέμα τον εμφύλιο πόλεμο. Παρόλο το ότι είναι εξαντλητική βιβλιογραφία, χαρακτηρίζεται από επιμέρους περιορισμούς που αφορούν στον ιστορικό χρόνο του περιεχομένου των

⁷Βλ. John Iatrides (επιμ.) *Greece in the 1940s. A nation in crisis*, University Press of New England, New Hampshire 1981.

⁸Βλ. Hagen Fleischer και Steven Bowman, *Greece in the 1940s. A bibliographic companion*, New Hampshire, University Press of New England, 1981.

⁹Βλ. Hagen Fleischer και Steven Bowman, *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση. Βιβλιογραφικός οδηγός*, Θεμέλιο, Αθήνα 1984.

¹⁰Όπως ο αριθμός /5/ που αναφέρεται σε έργα που αφορούν αναμνήσεις πρωταγωνιστών της περιόδου, ο αριθμός /7/ που δείχνει ότι το έργο αποτελεί μερική αναφορά στην κατοχική περίοδο και ο /Δ/ ή /Α/ που αναφαίρετε σε Δεξιά ή σε αριστερή προέλευσης.

¹¹Βλ. Αθανάσιος Θ. Φωτόπουλος, «Βιβλιογραφία της Πελοποννησιακής ιστορίας για την περίοδο 1941-1949» στο *Πελοποννησιακά*, τ. 22 (1996-1997), σ. 323-350.

έργων. Ο συγγραφέας της όριζε ως αρχή του εμφυλίου και ταυτόχρονα ως εναρκτήριο χρόνο για ένταξη υλικού στη βιβλιογραφία, την ημερομηνία υπογραφής της συνθήκης της Βάρκιζας, στις 12 Φεβρουαρίου του 1945. Ως τελικό τυπικό χρόνο, όριζε την κατάληψη του Γράμμου από τον Εθνικό Στρατό, στις 30 Αυγούστου του 1949. Θεωρούσε αυτές τις ημερομηνίες τυπικές αλλά και ως μια χρήσιμη σύμβαση καθώς διαμόρφωνε «τα κριτήρια επιλογής του υλικού της βιβλιογραφίας» και διευκόλυνε «την ομαδοποίηση του στη βάση του εύρους κάλυψης του θέματος».

Παρόλα αυτά, ο Κουλούρης ακολουθώντας τη δική του άποψη και οπτική είχε προχωρήσει σε προσθήκες έργων που υπέρβαιναν τις τυπικές ημερομηνίες αλλά και σε αφαιρέσεις έργων που βρίσκονταν μέσα στο προκαθορισμένα όρια. Για παράδειγμα, είχε εξαιρέσει έργα που διερευνούσαν τα ιστορικά γεγονότα που διαδραματίστηκαν μετά τη συμφωνία της Βάρκιζας, θεωρώντας τα «απολήξεις της εποχής πριν τον Δεκέμβρη». Έτσι έμειναν εκτός βιβλιογραφίας έργα που αναφέρονταν στη δράση του Άρη Βελουχιώτη, από τη Συμφωνία της Βάρκιζας μέχρι και το θάνατό του τον Ιούνιο του 1945. Την ίδια στιγμή, ενώ είχε εντάξει στη βιβλιογραφία έργα που πραγματεύονταν μετεμφυλιακές περιόδους, προχώρησε σε επιλεκτικές αφαιρέσεις. Με μια λογική, που ο ίδιος τη χαρακτήριζε ως «βιβλιογραφική αυθαιρεσία επιλογής, που τιμά τον μυθικό Προκρούστη», συμπεριέλαβε στη βιβλιογραφία έργα που σχετίζονταν με τους πολιτικούς κρατούμενους της δεκαετίας του 1950 καθώς και έργα που πραγματεύονταν τα πρώτα χρόνια της πολιτικής προσφυγιάς των μελών του ΚΚΕ στις χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού». Ταυτόχρονα όμως, δεν συμπεριέλαβε στη βιβλιογραφία έργα που αφορούσαν σε σχετικά γεγονότα της μετεμφυλιακής περιόδου, όπως εκδόσεις που αναφέρονταν στις υποθέσεις του Νίκου Μπελογιάννη (1952) και του Νίκου Πλουμπίδη (1954), στην απόδραση στελεχών του ΚΚΕ από τις φυλακές των Βούργλων (1952), στις δίκες για «κατασκοπεία» (1960), στα γεγονότα της Τασκένδης (1955), στην υπόθεση Κώστα Καραγιώργη (1950) και στις διώξεις μελών του ΚΚΕ την περίοδο της «αποσταλινοποίησης» (1956).

Η βιβλιογραφία του Κουλούρη περιλαμβάνει 576 έργα που εκδόθηκαν από το 1945 μέχρι και τον Σεπτέμβριο του 1999. Πρόκειται για αυτοτελή δημοσιεύματα «που πραγματεύονται ή αναφέρονται κατ' αποκλειστικότητα, κατά ένα σημαντικό μέρος ή κατά ένα μόνο μέρος (κεφάλαιο/α, ορισμένο αριθμό σελίδων) στον εμφύλιο ή ειδικές συνιστώσες, όψεις και εκδοχές του». Δεν περιέχει αφιερώματα σε συνέχειες και άρθρα σε περιοδικά και εφημερίδες. Είναι «ειδική (special) βιβλιογραφία» καθώς έχει καθορισμένο θέμα, «εθνική (national)» καθώς περιέχει έργα που έχουν γραφτεί στην ελληνική γλώσσα, «εξαντλητική (exhaustive)» καθώς δεν χρησιμοποιεί κριτήρια αξιολόγησης και επιλογής του υλικού που περιγράφει, «αναδρομική (retrospective)» και «εξ αυτοψίας (primary)» καθώς όλο το υλικό είχε ελεγχθεί από τον συγγραφέα. Σχετικά με την τυπολογία των έργων, ο Κουλούρης διαχώρισε τα έργα που περιέχονται στη βιβλιογραφία χρησιμοποιώντας διάφορες

κατηγορίες όπως απομνημονεύματα, αυτοβιογραφίες, αφηγήματα, μαρτυρίες, εκθέσεις – αποφάσεις φορέων, συνέδρια, ιστοριογραφικά έργα, μελέτες κλπ.

Ο Κουλούρης, με βάση τη χρονολογική κάλυψη των έργων της βιβλιογραφίας του, είχε προχωρήσει σε τρεις ομαδοποιήσεις. Η πρώτη, που την είχε ονομάσει *Εσωτερικός κύκλος*, περιελάμβανε τα έργα που καθ' όλη την έκτασή τους ή κατά το συντριπτικά μεγαλύτερο μέρος τους, πραγματεύονται την περίοδο 1945-1949. Αυτά αντιπροσώπευαν το μεγαλύτερο μέρος του υλικού, καθώς ανέρχονταν στο 61,3% των εκδόσεων. Η δεύτερη ομαδοποίηση, που την είχε ονομάσει *Ομόκεντρος κύκλος*, περιελάμβανε έργα που πραγματεύονταν ή αναφέρονταν μερικώς στον εμφύλιο πόλεμο. Αυτά αντιπροσώπευαν το 34,5% των εκδόσεων. Τέλος, η τρίτη ομαδοποίηση, *Εξωτερικός λεπτός ομόκεντρος κύκλος*, περιελάμβανε βιογραφίες ηγετών της περιόδου, μαρτυρίες για τα πρώτα πέντε χρόνια στην πολιτική προσφυγιά, λογοτεχνικά έργα που περιέγραφαν πραγματικά γεγονότα, κλπ. Αυτά τα έργα αποτελούσαν το 4,1% των εκδόσεων της βιβλιογραφίας.

3. Χαρακτηριστικά NEBEΠ

3.1 Περιεχόμενο έργων και δομή

Πρώτος στόχος της έρευνας που πραγματοποιήσαμε στα πλαίσια της μελέτης αυτής ήταν ο εντοπισμός όσο το δυνατόν περισσότερων εκδόσεων που σχετίζονται με τον εμφύλιο ώστε να μπορέσουμε να επεξεργαστούμε τα δεδομένα αυτού του υλικού. Ως βάση για τη NEBEΠ χρησιμοποιήσαμε τη βιβλιογραφία του Ν. Κουλούρη και προσπαθήσαμε να συμπεριλάβουμε έργα που εκδόθηκαν μετά απ' αυτή (από το 1999 μέχρι σήμερα) καθώς και παλαιότερα έργα που δεν τα είχε εντάξει, για διάφορους λόγους που θα εξηγήσουμε στη συνέχεια, ο Κουλούρης στο δικό του έργο. Με βάση τον παραπάνω στόχο καθώς και το ότι θέλαμε να διερευνήσουμε την εξέλιξη της βιβλιογραφίας του εμφυλίου από το έργο του Ν. Κουλούρη μέχρι σήμερα, αποφασίσαμε να ακολουθήσουμε τη δική του μεθοδολογία έρευνας σε σχέση με το περιεχόμενο των έργων, τα χαρακτηριστικά και τη δομή της βιβλιογραφίας.

Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι συμφωνούμε απόλυτα με τις επιλογές του, καθώς θεωρούμε ότι σε ορισμένα σημεία θα έπρεπε να τροποποιήσουμε κάποιες παραμέτρους της έρευνας. Για παράδειγμα, θα μπορούσαμε να μεταφέρουμε τον εναρκτήριο χρόνο για ένταξη στη βιβλιογραφία, από τη Συμφωνία της Βάρκιζας στην περίοδο της Απελευθέρωσης ή στα Δεκεμβριανά. Επίσης, θα μπορούσαμε να μην ακολουθήσουμε ορισμένες από τις εξαιρέσεις που έκανε ο Κουλούρης, όπως τη μη ένταξη στη βιβλιογραφία έργων που αφορούν την πορεία του Άρη Βελουχιώτη από τη Βάρκιζα ως τον θάνατό του ή τη μη ένταξη έργων που αφορούν την υπόθεση Μπελογιάννη και Πλουμπίδη. Με βάση λοιπόν αυτήν την επιλογή, η βιβλιογραφία που παρουσιάζουμε εδώ περιέχει αυτοτελή δημοσιεύματα για τον εμφύλιο που πραγματεύονται ή αναφέρονται σ' αυτόν· είναι «ειδική (*special*)» βιβλιογραφία· είναι «εθνική (*national*)» βιβλιογραφία· είναι «εξαντλητική (*exhaustive*)» βιβλιογραφία· είναι «αναδρομική (*retrospective*)» βιβλιογραφία.

3.2 Μεθοδολογία έρευνας για εντοπισμό έργων

Η βιβλιογραφία του Κουλούρη ως προς τη μεθοδολογία της έρευνας, του εντοπισμού και του ελέγχου του υλικού ακολουθούσε τη μέθοδο «Εξ αυτοψίας (*primary*)». Κανένα από τα 576 βιβλία που παρουσιάζει στο έργο του, δεν του είχε μεταφερθεί από «τρίτη πηγή». Όλα τα είχε ελέγξει ο ίδιος, εξασφαλίζοντας έτσι την πληρότητα, την ακρίβεια και την αξιοπιστία του υλικού του. Ο Κουλούρης είχε συγκεντρώσει το υλικό του μετά από έρευνα σε βιβλιοθήκες, εκδοτικούς οίκους και βιβλιοπωλεία. Είχε επίσης συλλέξει επιπλέον πληροφορίες και έργα μέσω των διασυνδέσεων που είχε με πρόσωπα και πολιτικούς χώρους της Αριστεράς, μέσω των συναντήσεων που είχε με ιστορικούς της περιόδου και με συγγραφείς προσωπικών αφηγήσεων για τον εμφύλιο κλπ. Η μέθοδος «Εξ αυτοψίας» που

ακολούθησε είναι προφανώς η πιο σωστή και ασφαλής για τη σύνταξη μιας βιβλιογραφίας. Είναι όμως ταυτόχρονα περιοριστική, καθώς μπορεί να αφήσει εκτός βιβλιογραφίας ένα μεγάλο μέρος των εκδόσεων που είναι σχεδόν αδύνατο ή πολύ δύσκολο να εντοπιστούν με φυσική αυτοψία ή που για να εντοπιστούν απαιτείται πολύ περισσότερος χρόνος.

Καθώς δεν υπήρχε διαθέσιμος χρόνος για φυσική αυτοψία σ' όλο το υπό ένταξη στη NEBEΠ υλικό, αποφασίσαμε να χρησιμοποιήσουμε μια μεικτή διαδικασία έρευνας που να βασίζεται από τη μια στη φυσική αυτοψία για το υλικό που μπορούσαμε εύκολα να εντοπίσουμε και από την άλλη στη χρήση διαδικτυακών πηγών που παρέχουν πλέον δυνατότητες ψηφιακής αυτοψίας σε μεγάλο μέρος του υλικού. Αυτό έγινε εφικτό καθώς από την περίοδο της έρευνας του Κουλούρη (στα τέλη της δεκαετίας του 1990) μέχρι σήμερα, είχαμε μια τεράστια ανάπτυξη των ιστορικών διαθέσιμων πληροφοριών στο διαδίκτυο, ένα εργαλείο που ο Κουλούρης δεν διέθετε καθώς την εποχή της έρευνάς του υπήρχαν ελάχιστες προσβάσιμες πληροφορίες. Σήμερα, νόμιμα ή παράνομα στον κυβερνοχώρο, μπορεί κανείς να εντοπίσει και να ερευνήσει, μέσα από δεκάδες ιστοσελίδες, βιβλία, περιοδικά, εφημερίδες και άρθρα που αναφέρονται στην περίοδο του εμφυλίου. Μπορεί επίσης, να αντλήσει πληροφορίες σχετικά με τα πρόσωπα και τους φορείς που συμμετείχαν στα γεγονότα της εποχής. Αποφασίσαμε λοιπόν να χρησιμοποιήσουμε το διαδίκτυο συνδυαστικά με άλλες πηγές για να προσπαθήσουμε να εντοπίσουμε τη σχετική βιβλιογραφία και περαιτέρω πληροφορίες που μας ενδιέφεραν, όπως βιογραφικά στοιχεία των συγγραφέων, πολιτικές θέσεις των συγγραφέων και των σχετικών φορέων.

Για τον εντοπισμό του υλικού χρησιμοποιήσαμε με την ακόλουθη σειρά τις παρακάτω πηγές:

(α) Τη βιβλιογραφία του Νίκου Κουλούρη. Θεωρήσαμε ότι και οι 576 εκδόσεις που περιέχονται σ' αυτή ανήκουν και στη NEBEΠ.

(β) Σχετικές βιβλιογραφίες που ασχολούνται με τη δεκαετία του 1940 και τις έχουμε περιγράψει στην ενότητα 2.1. Απ' αυτές τις βιβλιογραφίες αντλήσαμε μεγάλο αριθμό εκδόσεων που ο Κουλούρης δεν τις είχε εντάξει στη βιβλιογραφία του καθώς δεν μπορούσε να τις ελέγξει με τη μέθοδο «Εξ αυτοψίας».¹² Εκτός αυτού, οι παραπάνω βιβλιογραφικοί οδηγοί βοήθησαν πάρα πολύ στον εντοπισμό και στην ταξινόμηση του υλικού της NEBEΠ καθώς περιέχουν σύντομες αλλά σημαντικές πληροφορίες για το περιεχόμενο των βιβλίων και για τους συγγραφείς τους.¹³

¹²Για παράδειγμα το έργο του Ανδρέα Παπαδόπουλου με τίτλο *Ματωμένες δάφνες* που περιγράφει τη μάχη της Χαλανδρίτσας τον Ιούλη του 1948, μεταξύ τμημάτων του Δημοκρατικού Στρατού Πελοποννήσου και της Χωροφυλακής και το οποίο δεν περιέχεται στη βιβλιογραφία του Κουλούρη. Βλ. Ανδρέας Ν. Παπαδόπουλος, *Ματωμένες δάφνες*, Τυπογραφικά Καταστήματα Θεόδωρου Αλ. Κούκουρα, Πάτρα 1952.

¹³Για παράδειγμα, στη βιβλιογραφία του Fleischer μέσω της χρήσης του ενός συστήματος κατάταξης για τις δευτερογενείς πηγές, ενημερωνόμαστε για την περίοδο που αναφέρεται ένα έργο,

(γ) Το έργο της Άννας Ματθαίου και της Πόπης Πολέμη που παρουσιάζει εξαντλητικά την εκδοτική παραγωγή των ελλήνων κομμουνιστών, από τα χρόνια του εμφυλίου μέχρι και τη διάσπαση του ΚΚΕ το 1968, στις χώρες της Υπερορίας.¹⁴ Πρόκειται για ένα σπάνιο υλικό, το οποίο περικλείει μεγάλο αριθμό έργων που αναφέρονται στον εμφύλιο ή στις επιπτώσεις του και που χωρίς αυτήν την έκδοση δεν θα μπορούσαμε εύκολα να εντοπίσουμε. Να σημειώσουμε εδώ ότι πολλά από τα έργα που περιλαμβάνονται σ' αυτήν τη μονογραφία και κυρίως οι εκδόσεις που πραγματοποίησε ο ΔΣΕ και το ΚΚΕ κατά την περίοδο του εμφυλίου είναι άμεσα διαθέσιμες ψηφιακά από τα ΑΣΚΙ.¹⁵

(δ) Τη βιβλιογραφία που αφορά σε γυναίκες συγγραφείς και περιέχεται στο πολύτομο έργο *Women and gender in Central and Eastern Europe, Russia, and Eurasia*.¹⁶ Για τις ελληνίδες συγγραφείς υπάρχουν 685 λήμματα κατηγοριοποιημένα με βάση τη μορφή του έργου και με σύντομη περιγραφή του περιεχομένου της έκδοσης.

(ε) Την ευρύτατη βιβλιογραφία που παραθέτει ο Γιώργος Μαργαρίτης στο τέλος του πολύ σημαντικού και εξαντλητικού του έργου *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου πόλεμου, 1946-1949*.¹⁷

(στ) Τις βιβλιογραφίες που περιέχονται στο εγκυκλοπαιδικού τύπου έργο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα*.¹⁸ Στο σημαντικό αυτό έργο, η περίοδος του εμφυλίου καταλαμβάνει δύο τόμους (Δ1 και Δ2) ενώ στο τέλος κάθε ενότητας υπάρχει σχετική βιβλιογραφία. Εντοπίσαμε σε αυτήν την έκδοση άγνωστα μέχρι τότε έργα για τον εμφύλιο, κυρίως στις συμβολές που έγραψαν ο Στρατής Μπουρνάζος¹⁹, η Τασούλα Βερβενιώτη²⁰ και η Αγγελική Ψαρρά.²¹

για το αν πρόκειται για αναμνήσεις, για την αριστερή ή δεξιά προέλευση του έργου. Αυτό συνέβαλε στην ένταξη στην παρούσα βιβλιογραφία της προσωπικής μαρτυρίας, Βασίλης Ιωακειμίδης, *Είκοσι χιλιάδες μέρες*, Εξάντας, Αθήνα 1983.

¹⁴Βλ. Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, *Η εκδοτική περιπέτεια των ελλήνων κομμουνιστών. Από το βουνό στην υπερορία, 1947-1968*, Βιβλιόραμα, ΑΣΚΙ, Αθήνα 2003.

¹⁵Βλ. στην ιστοσελίδα των [ΑΣΚΙ](#) με τίτλο *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος (1946-1949). Ιστορία και δράση του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας μέσα από τις συλλογές των ΑΣΚΙ* (Τελευταία πρόσβαση: 25/8/2016).

¹⁶Βλ. Irina Livezeanu και June Pachuta Farris (επιμ.), *Women and gender in Central and Eastern Europe, Russia, and Eurasia. A comprehensive bibliography*, τ.1, M.E. Sharpe, New York 2007, σ. 161-198.

¹⁷Βλ. Γιώργος Μαργαρίτης, *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου 1946-1949*, τ.2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2000-2001, σ. 641-654.

¹⁸Βλ. Χρήστος Χατζηιωσήφ (επίμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999-2009.

¹⁹Βλ. Στρατής Μπουρνάζος, «Το κράτος των Εθνικοφρόνων. Αντικομμουνιστικός λόγος και πρακτικές» στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επίμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, ό.π., τόμ. Δ2, σ. 9-49.

²⁰Βλ. Τασούλα Βερβενιώτη, «Παιδομάζωμα ή/και παιδοφύλαγμα», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επίμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, ό.π., τόμ. Δ2, σ. 83-107.

²¹Βλ. Αγγελική Ψαρρά, «Πολιτικές διαδρομές των γυναικών στην εμπόλεμη Ελλάδα», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επίμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, ό.π., τόμ. Δ1, σ. 177-227.

(ζ) Το περιεχόμενο και τη βιβλιογραφία των συμβολών που περιέχονται στο συλλογικό έργο *Η εποχή της σύγχυσης*.²² Αναφερόμαστε κυρίως στις ενότητες περί Γιουγκοσλαβικής²³ και Βουλγαρικής²⁴ ιστοριογραφίας, περί βιβλιογραφίας των πολιτικών προσφύγων²⁵ και περί της συμμετοχής των γυναικών στον εμφύλιο πόλεμο²⁶ που μας έκαναν γνωστά έργα που μέχρι τότε δεν γνωρίζαμε.

(η) Τη διερεύνηση των βιβλιογραφικών παραπομπών και της βιβλιογραφίας που περικλείεται σε σημαντικά *Επιστημονικά – Ιστοριογραφικά Έργα*, τα οποία έχουν ως κύριο αντικείμενο τον εμφύλιο. Τα κυριότερα έργα που ερευνήσαμε ήταν:

- Για την περίοδο από τα Δεκεμβριανά μέχρι και τις εκλογές του 1946, το έργο του Μιχάλη Λυμπεράτου *Στα πρόθυρα του εμφύλιου πολέμου*.²⁷
- Για τους δοσίλογους και την επιβίωσή τους στο μεταπολεμικό κράτος το έργο *Η γερμανική στολή στη ναφθαλίνη*²⁸ του Στράτου Δορδανά.
- Για τα Τάγματα Ασφαλείας το έργο *Η αυτολογοκριμένη μνήμη*²⁹ του Τάσου Κωστόπουλου.
- Για την ιστορία του πολιτικού συστήματος της χώρας, το έργο *Η καχεκτική δημοκρατία*³⁰ του Ηλία Νικολακόπουλου.
- Για τη διαμόρφωση της συντηρητικής σκέψης και της εθνοφροσύνης, το έργο *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνοφρόνων*³¹ της Δέσποινας Παπαδημητρίου.
- Για τις διεθνείς διαστάσεις του ελληνικού εμφυλίου πολέμου, το βιβλίο *Η επανάσταση στην Ελλάδα, το ΚΚΕ και οι ξένοι φίλοι*³² του Φοίβου Οικονομίδη.

²²Βλ. Γιώργος Αντωνίου κ.ά. (επιμ.), *Η εποχή της σύγχυσης. Η δεκαετία του '40 και η ιστοριογραφία*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 2008.

²³Βλ. Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης και Κωνσταντίνος Κατσάνος, «Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος στη γιουγκοσλαβική ιστοριογραφία» στο *Η εποχή της σύγχυσης*, ό.π., σ. 135-147.

²⁴Βλ. Τάσος Χατζηαναστασίου, «Η βουλγαρική ιστοριογραφία για τη δεκαετία 1940-1950» στο Γιώργος Αντωνίου κ.ά. (επιμ.), *Η εποχή της σύγχυσης*, ό.π., σ. 149-169.

²⁵Βλ. Κατερίνα Τσέκου, «Περί βιβλιογραφίας σχετικής με τους πολιτικούς πρόσφυγες του ελληνικού εμφύλιου πολέμου» στο Γιώργος Αντωνίου κ.ά. (επιμ.), *Η εποχή της σύγχυσης*, ό.π., σ. 385-417.

²⁶Βλ. Τασούλα Βερβενιώτη, «Γραφές γυναικών για τον ελληνικό εμφύλιο. Οι συλλογικές μνήμες και η αμνησία» στο Γιώργος Αντωνίου κ.ά. (επιμ.), *Η εποχή της σύγχυσης*, ό.π., σ. 345-383.

²⁷Βλ. Μιχάλης Π. Λυμπεράτος, *Στα πρόθυρα του εμφυλίου πολέμου. Κοινωνική πόλωση, Αριστερά και αστικός κόσμος στη μεταπολεμική Ελλάδα. Από τα Δεκεμβριανά στις εκλογές του 1946*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2006.

²⁸Βλ. Στράτος Ν. Δορδανάς, *Η γερμανική στολή στη ναφθαλίνη. Επιβιώσεις του δοσιλογισμού στη Μακεδονία, 1945-1974*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα, 2011.

²⁹Βλ. Τάσος Κωστόπουλος, *Η αυτολογοκριμένη μνήμη. Τα Τάγματα Ασφαλείας και η μεταπολεμική εθνοφροσύνη*, Φιλίστωρ, Αθήνα, 2005.

³⁰Βλ. Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές 1946-1967*, Πατάκης, Αθήνα, 2001.

³¹Βλ. Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνοφρόνων*, Σαββάλας, Αθήνα, 2006.

³²Βλ. Φοίβος Οικονομίδης, *Η επανάσταση στην Ελλάδα, το ΚΚΕ και οι ξένοι φίλοι (εμφύλιος 1945-1949)*, Λιβάνης, Αθήνα, 2011.

- Για τις συνθήκες διαβίωσης των πολιτικών κρατούμενων, το έργο *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας*³³ του Πολυμέρη Βόγλη.
- Για τις γυναίκες πολιτικούς κρατούμενους, το *Διπλό Βιβλίο*³⁴ της Τασούλας Βερβενιώτη.
- Για τη ζωή των πολιτικών προσφύγων, το έργο *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη 1945-1989*³⁵ της Κατερίνας Τσέκου.
- Για το «παιδομάζωμα» και το «παιδοφύλαγμα», το πρόσφατο έργο *Παιδιά του ελληνικού εμφυλίου*³⁶ της Riki Van Boeschoten και του Loring M. Danforth.
- Για τις τοπικές διαστάσεις του εμφυλίου στη Μακεδονία, το έργο *Εγνωσμένων κοινωνικών φρονημάτων*³⁷ του Βασίλη Γούναρη.
- Για τις τοπικές διαστάσεις του εμφυλίου στη Νότια Πελοπόννησο το έργο *Ο πόλεμος στη Μάνη*³⁸ του Ιωάννη Καρακατσιάνη.
- Για τη χρήση του μετεμφυλιακού πολιτικού λόγου, το έργο *Ένας πόλεμος χωρίς τέλος*³⁹ της Ελένης Πασχαλούδη.
- Για τη δράση των μειονοτικών και προσφυγικών πληθυσμών την εποχή του εμφυλίου, το έργο *Γιασασίν Μιλλέτ, Ζήτω το Έθνος*⁴⁰ του Νίκου Μαραντζίδη.

(θ) Αδημοσίευτες διδακτορικές διατριβές που ασχολούνται με την τοπική διάσταση του εμφυλίου, ώστε να εντοπίσουμε άγνωστες εκδόσεις τοπικής εμβέλειας. Αναφέρουμε ενδεικτικά τη διατριβή της Βασιλικής Λάζου για τον εμφύλιο στην Λαμία,⁴¹ του Αθανάσιου Καλλιανιώτη για τους προσφυγικού πληθυσμούς της Δυτικής Μακεδονίας,⁴² της Αγόρως Τσίου για τον εμφύλιο στην

³³Βλ. Πολυμέρης Βόγλης, *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας. Οι πολιτικοί κρατούμενοι στον εμφύλιο πόλεμο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2004.

³⁴Βλ. Τασούλα Βερβενιώτη, *Διπλό βιβλίο. Η αφήγηση της Σταματίας Μπαρμπάτση*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2003.

³⁵Βλ. Κατερίνα Τσέκου, *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη 1945-1989*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2013.

³⁶Βλ. Riki Van Boeschoten και Loring M. Danforth, *Παιδιά του ελληνικού εμφυλίου. Πρόσφυγες και πολιτική της μνήμης*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2015.

³⁷Βλ. Βασίλης Κ. Γούναρης, *Εγνωσμένων κοινωνικών φρονημάτων. Κοινωνικές και άλλες όψεις του αντικομμουνισμού στη Μακεδονία του εμφυλίου πολέμου, 1945-1949*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 2002.

³⁸Βλ. Ιωάννης Καρακατσιάνης, *Ο πόλεμος στη Μάνη. Κατοχή, Αντίσταση, εμφύλιος μέσα από αφηγήσεις πρωταγωνιστών και ανέκδοτες πηγές*, Αδούλωτη Μάνη, Αθήνα, 2014.

³⁹Βλ. Ελένη Πασχαλούδη, *Ένας πόλεμος χωρίς τέλος. Η δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο 1950-1967*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2010.

⁴⁰Βλ. Νίκος Μαραντζίδης, *Γιασασίν Μιλλέτ, Ζήτω το Έθνος. Προσφυγιά, κατοχή και εμφύλιος. Εθνική ταυτότητα και πολιτική συμπεριφορά στους τουρκόφωνους ελληνορθόδοξους του Δυτικού πόντου*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2001.

⁴¹Βλ. Βασιλική Λάζου, *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος από την οπτική μιας επαρχιακής πόλης. Πολιτική, κοινωνία, δικαιοσύνη στην πόλη της Λαμίας, 1946-1949*, Διατριβή, Αθήνα, 2010.

⁴²Βλ. Αθανάσιος Καλλιανιώτης, *Οι πρόσφυγες στη Δυτική Μακεδονία, (1941-1946)*, Διατριβή, Θεσσαλονίκη, 2007.

περιοχή της Κόνιτσας⁴³ και της Βασιλικής Κομπιλάκου για την Αντίσταση στη Φωκίδα.⁴⁴

(ι) Επίσης, εξετάστηκε η βιβλιογραφία που περιέχεται σε ερευνητικές μελέτες τοπικού χαρακτήρα, κυρίως σε περιοχές της χώρας που δεν υπήρχαν σχετικά ιστοριογραφικά έργα και διδακτορικές διατριβές. Αναφέρουμε ενδεικτικά τη μελέτη του Αλέξανδρου Χατζηκώστα για τον εμφύλιο την Ημαθία⁴⁵ καθώς και τη μελέτη του Βασίλη Λάζαρη για τον εμφύλιο στην Αχαΐα.⁴⁶

(ια) Έρευνα σε ηλεκτρονικούς βιβλιογραφικούς καταλόγους ελληνικών βιβλιοθηκών και αρχείων που γνωρίζουμε ότι διαθέτουν σημαντικές συλλογές έργων που σχετίζονται με τον εμφύλιο.⁴⁷

(ιβ) Τέλος, έρευνα στις ιστοσελίδες μεγάλων βιβλιοπωλείων⁴⁸ και εκδοτικών οίκων που κυκλοφορούν έργα ιστορικού περιεχομένου⁴⁹ καθώς και στη βιβλιογραφική βάση της *Biblionet*, η οποία παρέχει πληροφορίες τόσο για το περιεχόμενο όσο και για τους συγγραφείς των έργων.

3.3 Μεθοδολογία έρευνας για ένταξη έργων στη βιβλιογραφία

Η ολοκλήρωση της έρευνας για τον εντοπισμό των έργων του εμφυλίου, οδήγησε στη συγκέντρωση 3.000 περίπου εκδόσεων, που πιθανόν να μπορούσαν να ενταχθούν στη ΝΕΒΕΠ. Έπρεπε όμως για κάθε ένα απ' αυτά τα έργα να επεκτείνουμε την έρευνα για να αντλήσουμε πληροφορίες που θα μας επιβεβαίωναν ότι το περιεχόμενο του έργου ήταν σύμφωνο με τα κριτήρια ένταξης έργων στη ΝΕΒΕΠ. Η νέα έρευνα στηρίχθηκε σε δύο μεθόδους. Καταρχήν στη μέθοδο της φυσικής ή ψηφιακής αυτοψίας στα περιεχόμενα των έργων. Όταν δεν υπήρχε αυτή η δυνατότητα η έρευνα πραγματοποιήθηκε μέσω της άντλησης πληροφοριών από διαφορετικών ειδών πηγές του διαδικτύου.

⁴³Βλ. Αγόρω Τσίου, *Ο εμφύλιος πόλεμος στα Μαστοροχώρια και την Αετομηλίτσα της Κόνιτσας*, Διατριβή, Αθήνα, 2009.

⁴⁴Βλ. Βασιλική Κομπιλάκου, *Η εθνική αντίσταση στην περιοχή της ορεινής Παρνασσίδας μέσα από τις προφορικές μαρτυρίες και τις πρωτογενείς πηγές*, Διατριβή, Αθήνα, 2010.

⁴⁵Βλ. Αλέξανδρος Χατζηκώστας, *Η Ημαθία στον εμφύλιο, 1946-1949*, τυπογ. «Αλέξανδρος», Βέροια, 2004.

⁴⁶Βλ. Βασίλης Λάζαρης, *Ο εμφύλιος πόλεμος στην Αχαΐα*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2006.

⁴⁷Όπως η *Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος*· η *Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων* και της *Ακαδημίας Αθηνών*· οι ακαδημαϊκές βιβλιοθήκες του *Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, του *Πανεπιστημίου Κρήτης*, του *Παντείου Πανεπιστημίου*, του *Πανεπιστημίου Μακεδονίας* και του *Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*· οι ερευνητικές βιβλιοθήκες των ΑΣΚΙ, του ΕΛΙΑ και της ΕΜΣ· οι βιβλιοθήκες περιφερειακών δημοτικών ή δημόσιων βιβλιοθηκών σε όλη τη χώρα ώστε να εντοπιστούν εκδόσεις τοπικής εμβέλειας.

⁴⁸Όπως στον κατάλογο του βιβλιοπωλείου *Πολιτεία*, ο οποίος περιέχει, σε μεγάλο αριθμό του υλικού, περίληψη και πίνακα περιεχομένων

⁴⁹Όπως οι σχετικές με το ΚΚΕ εκδόσεις *Σύγχρονη Εποχή*, οι ακροδεξιές και εθνικιστικές εκδόσεις *Πελασγός* και *Ελεύθερη Σκέψις*, οι εκδόσεις Αλεξάνδρεια και Επίκεντρο.

3.3.1 Αυτοψία (φυσική ή ψηφιακή) έργων

Όπως ήδη αναφέραμε, η αυτοψία στα έργα πραγματοποιήθηκε μέσω της πρόσβασης στα φυσικά αντίτυπα των εκδόσεων (έντυπες εκδόσεις) ή μέσω της πρόσβασης στα ψηφιακά αντίγραφά τους. Η φυσική αυτοψία σχετίζεται με τις έντυπες εκδόσεις που διαθέτει η βιβλιοθήκη του Παντείου Πανεπιστημίου καθώς και με τις εκδόσεις που εντοπίστηκαν σε βιβλιοπωλεία και εκδοτικούς οίκους. Η ψηφιακή αυτοψία σχετίζεται με εκδόσεις που το πλήρες κείμενο των έργων εντοπίστηκε στο διαδίκτυο. Ο αριθμός των έργων που διατίθενται ψηφιακά υπήρξε πραγματικά εντυπωσιακός και ξεπέρασε το 25% των έργων που περιέχονται στη βιβλιογραφία. Το υλικό αυτό περιλαμβάνει, σε μεγάλο βαθμό, έργα που είχαν εκδοθεί την περίοδο 1945-1949, αλλά και μεταγενέστερες εμπορικές ή ιδιωτικές εκδόσεις. Για παράδειγμα, τα ΑΣΚΙ παρέχουν νόμιμη πρόσβαση σε ένα μεγάλο μέρος των εκδόσεων του ΚΚΕ και του ΔΣΕ της εποχής του εμφυλίου, καθώς έχουν ψηφιοποιήσει 100 περίπου αυτοτελείς εκδόσεις από τις οποίες μεγάλος αριθμός περιέχεται στη ΝΕΒΕΠ.⁵⁰

Μεγάλος όμως αριθμός έργων σχετικών με τον εμφύλιο (κυρίως *Προσωπικές Αφηγήσεις* και *Ερευνητικές Μελέτες*) έχει ψηφιοποιηθεί και διατίθεται στο διαδίκτυο από σημερινούς υποστηρικτές των αντιπάλων του εμφυλίου. Μέσα από προσωπικές ιστοσελίδες ή από πλατφόρμες παροχής ψηφιακού περιεχομένου διατίθενται, συνήθως χωρίς νόμιμα δικαιώματα, πλήθος εκδόσεων της περιόδου του εμφυλίου. Κυρίαρχοι στην παροχή τέτοιων εκδόσεων εμφανίζονται οι σημερινοί ακροδεξιοί υποστηρικτές της Εθνικοφροσύνης οι οποίοι αναλαμβάνουν την ψηφιοποίηση και την αναπαραγωγή γνωστών παλιών αντικομμουνιστικών εντύπων.⁵¹

Μικρότερο αλλά σημαντικό αριθμό ψηφιοποιημένων εκδόσεων για την περίοδο έχουν «ανεβάσει» και υποστηρικτές της Αριστεράς, όλων των πολιτικών τάσεων που δημιουργήθηκαν μετά τις διασπάσεις του κομμουνιστικού κινήματος στη χώρα μας.⁵² Επίσης, υπάρχουν και αρκετοί σύγχρονοι συγγραφείς που έχουν εκδώσει σχετικά έργα με δική τους δαπάνη και τα διαθέτουν με ελεύθερη χρήση στο

⁵⁰Όπως την αφιερωμένη στις γυναίκες του ΔΣΕ έκδοση με τίτλο, *Μαχήτριες της λευτεριάς*, Εκδοτικό “Ελεύθερη Ελλάδα”, χ.τ. 1949, διαθέσιμη στη διεύθυνση <http://62.103.28.111/ds/rec.asp?id=73363&nofoto=0>

⁵¹Στη διαδικτυακή ψηφιακή βιβλιοθήκη www.scribd.com διατίθεται μεγάλος αριθμός τέτοιων εκδόσεων, όπως το λαϊκό προπαγανδιστικό ανάγνωσμα του πρώην κομμουνιστή και μετέπειτα ενεργού υποστηρικτή της Δεξιάς Μ. Δρακούλη. Βλ. Μάξιμος Δρακούλης, *Τα οικογενειακά του ΚΚΕ*, Αθήνα 1949.

⁵²Διαθέσιμες υπάρχουν προσωπικές αφηγήσεις (α) βασικών στελεχών του ΚΚΕ, όπως το έργο, Γιώργης Βοντίτσος-Γούσιας, *Οι αιτίες για τις ήττες, τη διάσπαση του ΚΚΕ και της ελληνικής Αριστεράς*, Να υπηρετήσουμε το λαό, Αθήνα [1977], (β) εσωκομματικών πολιτικών αντιπάλων της ηγετικής ομάδας του Ζαχαριάδη, όπως το έργο, Θωμάς Δρίτσιος, *Γιατί με σκοτώνεις σύντροφε*, Γλάρος, Αθήνα 1983. (γ) στελεχών της εποχής της διάσπασης του ΚΚΕ που εντάχθηκαν στο ΚΚΕ (εσ.), όπως το έργο, Λευτέρης Μαυροειδής, *Φάκελος Καραγιώργη. Οι ανακρίσεις, το μαρτύριο, το τέλος*, Τύπος, Αθήνα 1990.

διαδίκτυο.⁵³ Να σημειώσουμε εδώ ότι μέσω της έρευνας για την εύρεση ψηφιακών αντιγράφων των έργων που ήδη γνωρίζαμε, μπορέσαμε να εντοπίσουμε εκδόσεις που μας ήταν άγνωστες και τις οποίες συμπεριλάβαμε στη NEBEΠ.⁵⁴

3.3.2 Διαδικτυακή έρευνα

Για τα έργα, που δεν ερευνήθηκαν με τη μέθοδο της αυτοψίας ή και για ορισμένα που η αυτοψία δεν μας παρείχε τα επιπλέον στοιχεία που αναζητούσαμε (όπως βιογραφικά στοιχεία για τους δημιουργούς των έργων), ακολουθήσαμε μια σειρά από διαδικτυακές έρευνες για άντληση επιπλέον πληροφοριών. Οι πληροφορίες αυτές σχετίζονταν με:

(α) Τα πρόσωπα ή τους φορείς που είχαν την πνευματική ευθύνη συγγραφής των έργων. Για την καλύτερη επεξεργασία των δεδομένων της NEBEΠ κρίναμε απαραίτητο να εντοπίσουμε και να καταγράψουμε βιογραφικές πληροφορίες γύρω από τους συγγραφείς και ιδίως για αυτούς που έζησαν, μέρος ή όλα, τα ιστορικά γεγονότα της δεκαετίας του 1940. Έτσι συλλέξαμε πληροφορίες (που παρουσιάζουμε αναλυτικά σε επόμενες ενότητες) αναφορικά με το έτος και την περιοχή γέννησης ενός προσώπου, το φύλο, την εθνικότητα, το επάγγελμα, την παράταξη που υποστήριξαν, τη συμμετοχή τους στον ΔΣΕ, τις πιθανές πολιτικές διώξεις, την πολιτική προσφυγιά στις Ανατολικές χώρες κλπ.

(β) Τη χρονολογική κάλυψη του περιεχομένου του έργου, καθώς αυτό που μας ενδιέφερε να εντοπίσουμε ήταν αν πράγματι εντασσόταν μέσα στους χρονολογικούς περιορισμούς που είχαμε θέσει αναφορικά με το πότε ένα έργο μπορεί να ενταχθεί στη NEBEΠ. Σε πολλά έργα ο τίτλος και ο υπότιτλος περιείχαν χρονικούς προσδιορισμούς της περιόδου που μας ενδιέφερε.⁵⁵ Επίσης, σε μεγάλο ποσοστό των τίτλων και των υπότιτλων χρησιμοποιούνται γλωσσικές εκφράσεις που προσδιορίζουν την περίοδο του εμφυλίου.⁵⁶ Οι πληροφορίες όμως που μας έδωσαν οι τίτλοι και οι υπότιτλοι σε καμία περίπτωση δεν ήταν επαρκείς για να εντάξουν ένα έργο στη NEBEΠ, καθώς υπάρχουν έργα που ενώ

⁵³Για παράδειγμα το βιογραφικό βιβλίο για τη δράση ενός τοπικού στελέχους του ΕΑΜ και του ΚΚΕ στη Λέσβο. Βλ. Δημήτρης Ν. Σαραντάκος, *Χαράλαμπος Κανόνης. Η ζωή και ο θάνατος ενός ανθρώπου. Χρονικό*, Αθήνα 1987, είναι διαθέσιμο μέσω της ιστοσελίδας <https://sarantakos.wordpress.com/2014/03/30/kanonis/> (Τελευταία πρόσβαση: 22/9/2016).

⁵⁴Για παράδειγμα για το αφήγημα ενός πολεμικού ανταποκριτή για τη μάχη μεταξύ Εθνικού Στρατού και ΔΣΕ στην πόλη της Φλώρινα τον Φλεβάρη του 1949 δεν εντοπίσαμε άλλες αναφορές εκτός από το ίδιο το κείμενο που διατίθεται στο www.scribd.com. Αφορά το έργο, Δ.Φ. Βερβέρης, *Η περίλαμπρος νίκη της Φλωρίνης, 12/2/49 - 15/2/49. Από τους τιτάνειους αγώνες του εθνικού μας στρατού*, Θεσσαλονίκη 1949.

⁵⁵Το 34,52% του συνόλου των έργων που περιέχονται στη NEBEΠ (668 στα 1.935 έργα) περιέχουν στον τίτλο ή στον υπότιτλο χρονικό προσδιορισμό έτους ή δεκαετίας, ενώ το 29,19% των έργων (565 στα 1.935 έργα) περιέχουν αναφορές σε συγκεκριμένα έτη της δεκαετίας του 1940.

⁵⁶Η λέξη εμφύλιος σε διάφορες πτώσεις παρουσιάζεται στο 16,33% των τίτλων ή των υπότιτλων της NEBEΠ (316 στα 1.935 έργα). Διάφορες μορφές της λέξης συμμοριτοπόλεμος σε 42 έργα, μοναρχοφασισμός σε 6 έργα κοκ.

μας δίνουν σχετικές λεξικογραφικές και χρονογραφικές περιγραφές στους τίτλους τους δεν εντάχτηκαν στη βιβλιογραφία είτε επειδή το περιεχόμενό τους δεν αφορούσε στον εμφύλιο είτε επειδή δεν μπορέσαμε να εντοπίσουμε πρόσθετες πληροφορίες για αυτά ώστε με σιγουριά να τα εντάξουμε στη NEBEΠ.⁵⁷ Από την άλλη πλευρά υπάρχουν έργα που ενώ ο τίτλος τους μιλάει μόνο για την Αντίσταση, διαπιστώσαμε ότι το περιεχόμενό τους περιλαμβάνει και τον εμφύλιο. Αυτό συμβαίνει συνήθως σε βιοματικές προσωπικές αφηγήσεις, όπου, όπως σημειώνει η Τασούλα Βερβενιώτη, παρουσιάζεται σε ορισμένους συγγραφείς μια σύγχυση μεταξύ των γεγονότων της Αντίστασης και του εμφυλίου πολέμου, με αποτέλεσμα τη διαφοροποίηση του τίτλου από το πραγματικό περιεχόμενο του έργου.⁵⁸

(γ) Τη θεματική κάλυψη του έργου, καθώς έπρεπε να ελέγχουμε το θεματικό περιεχόμενο των έργων ώστε να αποκλείσουμε έργα, που λόγω της θεματολογίας τους, δεν μπορούσαμε να τα εντάξουμε στη NEBEΠ, όπως έργα που αφορούσαν τις εμφύλιες διαμάχες των ετών 1943-1944, την πορεία του Άρη Βελουχιώτη μετά τη Συμφωνία της Βάρκιζας, τις δίκες και εκτελέσεις του Νίκου Μπελογιάννη και του Νίκου Πλουμπίδη κλπ.

(δ) Την τυπολογία της έκδοσης, καθώς είχαμε αποφασίσει ότι δεν θα εντάξουμε στη NEBEΠ λογοτεχνικά έργα (μυθιστορήματα, ποιήματα, διηγήματα, νουβέλες κλπ.) εκτός απ' αυτά που περιείχε ήδη στη δική του βιβλιογραφία ο Ν. Κουλούρης. Έτσι έμειναν εκτός NEBEΠ έργα που ανήκαν σ' αυτήν την κατηγορία⁵⁹ ή έργα που δεν μπορέσαμε με σιγουριά να διαπιστώσουμε αν κινούνταν στο χώρο της λογοτεχνίας ή σ' αυτό των προσωπικών μαρτυριών.⁶⁰ Εκτός βιβλιογραφίας έμειναν επίσης πολύ μικρού μεγέθους φυλλάδια⁶¹ που

⁵⁷Για παράδειγμα στη βιβλιοθήκη των ΑΣΚΙ υπάρχει το έργο, Νικόλαος Σκριβανός, *Ποιός φταίει για τον εμφύλιο πόλεμο*, Λαϊκή Διαφώτιση, Αθήνα 1946. Πιθανότατα αυτό το έργο να αναφέρεται στην περίοδο αλλά δεν το εντάξαμε στη βιβλιογραφία καθώς δεν μπορέσαμε να επιβεβαιώσουμε το περιεχόμενό του.

⁵⁸Για παράδειγμα το έργο, Κώστας Βουγιουκλάκης, *Η Εθνική Αντίσταση στην Λακωνία. Οι πρωτοπόροι του αγώνα*, Καστανιώτης, Αθήνα, 1987, στο οποίο περιέχεται αναφορά για τον εμφύλιο στις 104 από τις 311 σελίδες του, βλ. Τασούλα Βερβενιώτη, «Προφορική ιστορία και έρευνα για τον Ελληνικό εμφύλιο. Η πολιτική συγκυρία, ο ερευνητής και ο αφηγητής» στο *Επιθεώρηση Κοινωνικών Επιστημών*, 107 (2002), σ. 159.

⁵⁹Όπως το έργο, Θεόδωρος Βασιλόπουλος, *1825 μέρες παρέα με το θάνατο*, Πολιτικές και λογοτεχνικές εκδόσεις, χ.τ. 1960, για το οποίο ο Πέτρος Ανταίος στο περιοδικό *Νέος Κόσμος*, αναφέρει ότι ανήκει στην «περιοχή της τέχνης». βλ. Άννα Ματθαίου κ.ά., *Η εκδοτική περιπέτεια των Ελλήνων Κομμουνιστών*, ό.π., σ.373.

⁶⁰Όπως το έργο, Παναγιώτης Κυρούσης, *Διαταγή για εκτέλεση. Αφήγημα από την περίοδο του '49*, Αθήνα 1993, για το οποίο δεν βρήκαμε πρόσθετες πληροφορίες ώστε να κατανοήσουμε αν αφορά λογοτεχνία ή μαρτυρίες οπότε δεν το εντάξαμε στη βιβλιογραφία.

⁶¹Υπάρχουν πολλά φυλλάδια που εκδόθηκαν μεταξύ 1945 και 1950 και από τις δύο αντιμαχόμενες παρατάξεις. Όσα από αυτά περιείχαν κείμενο μέχρι 12 σελίδες δεν εντάχθηκαν στη βιβλιογραφία. Για παράδειγμα δεν εντάχθηκε το 8 σελίδων φυλλάδιο του Γραφείου Τύπου του Α' Σώματος Στρατού, *Ένας χρόνος πέρασε*, Ιωάννινα 1950. Επίσης, δεν εντάχθηκε το 8 σελίδων φυλλάδιο της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης, *Διάγγελμα της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης προς το λαό της Ελλάδας*, χ.τ. 1949.

κυκλοφόρησαν τα χρόνια του εμφυλίου καθώς και ανάτυπα από περιοδικές εκδόσεις.⁶²

3.3.3 Πηγές διαδικτυακής έρευνας

Κατά τη διάρκεια της διαδικτυακής έρευνας εντοπίσαμε πλήθος διαδικτυακών πηγών έρευνας, που μας πρόσφεραν πολλές και έγκυρες πληροφορίες, για τους συγγραφείς των έργων, για τα έργα τους και το περιεχόμενό τους. Στη συνέχεια θα αναφέρουμε βασικές κατηγορίες των πηγών που συνέβαλλαν στο ερευνητικό μας έργο. Οι πηγές αυτές προέρχονταν:

(α) Από επιστημονικά άρθρα και βιβλιοκριτικές σε ιστορικού και πολιτικού περιεχομένου περιοδικά που έχουν ψηφιοποιηθεί και διατίθενται με ελεύθερη πρόσβαση στο διαδίκτυο. Για τη βιβλιογραφική έρευνα πραγματοποιήθηκε αναζήτηση πληροφοριών στα ψηφιοποιημένα περιοδικά *Αντί*, *Ουτοπία* και *Σύγχρονα Θέματα*,⁶³ στο περιοδικό *Μνήμων*⁶⁴ και στο περιοδικό *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*.⁶⁵

(β) Από το αρχείο «Άρθρα εφημερίδων» του ψηφιακού αποθετηρίου «Ψηφιοθήκη ΑΠΘ».⁶⁶ Το αρχείο αυτό περιέχει 36.500 βιβλιοκριτικές που δημοσιεύτηκαν σε ελληνικές εφημερίδες και περιοδικά μεταξύ των ετών 1976 και 2000. Η συμβολή αυτού του αρχείου ήταν πολύ καθοριστική για τον εντοπισμό πληροφοριών για εκδόσεις που κυκλοφόρησαν τη δεκαετία του 1970 και του 1980, για τις οποίες δεν υπάρχουν διαθέσιμες αρκετές διαδικτυακές πληροφορίες.

(γ) Από το αρχείο της εφημερίδας *Ριζοσπάστης*, στο οποίο περιέχονται άρθρα της εφημερίδας από τη δεκαετία 1990 μέχρι σήμερα. Δύο ήταν τα κύρια σημεία άντλησης πληροφοριών απ' αυτήν την εφημερίδα. Από τη στήλη των βιβλιοκριτικών, όπου βρήκαμε αναλυτικές περιγραφές για έργα αριστερής κυρίως προέλευσης και από τη στήλη «Μνήμες Αγωνιστών» όπου καταγράψαμε πάρα πολλές βιογραφικές πληροφορίες για μέλη και οπαδούς του ΚΚΕ που έγραψαν έργα για τον εμφύλιο πόλεμο.⁶⁷

⁶²Όπως το ανάτυπο, Θεόδωρος Α. Νημάς, *Ο εμφύλιος πόλεμος (1946-1949) και τα προηγμένα στην περιοχή Τρικάλων και οι εξ αυτής φονευθέντες κατά την περίοδο 1941-1949*, Φιλολογικός Ιστορικός Λογοτεχνικός Σύνδεσμος (Φ.Ι.ΛΟ.Σ.) Τρικάλων, Τρίκαλα 2007.

⁶³Που διατίθενται από το ψηφιακό αποθετήριο *Πάνδημος* της βιβλιοθήκης του Πάντειου Πανεπιστημίου, στη διεύθυνση <http://pandemos.panteion.gr/index.php?&op=record&lang=el&q=&pid=cid:19> (Τελευταία πρόσβαση: 26/9/2016).

⁶⁴Διαθέσιμο στη διεύθυνση <http://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/mnimon/index> (Τελευταία πρόσβαση: 26/9/2016).

⁶⁵Διαθέσιμο στη διεύθυνση <http://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/ekke/index> (Τελευταία πρόσβαση: 26/9/2016).

⁶⁶Διαθέσιμο στη διεύθυνση <https://digital.lib.auth.gr/collection/Newspaper%20Articles?ln=el> <http://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/ekke/index> (Τελευταία πρόσβαση: 26/9/2016).

⁶⁷Διαθέσιμο στη διεύθυνση <http://www.rizospastis.gr/> (Τελευταία πρόσβαση: 26/9/2016).

(δ) Από ψηφιοποιημένες ή ηλεκτρονικές εφημερίδες και περιοδικά τοπικής εμβέλειας, στις οποίες παρουσιάζονται βιογραφικές πληροφορίες και βιβλιοκριτικές συγγραφέων που κατάγονται από την περιοχή όπου εκδίδονται τα έντυπα.⁶⁸

(ε) Από κομματικές ιστοσελίδες ή από ψηφιακές εφημερίδες μικρών πολιτικών κομμάτων ή ομάδων της Αριστεράς, όπως της *Κίνησης για την Ανασύνταξη του ΚΚΕ 1918-55* και της εφημερίδας της *Ανασύνταξη*⁶⁹ καθώς και της εφημερίδας *Προλεταριακή σημαία* του ΚΚΕ (μ-λ).⁷⁰

(στ) Από ψηφιοποιημένες εφημερίδες που, ακόμα και σήμερα, εκδίδουν στις πρώην Σοσιαλιστικές χώρες οι πολιτικοί πρόσφυγες ή οι απόγονοί τους. Ενδεικτικά να αναφέρουμε το περιοδικό *Ελληνισμός* των πολιτικών προσφύγων στην Ουγγαρία⁷¹ και το περιοδικό *Καλημέρα* της Ελληνικής κοινότητας της Τσεχίας.⁷² Απ' αυτά τα έντυπα αντλήσαμε βιογραφικές πληροφορίες και αναλυτικές βιβλιοπαρουσιάσεις έργων που είχαν εκδώσει πολιτικοί πρόσφυγες.

(ζ) Διάφορες άλλες πηγές, όπως προσωπικές ιστοσελίδες συγγραφέων, τοπικές ενημερωτικές ιστοσελίδες, εξειδικευμένα διαδικτυακά forums και blogs κ.ά.⁷³

⁶⁸ Όπως η εφημερίδα της Λέσβου *Εμπρός*, διαθέσιμη στη διεύθυνση <http://www.emprosnet.gr/> (Τελευταία πρόσβαση: 26/9/2016) ή η ελεύθερη ηλεκτρονική εγκυκλοπαίδεια *Βοιωτικός Κόσμος* διαθέσιμη στη διεύθυνση <http://viotikoskosmos.wikidot.com/> (Τελευταία πρόσβαση: 26/9/2016).

⁶⁹ Διαθέσιμη στη διεύθυνση <http://anasintaxi.awardspace.com/index.htm> (Τελευταία πρόσβαση: 26/9/2016).

⁷⁰ Διαθέσιμη στη διεύθυνση <http://kkeml.blogspot.gr/> (Τελευταία πρόσβαση: 26/9/2016).

⁷¹ Διαθέσιμο στη διεύθυνση <http://ellinismos.hu/> (Τελευταία πρόσβαση: 26/9/2016).

⁷² Διαθέσιμο στη διεύθυνση <http://www.ropraha.eu/index.php?section=kalimera&lg=gr> (Τελευταία πρόσβαση: 26/9/2016).

⁷³ Όπως η ιστοσελίδα για τον Ρένο Αποστολίδη, διαθέσιμη στη διεύθυνση <http://www.renosapostolidis.gr/works-renos-apostolidis> (Τελευταία πρόσβαση: 26/9/2016).

4. Παρουσίαση Νέας Βιβλιογραφίας Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου 1945-1949

4.1 Γενική παρουσίαση NEBEΠ και σύγκριση με Βιβλιογραφία Ν. Κουλούρη

Η έρευνα για τη NEBEΠ ξεκίνησε τον Ιανουάριο του 2015 και τελείωσε τον Σεπτέμβριο του 2016. Με βάση τα κριτήρια που είχαμε θέσει εντάχθηκαν στη NEBEΠ 1.935 εκδόσεις έργων. Πριν εξετάσουμε αναλυτικά τα έργα που περιέχονται στη NEBEΠ μπορούμε να κάνουμε μια σύγκριση των νέων δεδομένων σε σχέση με τα δεδομένα που περιείχε η βιβλιογραφία του Ν. Κουλούρη. Παρατηρούμε λοιπόν ότι:

(α) Τα 576 έργα της βιβλιογραφίας του Κουλούρη αποτελούν το 29,77% των έργων που περιέχονται στη NEBEΠ.

(β) Το μεγαλύτερο μέρος των έργων της NEBEΠ προέρχεται από νέες εκδόσεις που κυκλοφόρησαν μετά το 1999, έτος που ο Κουλούρης ολοκλήρωσε την εργασία του. Οι νέες αυτές εκδόσεις ανέρχονται σε 751 έργα και αποτελούν το 38,81% των έργων της NEBEΠ.

(γ) Βρέθηκαν και εντάχθηκαν στη NEBEΠ 445 «παλιά» έργα (ποσοστό 23,00%) που ενώ είχαν εκδοθεί πριν το 1999 δεν υπήρχαν στη βιβλιογραφία του Κουλούρη, για λόγους που αφορούσαν κυρίως στη μέθοδο της αυτοψίας, που ήδη έχουμε αναφέρει.

(δ) Εντάχθηκαν στη NEBEΠ 147 επανεκδόσεις ή ανατυπώσεις έργων (ποσοστό 7,60%) που οι πρώτες εκδόσεις τους υπήρχαν στη βιβλιογραφία του Κουλούρη. Οι εκδόσεις αυτές κυκλοφόρησαν μετά το 2000.

NEBEΠ – Σύγκριση σε σχέση με Βιβλιογραφία Ν. Κουλούρη		
Κατηγορίες εκδόσεων	Αριθμός	%
Νέες εκδόσεις (Από το 1999)	751	38,81%
"Παλιές" εκδόσεις (Μέχρι το 1999) - Περιέχονται στη βιβλιογραφία Ν. Κουλούρη	576	29,77%
"Παλιές" εκδόσεις (μέχρι το 1999) - Δεν περιέχονταν στη βιβλιογραφία Ν. Κουλούρη	445	23,00%
Επανεκδόσεις – Ανατυπώσεις "Παλιών" εκδόσεων	147	7,60%
Επανεκδόσεις Νέων εκδόσεων (μετά το 1999)	16	0,83%
Σύνολο:	1.935	100,00%

1^{ος} Πίνακας

Τα παραπάνω στοιχεία αποδεικνύουν το μεγάλο ενδιαφέρον που εξακολουθεί να υπάρχει για τον εμφύλιο πόλεμο, το οποίο δεν ήταν ένα «εποχιακό» φαινόμενο μόνο της πρώτης έντονης μεταπολιτευτικής περιόδου αλλά ένα φαινόμενο που διατρέχει όλη την περίοδο των τελευταίων 40 χρόνων, και όπως θα δούμε, κατά την

παρουσίαση των εκδόσεων ανά χρονολογική περίοδο, παρουσιάζει τις τελευταίες δεκαετίες αυξητικές τάσεις.

4.2 Είδη εκδόσεων

Τα έργα που αποτελούν τη NEBEΠ προέρχονται από δύο είδη εκδόσεων. Τις *Νέες εκδόσεις* και τις *Επανεκδόσεις – ανατυπώσεις*. Στις *Νέες εκδόσεις* εντάσσονται όλες οι πρώτες εκδόσεις ενός έργου ή η πρώτη γνωστή του επανέκδοση, στην περίπτωση που δεν εντοπίστηκε η πρώτη έκδοση. Στις *Επανεκδόσεις – ανατυπώσεις* εντάσσονται τα έργα που κυκλοφόρησαν ως:

(α) Επανεκδόσεις έργων από τον ίδιο εκδότη της πρώτης έκδοσης που περιέχουν όμως προσθήκες, διορθώσεις ή συμπληρώματα σε σχέση με την αρχική έκδοση. Απλές επανεκδόσεις έργων από τον ίδιο εκδότη, χωρίς σημαντικές προσθήκες στο περιεχόμενο του έργου δεν εντάχθηκαν στη βιβλιογραφία.

(β) Επανεκδόσεις έργων ή και ανατυπώσεις από διαφορετικό εκδότη απ' αυτόν της πρώτης έκδοσης.

Στη NEBEΠ εντάχθηκαν 1.710 έργα (ποσοστό 88,37%) που θεωρήθηκαν ως *Νέες εκδόσεις* και άλλα 225 έργα (ποσοστό 11,63%) που θεωρήθηκαν ως *Επανεκδόσεις – Ανατυπώσεις*.

NEBEΠ – Είδη εκδόσεων		
Είδη εκδόσεων	Αριθμός	%
Νέες εκδόσεις	1.710	88,37%
Επανεκδόσεις, Ανατυπώσεις	225	11,63%
Σύνολο:	1.935	100,00%

2^{ος} Πίνακας

4.3 Μορφή έργων

Το υλικό της NEBEΠ διαχωρίστηκε με βάση τη μορφή των έργων σε τέσσερις κατηγορίες. Αυτές είναι:

(α) *Μονογραφίες*. Πρόκειται για έργα που δημιούργησαν από ένα μέχρι τρία φυσικά πρόσωπα. Το μεγαλύτερο μέρος αυτών των έργων ανήκει στις τυπολογίες *Προσωπικές Αφηγήσεις* και *Ερευνητικές Μελέτες*, τις οποίες θα αναλύσουμε στην επόμενη ενότητα. Οι *Μονογραφίες* αποτελούν τη μεγάλη πλειοψηφία των έργων της NEBEΠ καθώς ανέρχονται σε 1.594 εκδόσεις (ποσοστό 82,38%). Απ' αυτές οι 1.412 είναι νέες εκδόσεις και οι 182 είναι επανεκδόσεις ή ανατυπώσεις. Οι *Μονογραφίες* έχουν δημιουργηθεί από 1.102 συγγραφείς.

(β) *Συλλογικά Έργα Προσώπων*. Σ' αυτήν τη μορφή εντάχθηκαν έργα που έχουν δημιουργηθεί από τέσσερις ή περισσότερους συγγραφείς.⁷⁴ Επίσης, εντάχθηκαν συλλογικοί τόμοι που περιείχαν συμβολές από διαφορετικούς συγγραφείς,⁷⁵ αλλά και εκδόσεις που περιέχουν εισηγήσεις και πρακτικά από συνέδρια, ημερίδες κλπ.⁷⁶ Τα *Συλλογικά Έργα Προσώπων*, αποτελούν ένα μικρό αλλά σημαντικό μέρος των έργων της ΝΕΒΕΠ καθώς εντάχθηκαν σ' αυτή 108 εκδόσεις (ποσοστό 5,58%). Από αυτές οι 102 είναι νέες εκδόσεις και οι 6 είναι επανεκδόσεις ή ανατυπώσεις. Σε σχέση με την τυπολογία τα περισσότερα *Συλλογικά Έργα Προσώπων* είναι *Ιστοριογραφικά – Επιστημονικά Έργα*.

(γ) *Έργα Συλλογικών Φορέων*. Τα έργα αυτής της κατηγορίας υπογράφονται από συλλογικούς φορείς, όπως είναι πολιτικά κόμματα και οργανώσεις, κρατικοί φορείς και οργανισμοί, σύλλογοι κοκ. Σε πολλές περιπτώσεις, στις εκδόσεις αυτών των έργων υπάρχει ασάφεια μεταξύ του ρόλου του συλλογικού δημιουργού του έργου και του εκδότη, που συνήθως είναι κοινός. Σε σχέση με την τυπολογία παρατηρούμε ότι συνήθως περιέχουν επίσημα ή ανεπίσημα προπαγανδιστικού χαρακτήρα ντοκουμέντα των φορέων που τα εκδίδουν. Επίσης, πολλές φορές περιέχουν εισηγήσεις και λόγους προσώπων προς τους φορείς που τα εκδίδουν.⁷⁷ Τα περισσότερα *Έργα Συλλογικών Φορέων* εκδόθηκαν την περίοδο του εμφυλίου 1945-1949. Μεγάλο μέρος αυτών, κυρίως ντοκουμέντα αριστερής προέλευσης ανατυπώθηκαν τα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια,⁷⁸ ενώ τα τελευταία χρόνια παρατηρήθηκαν επανεκδόσεις έργων της Εθνικοφροσύνης από Ακροδεξιούς εκδοτικούς οίκους.⁷⁹ Τα *Έργα Συλλογικών Φορέων* αποτελούν ένα μικρό τμήμα της ΝΕΒΕΠ καθώς εντάχθηκαν σ' αυτή 189

⁷⁴Για παράδειγμα, σ' αυτήν την κατηγορία εντάχθηκε το έργο, Kevin Featherstone κ.ά., *Οι τελευταίοι Οθωμανοί. Η μουσουλμανική μειονότητα της Δυτικής Θράκης 1940-1949*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013, το οποίο έχουν συγγράψει τέσσερις ερευνητές.

⁷⁵Για παράδειγμα, σ' αυτή την κατηγορία εντάχθηκε το έργο, Ιωάννης Καρακατσιάνης (επιμ.), *Νότια Πελοπόννησος, 1935-1950*, Αλφειός, Αθήνα 2009, το οποίο περιέχει συμβολές - εισηγήσεις από πολλούς ιστορικούς.

⁷⁶Για παράδειγμα, σ' αυτή την κατηγορία εντάχθηκε το έργο, Μιχάλης Λυμπεράτος κ.ά. (επιμ.) *Αριστερά και αστικός πολιτικός κόσμος, 1940-1960. 17-20 Απριλίου 2013. Πρακτικά συνεδρίου*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2014, το οποίο περιέχει τις εισηγήσεις ερευνητών σε συνέδριο που διοργάνωσε το Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου.

⁷⁷Για παράδειγμα, σ' αυτή την κατηγορία εντάχθηκε το έργο, *Εισήγηση και τελικός λόγος του σ. Δ. Παρτσαλίδη, λόγος του σ. Ν. Ζαχαριάδη, εισήγηση και τελικός λόγος του σ. Ιωαννίδη*, Εκδόσεις Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ, Αθήνα 1945.

⁷⁸Όπως ανατυπώσεις ή επανεκδόσεις έργων της αντίστασης και του εμφυλίου, από τις εκδόσεις Μνήμη τα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης κάτω από τον τίτλο σειράς «Ντοκουμέντα του Ελληνικού Προοδευτικού Κινήματος». Για παράδειγμα στη βιβλιογραφία περιέχεται το έργο, *Εισήγηση και τελικός λόγος του σ. Ν. Ζαχαριάδη. Το 7ο συνέδριο του ΚΚΕ*, Γ, Μνήμη, Αθήνα [1975]. Αφορά ανατύπωση από έκδοση του 1945 της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ.

⁷⁹Αφορά κυρίως σε ανατυπώσεις των ακροδεξιών και εθνικιστικών εκδοτικών οίκων *Ελεύθερη Σκέψις* και *Πελασγός*. Και οι δύο αυτοί εκδοτικοί οίκοι έχουν, πανομοιότυπα τις περισσότερες φορές, εκδώσει συλλογικά έργα της πρώτης περιόδου, με τα οποία αναπαραγάγουν τον ακραίο πολιτικό λόγο της Εθνικοφροσύνης, αυτόν που είχε κυριαρχήσει μέχρι το 1974. Βλ. για παράδειγμα την πρόσφατη ανατύπωση της έκδοσης του 1948 του έργου, Βιβλιοθήκη Εθνικής διαφωτίσεως, *Η ηρωική δράσις της Βασιλικής Χωροφυλακής κατά των Εαμοβουλγάρων*, Ελεύθερη Σκέψις, Αθήνα 2016.

εκδόσεις (ποσοστό 9,77%). Από αυτές οι 156 είναι νέες εκδόσεις και οι 33 επανεκδόσεις ή ανατυπώσεις.

(δ) *Ανυπόγραφα έργα*. Στην κατηγορία αυτή εντάχθηκαν έργα που δεν έφεραν καμία δήλωση συγγραφικής υπευθυνότητας. Τα έργα αυτά εκδόθηκαν, στη μεγάλη πλειοψηφία τους, την περίοδο του εμφυλίου και τα θεωρούμε πρωτογενείς αρχειακές πηγές. Εκφράζουν, τις περισσότερες φορές, τις θέσεις ενός φορέα χωρίς όμως αυτό να δηλώνεται ευθέως στην έκδοση.⁸⁰ Τα *Ανυπόγραφα Έργα* αποτελούν το μικρότερο τμήμα της ΝΕΒΕΠ καθώς εντάχθηκαν σ' αυτήν την κατηγορία μόλις 44 εκδόσεις (ποσοστό 2,27%). Από αυτές οι 40 είναι νέες εκδόσεις και οι 4 επανεκδόσεις ή ανατυπώσεις.

ΝΕΕΕΠ - Μορφή έργων						
Μορφή έργων	Νέες εκδόσεις		Επανεκδόσεις, Ανατυπώσεις κλπ.		Σύνολο Εκδόσεων	
	Αριθμός	%	Αριθμός	%	Αριθμός	%
Μονογραφίες	1.412	82,57%	182	80,89%	1.594	82,38%
Συλλογικά Έργα Προσώπων	102	5,96%	6	2,67%	108	5,58%
Έργα Συλλογικών Φορέων	156	9,12%	33	14,67%	189	9,77%
Ανυπόγραφα έργα	40	2,34%	4	1,78%	44	2,27%
Σύνολο:	1.710		225		1.935	

3^{ος} Πίνακας

4.4 Τυπολογία έργων

Η εξέταση του υλικού της ΝΕΒΕΠ από την οπτική της τυπολογίας των έργων θεωρήθηκε απαραίτητη καθώς από τις μορφές των έργων δεν μπορούμε να αντλήσουμε τις απαραίτητες πληροφορίες που να απαντούν σε ερωτήματα του τύπου «ποιος είναι ο αριθμός των προσωπικών μαρτυριών», «πόσα και ποια έργα έχουν ιστοριογραφικά χαρακτηριστικά» κλπ.

Η κωδικοποίηση των τυπολογιών ήταν κάτι που μας προβλημάτισε καθώς δεν εντοπίσαμε κάποια αποδεκτή τυπολογία σχετική με έργα από τον χώρο των κοινωνικών και πολιτικών επιστημών. Έτσι προσπαθήσαμε να εξετάσουμε αντίστοιχες τυπολογίες που χρησιμοποίησαν στη βιβλιογραφία των έργων τους άλλοι συγγραφείς.

Ο Ν. Κουλούρης, στη βιβλιογραφία του είχε διαχωρίσει τα έργα με βάση 16 είδη τυπολογίας, για τα οποία ανέφερε ότι μπορεί σε ορισμένες περιπτώσεις το ένα είδος τυπολογίας να ταυτίζεται με κάποιο άλλο. Για παράδειγμα, ένα έργο μπορεί

⁸⁰ Για παράδειγμα, το ανυπόγραφο έργο, *Οι αγώνες του Δημοκρατικού Στρατού της Ελλάδας*, Εκδοτικό "Ελεύθερη Ελλάδα", χ.τ. 1947, εκφράζει προφανώς τις θέσεις του ΔΣΕ, αλλά καθώς αυτό δεν δηλώνεται πουθενά στην έκδοση, εντάχθηκε σ' αυτήν την κατηγορία αντί για την κατηγορία *Έργα Συλλογικών Φορέων*.

να περιέχει ντοκουμέντα και ταυτόχρονα να περιέχει και μαρτυρίες. Γενικά θεωρούμε τις τυπολογίες που πρότεινε ο Κουλούρης επαρκείς για να περιγράψουν τα έργα. Είχαν όμως σε ορισμένες περιπτώσεις πολύ δυσδιάκριτα όρια (όπως για παράδειγμα ο διαχωρισμός των απομνημονευμάτων από τις αυτοβιογραφίες, τα ημερολόγια, τα χρονικά και τις μαρτυρίες) γεγονός που δεν μας οδήγησε στην πλήρη υιοθέτησή τους. Για την επαρκή και σωστή κατηγοριοποίηση των έργων της ΝΕΒΕΠ, με βάση τις τυπολογίες του Κουλούρη, θα χρειάζονταν οπωσδήποτε αυτοψία σε όλο το υλικό κάτι που προϋπόθετε περισσότερο χρόνο στην έρευνα, χρόνο που δεν είχαμε.

Ο Hagen Fleischer στη βιβλιογραφία του, χρησιμοποιεί σε σχέση με τις δημοσιοποιημένες πηγές το σχήμα: (α) Κύριες Πηγές, στο οποίο εντάσσει ως υποκατηγορία τα Φυλλάδια και άλλες μη περιοδικές εκδόσεις καθώς και την υποκατηγορία Επίσημες Εκθέσεις, Ημερολόγια, Συναγωγές εγγράφων, Φωτογραφιών και άλλου Συναφούς Υλικού, και (β) Δημοσιοποιημένες δευτερεύουσες πηγές στις οποίες εντάσσει απομνημονεύματα και επιβοηθητικά δημοσιεύματα.⁸¹ Από τη δική του μεριά, ο Γ. Μαργαρίτης χρησιμοποιεί τις παρακάτω τυπολογίες: (α) βιβλιογραφίες, (β) γενικά έργα, (γ) μελέτες, (δ) βιογραφίες, (ε) δημοσιευμένες αρχειακές πηγές (στ) φυλλάδια, εκδόσεις του εμφυλίου, (ζ) μαρτυρίες και (η) μαρτυρίες για στρατόπεδα συγκέντρωσης.⁸²

ΝΕΒΕΠ - Τυπολογία έργων						
Κατηγορίες Τυπολογίας	Νέες εκδόσεις		Επανεκδόσεις, Ανατυπώσεις		Σύνολο Εκδόσεων	
	Αριθμός	%	Αριθμός	%	Αριθμός	%
Προσωπικές Αφηγήσεις	756	44,21%	99	44,00%	855	44,19%
Ερευνητικές Μελέτες	380	22,22%	48	21,33%	428	22,12%
Επιστημονικά – Ιστοριογραφικά Έργα	219	12,81%	22	9,78%	241	12,45%
Προπαγανδιστικά Έργα	145	8,48%	32	14,22%	177	9,15%
Λόγοι, δοκίμια, άρθρα κλπ.	157	9,18%	15	6,67%	172	8,89%
Εικονογραφικά Έργα	42	2,46%	4	1,78%	46	2,38%
Λογοτεχνικά Έργα	11	0,64%	5	2,22%	16	0,83%
Σύνολο:	1.710		225		1.935	

4^{ος} Πίνακας

⁸¹Βλ. Hagen Fleischer και Steven Bowman, *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950*, ό.π., σ. 18-20.

⁸²Βλ. Γιώργος Μαργαρίτης, *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου 1946-1949*, ό.π., τ.2, σ. 641-654.

Καθώς καμία από τις παραπάνω επιλογές τυπολογίας, δεν μας κάλυπτε πλήρως, αποφασίσαμε να κατηγοριοποιήσουμε τα έργα NEBEΠ με βάση τις επτά τυπολογίες που εμφανίζονται στον παρακάτω πίνακα και τις οποίες θα αναπτύξουμε στη συνέχεια.

4.4.1 Προσωπικές Αφηγήσεις

Στην τυπολογία *Προσωπικές Αφηγήσεις* εντάχθηκαν τα έργα, που στο σύνολο τους ή στο μεγαλύτερο μέρος τους, καταγράφουν βιωματικές μαρτυρίες ανθρώπων που συμμετείχαν, άμεσα ή έμμεσα, στα ιστορικά γεγονότα της δεκαετίας του 1940. Σ' αυτήν την τυπολογία εντάχθηκαν κυρίως απομνημονεύματα, αυτοβιογραφίες, ημερολόγια, αφηγήματα, χρονικά, μαρτυρίες και συνεντεύξεις. Όπως ήταν αναμενόμενο, το μεγαλύτερο ποσοστό των εκδόσεων της NEBEΠ εντάχθηκε στις *Προσωπικές Αφηγήσεις*. Συγκεκριμένα 855 έργα στο σύνολο των 1.935 εκδόσεων (ποσοστό 44,19%). Απ' αυτές τις εκδόσεις, οι 756 αφορούν πρώτες εκδόσεις έργων και οι 99 επανεκδόσεις ή ανατυπώσεις.

Η συνολική αξιολόγηση της πολιτικής προέλευσης των έργων που ανήκουν στην τυπολογία *Προσωπικές Αφηγήσεις* επιβεβαιώνει την πλήρη κυριαρχία των υποστηρικτών της Αριστεράς στη συγγραφή βιωματικών έργων που αφορούν στην περίοδο του εμφυλίου. Οι 569 από τις 756 νέες εκδόσεις προσωπικών αφηγήσεων (ποσοστό 75,26%) προέρχονται από ανθρώπους που, την εποχή του εμφυλίου, συμμετείχαν ή στήριζαν, άμεσα ή έμμεσα, την Αριστερά. Από τους νικητές του εμφυλίου, τις δυνάμεις της Εθνοφροσύνης, προέρχονται αντίστοιχα μόλις 143 νέες εκδόσεις (ποσοστό 18,92%). Υπάρχουν επίσης, 44 έργα που εντάχθηκαν στην κατηγορία *Χωρίς ή άγνωστη θέση* (ποσοστό 5,82%). Τα 30 απ' αυτά τα έργα, ανήκουν σε συγγραφείς που βίωσαν την εποχή αλλά δεν εντάχθηκαν σε κάποιο από τα δύο στρατόπεδα, είτε για προσωπικούς – πολιτικούς λόγους είτε λόγω ηλικίας (παιδιά – έφηβοι). Τα υπόλοιπα 14 αφορούν βιωματικά έργα που δεν μπορέσαμε με σιγουριά να διαπιστώσουμε την πολιτική τους υποστήριξη, καθώς δεν είχαμε πλήρη πρόσβαση στο περιεχόμενο των έργων.

Από τον αριθμό των προσωπικών αφηγήσεων, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι τα βιωματικά έργα έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση του δημόσιου λόγου για τον εμφύλιο. Αυτό βέβαια συνέβη μετά τη μεταπολίτευση καθώς μέχρι το 1974 είχε εκδοθεί πολύ μικρός αριθμός βιωματικών έργων (μόλις 60 νέες εκδόσεις προσωπικών αφηγήσεων). Αυτήν τη μικρή παραγωγή μπορούμε να την αποδώσουμε: (α) στη λογοκρισία που είχαν επιβάλει οι νικητές του εμφυλίου, κατά το μεγαλύτερο χρονικό διάστημα της περιόδου 1949-1974, και η οποία απαγόρευε την έκδοση οποιουδήποτε έργου προερχόταν από την Αριστερά και αμφισβητούσε το ιδεολογικό και πολιτικό πλαίσιο της Εθνοφροσύνης· (β) στην πολιτική της «λήθης» που είχαν επιλέξει οι κομματικοί φορείς και των δύο παρατάξεων.

Οι περισσότερες *Προσωπικές Αφηγήσεις* που γράφτηκαν μέχρι το 1974 υποστήριζαν τις δυνάμεις της Εθνοκοφροσύνης (42 νέες εκδόσεις έναντι 16 της Αριστεράς). Οι συγγραφείς των Εθνοκοφρόνων έργων ήταν, στην πλειοψηφία τους, στρατιωτικά στελέχη του κυβερνητικού στρατού που έγραψαν τις αναμνήσεις τους από τα πεδία των μαχών του εμφυλίου. Δεν έλειψαν βέβαια και οι συγγραφείς που εκπροσωπούσαν το κυρίαρχο πολιτικό σύστημα της χώρας, όπως πολιτικοί, δικαστές και δημοσιογράφοι.⁸³ Από την πλευρά της Αριστεράς, τα περισσότερα από τα 16 βιοματικά έργα της περιόδου που την υποστήριζαν εκδόθηκαν από τον εκδοτικό μηχανισμό του ΚΚΕ στις χώρες της Υπερορίας και μνημόνευαν κυρίως τις πολιτικές διώξεις που εξακολουθούσαν να υφίσταντο οι οπαδοί της στην Ελλάδα.⁸⁴

Η παραπάνω κατάσταση διαφοροποιήθηκε απόλυτα με τη μεταπολίτευση, καθώς τα 42 χρόνια που πέρασαν από το 1975 μέχρι σήμερα, κυκλοφόρησαν 696 νέες εκδόσεις με *Προσωπικές Αφηγήσεις*. Περίπου δηλαδή 16,5 βιοματικά έργα κατά μέσο όρο ανά έτος. Η αύξηση των *Προσωπικών Αφηγήσεων*, δεν ήταν ευκαιριακή αφού, όπως αποδεικνύουν οι αριθμοί των εκδόσεων, δεν περιορίστηκε στα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια. Το αντίθετο μάλιστα, ήταν συνεχώς ανοδική και έφτασε στο αποκορύφωμά της τη δεκαετία του 2000. Από 8 κατά μέσο όρο βιοματικά έργα που είχαμε από το 1974 μέχρι το 1980, πήγαμε στα 16 τη δεκαετία του 1980, στα 19 τη δεκαετία του 1990, στα 21 στη δεκαετία του 2000 και στα 13 στην τρέχουσα αλλά σε εξέλιξη δεκαετία. Το 1999, έτος που είχαν συμπληρωθεί 50 χρόνια από τη λήξη του εμφυλίου, κυκλοφόρησαν 28 *Προσωπικές Αφηγήσεις*, που είναι ο μεγαλύτερος αριθμός ανά έτος.

Όσον αφορά στην πολιτική προέλευση των μεταπολιτευτικών *Προσωπικών Αφηγήσεων*, παρατηρούμε την απόλυτη κυριαρχία της Αριστεράς, αφού το 79,45% των νέων εκδόσεων (553 στις 696 μεταπολιτευτικές εκδόσεις) υποστηρίζει το δικό της ερμηνευτικό σχήμα για τον εμφύλιο, έναντι του 14,51% (101 στις 696 μεταπολιτευτικές εκδόσεις) που υποστηρίζει την Εθνοκοφροσύνη. Μέχρι την τρέχουσα δεκαετία, υπάρχει μια σταθερή σχέση στην αναλογία Αριστερών και Δεξιών βιοματικών έργων, η οποία μειώνεται μόνο μετά το 2010, όπου το ποσοστό των αριστερών προσωπικών αφηγήσεων πέφτει στο 63,33% με το αντίστοιχο των εθνικών δυνάμεων να ανεβαίνει στο 22,22%. Ένα σημαντικό μέρος των *Προσωπικών Αφηγήσεων* της μεταπολίτευσης δεν το εντάξαμε στην υποστήριξη κάποιας από τις δύο παρατάξεις καθώς προέρχεται από παιδιά ή εφήβους της εποχής του εμφυλίου που οι συγγραφείς τους δεν τοποθετούνται υπέρ της μίας ή της άλλης παρατάξης.

⁸³Για περισσότερες πληροφορίες που αφορούν τους Εθνοκοφρόνες συγγραφείς, δες την ενότητα 5.9

⁸⁴Για περισσότερες πληροφορίες σχετικές με τους Αριστερούς συγγραφείς, δες την ενότητα 5.8

NEBEP - Προσωπικές Αφηγήσεις Πολιτική υποστήριξη & εκδόσεις ανά περίοδο (Νέες εκδόσεις)					
Περίοδος εκδόσεων	Υποστήριξη Εθνικοφροσύνης	Υποστήριξη Αριστεράς	Χωρίς ή άγνωστη θέση	Σύνολο	%
1945-1949	7	3	0	10	1,32%
1950-1967 (έως 21/4)	24	9	1	34	4,50%
1967-1974 (έως 22/7)	11	4	1	16	2,12%
1974-1989	29	167	6	202	26,72%
1990-1999	22	160	11	193	25,53%
2000-2009	30	169	12	211	27,91%
2010-2016	20	57	13	90	11,90%
Σύνολο	143	569	44	756	
%	18,92%	75,26%	5,82%		

5^{ος} Πίνακας

Τέλος, σχετικά με τη χρονολογική κάλυψη των περιεχομένων των *Προσωπικών Αφηγήσεων*, παρατηρούμε ότι τα έργα αναφέρονται σε δύο κυρίως ιστορικές περιόδους. Σε αυτά που καλύπτουν αποκλειστικά ή κατά το μεγαλύτερο μέρος τους τον εμφύλιο και σε αυτά που καλύπτουν αποκλειστικά ή κατά το μεγαλύτερο μέρος τους το σύνολο των γεγονότων της δεκαετίας του 1940. Την περίοδο του εμφυλίου πραγματεύονται 240 από τις 756 νέες εκδόσεις *Προσωπικών Αφηγήσεων* της NEBEP (ποσοστό 31,75%), ενώ την περίοδο όλης της δεκαετίας του 1940 πραγματεύονται 228 νέες εκδόσεις (ποσοστό 30,16%). Στα υπόλοιπα έργα της NEBEP τα γεγονότα του εμφυλίου περιέχονται μέσα σε ένα ευρύτερο χρονολογικό πλαίσιο. Όπως για παράδειγμα τα έργα που αναφέρονται σε γεγονότα πριν τον πόλεμο του 1940 και κλείνουν με τον εμφύλιο (44 νέες εκδόσεις, ποσοστό 5,82%) ή τα έργα που αρχίζουν την αφήγησή τους από τον εμφύλιο και συνεχίζουν με γεγονότα που τον ακολούθησαν (84 νέες εκδόσεις, ποσοστό 11,11%).

NEBEP - Προσωπικές Αφηγήσεις Χρονολογική κάλυψη ανά πολιτική υποστήριξη (Νέες εκδόσεις)					
Χρονολογικές καλύψεις	Υποστήριξη Εθνικοφροσύνης	Υποστήριξη Αριστεράς	Χωρίς ή με άγνωστη θέση	Σύνολο	%
Προπολεμική περίοδος (προ 1940) - Τέλος Ελληνικού εμφυλίου (1949)	12	27	5	44	5,82%
Προπολεμική περίοδος (προ 1940) - Μετεμφυλιακή περίοδος (από 1950)	24	48	2	74	9,79%
Ελληνοϊταλικός πόλεμος (1940) - Τέλος Ελληνικού εμφυλίου (1949)	47	162	19	228	30,16%
Ελληνοϊταλικός πόλεμος (1940) - Μετεμφυλιακή περίοδος (από 1950)	9	69	3	81	10,71%
Έναρξη εμφυλίου πολέμου (1945) - Τέλος Ελληνικού εμφυλίου (1949)	42	187	11	240	31,75%
Έναρξη εμφυλίου πολέμου (1945) - Μετεμφυλιακή περίοδος (από 1950)	8	72	4	84	11,11%
Απροσδιόριστη χρονική περίοδος	1	4	0	5	0,66%
Σύνολο	143	569	44	756	
%	18,92%	75,26%	5,82%		

6^{ος} Πίνακας

4.4.2 Ερευνητικές Μελέτες

Στην τυπολογία *Ερευνητικές Μελέτες* εντάχθηκαν έργα που διερευνούν και εξιστορούν τα ιστορικά γεγονότα της περιόδου χωρίς να ακολουθούν τη μεθοδολογία των ιστοριογραφικών έργων. Οι συγγραφείς τους ήταν συνήθως δάσκαλοι, καθηγητές, φιλόλογοι, δημοσιογράφοι, λογοτέχνες και στρατιωτικοί. Η ενασχόλησή τους με τη συγγραφή ιστορικών μελετών ήταν, στις περισσότερες περιπτώσεις, περιστασιακή και πολλές φορές τα έργα τους έχουν τοπική διάσταση καθώς καταγράφουν τα γεγονότα που διαδραματίστηκαν στον τόπο καταγωγής ή διαμονής τους.⁸⁵ Υπάρχουν βέβαια *Ερευνητικές Μελέτες* εθνικής εμβέλειας από σημαντικούς ερευνητές-ιστορικούς των πρώτων μεταπολεμικών ετών, που τα έργα τους εντάχθηκαν σ' αυτήν την τυπολογία.⁸⁶

Αρκετά μεγάλο μέρος των συγγραφέων των έργων που ανήκουν στις *Ερευνητικές Μελέτες* είχε βιωματικές εμπειρίες από τον εμφύλιο, είτε ως ενήλικες που συμμετείχαν άμεσα ή έμμεσα σ' αυτόν⁸⁷ είτε ως παιδιά ή έφηβοι.⁸⁸ Αυτό σε πολλές

⁸⁵Όπως το έργο του ιστορικού - ερευνητή Στέργιου Αποστόλου. Βλ. Στέργιος Σπυρ. Αποστόλου, *Η Νάουσα στη δίνη του εμφυλίου πολέμου (1945-1949)*, Copy City, Νάουσα 2008.

⁸⁶Όπως τα έργα του δημοσιογράφου και ιστορικού Σόλωνα Γρηγοριάδη, που θεωρήσαμε ότι ανήκουν στις μελέτες και όχι στα ιστοριογραφικά έργα. Βλ. Σόλων Γρηγοριάδης, *Ο εμφύλιος πόλεμος. Η Ελλάδα του 1945-1949*, Φυτράκης, Αθήνα 1979.

⁸⁷Όπως ο Λευτέρης Μαυροειδής, στέλεχος του ΚΚΕ που έχει γράψει *Προσωπικές Αφηγήσεις* αλλά και *Ερευνητικές μελέτες*, όπως το έργο, Λευτέρης Μαυροειδής, *Αγωνιστές. Η ελληνική Αριστερά χτες, σήμερα, αύριο*, Προσκήνιο, Αθήνα 2002.

περιπτώσεις καθιστά δυσδιάκριτο τον διαχωρισμό ενός έργου μεταξύ των ερευνητικών μελετών και των προσωπικών αφηγήσεων, αφού σε ορισμένα έργα, οι βιωματικές μνήμες συμπλέκονται, εντός του κειμένου, με τις προσωπικές μαρτυρίες του οικείου περιβάλλοντος και με τη μελέτη των πηγών. Σ' αυτές τις περιπτώσεις η ένταξη του έργου στη μια ή στην άλλη τυπολογία κρινόταν κατά περίπτωση.⁸⁹

NEBEΠ - Ερευνητικές Μελέτες Πολιτική υποστήριξη & εκδόσεις ανά περίοδο (Νέες εκδόσεις)					
Περίοδος εκδόσεων	Υποστήριξη Εθνικοφροσύνης	Υποστήριξη Αριστεράς	Χωρίς ή με άγνωστη θέση	Σύνολο	%
1945-1949	22	2	0	24	6,32%
1950-1967 (έως 21/4)	35	4	0	39	10,26%
1967-1974 (έως 22/7)	7	0	0	7	1,84%
1974-1989	15	47	12	74	19,47%
1990-1999	15	24	7	46	12,11%
2000-2009	24	68	21	113	29,74%
2010-2016	27	28	22	77	20,26%
Σύνολο:	145	173	62	380	
%	38,16%	45,53%	16,32%		

7^{ος} Πίνακας

Από τα αποτελέσματα της έρευνας για τις εκδόσεις που ανήκουν στην τυπολογία *Ερευνητικές Μελέτες* προέκυψαν τα παρακάτω στοιχεία:

(α) Σε σχέση με τον αριθμό των εκδόσεων προέκυψε ότι υπάρχουν 428 εκδόσεις που ανήκουν στην τυπολογία *Ερευνητικές Μελέτες*, οι οποίες αποτελούν ένα σημαντικό αριθμητικό κομμάτι των συνολικών εκδόσεων της NEBEΠ (ποσοστό 22,12%). Απ' αυτές οι 380 ήταν νέες εκδόσεις και οι 48 επανεκδόσεις ή ανατυπώσεις. Τα έργα που ανήκουν στις *Ερευνητικές Μελέτες* εκδόθηκαν όλες τις χρονικές περιόδους από το 1945 μέχρι σήμερα. Παρατηρείται όμως μεγάλη αύξηση τους από το 2000 μέχρι και σήμερα, καθώς έχουν εκδοθεί 217 έργα έναντι 211 όλων των προηγούμενων ετών. Η αύξηση αυτή οφείλεται στο γεγονός ότι τη συγγραφή τέτοιων έργων αναλαμβάνουν πλέον παιδιά της εποχής του εμφυλίου ή απόγονοι των ανθρώπων που είχαν βιωματικές εμπειρίες από τον εμφύλιο.

⁸⁸ Όπως ο έφηβος την εποχή του εμφυλίου Γ. Αθανάσινας. Βλ. Γιώργος Αθανάσινας, Άννα Π. Από το βουνό στην Τασκένδη. Αναμνήσεις μιας αντάρτισσας, Μακεδονικές εκδόσεις, Αθήνα 1997.

⁸⁹ Για παράδειγμα, ο δάσκαλος Γιώργος Γκαγκούλιας έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην εκπαίδευση των παιδιών πολιτικών προσφύγων στις Ανατολικές χώρες. Το έργο του που αναφέρεται στο «Παιδομάζωμα» βασίζεται σε προσωπική του έρευνα και εν μέρει στις προσωπικές του μνήμες. Το έργο αυτό το εντάξαμε στις *Ερευνητικές μελέτες* και όχι στις *Προσωπικές Αφηγήσεις* καθώς κρίναμε ότι βασίζεται περισσότερο στα αποτελέσματα της έρευνας και λιγότερο στις βιωματικές του εμπειρίες. Βλ. Γιώργος Γκαγκούλιας, "Παιδομάζωμα". Τα παιδιά στη θύελλα του εμφυλίου πολέμου και μετά, Ιωλκός, Αθήνα 2004.

(β) Σε σχέση με την πολιτική υποστήριξη παρατηρούμε μια μικρή υπεροχή των προσκείμενων στην Αριστερά εκδόσεων, με 173 νέες εκδόσεις έναντι 145 που υποστηρίζουν τις Εθνικόφρονες δυνάμεις, ενώ υπάρχουν και 62 έργα με άγνωστη ή χωρίς πολιτική θέση.

(γ) Σε σχέση με τη χρονολογική κάλυψη των περιεχομένων των ερευνητικών μελετών, διαπιστώνουμε ότι τα περισσότερα έργα καλύπτουν χρονολογικά το σύνολο των γεγονότων της δεκαετίας του 1940 (123 νέες εκδόσεις, ποσοστό 32,37%) ή αποκλειστικά τα γεγονότα του εμφυλίου (113 νέες εκδόσεις, ποσοστό 29,74%).

ΝΕΒΕΠ - Ερευνητικές Μελέτες Χρονολογική κάλυψη και πολιτική υποστήριξη (Νέες εκδόσεις)					
Χρονολογικές καλύψεις	Υποστήριξη Εθνικοφροσύνης	Υποστήριξη Αριστεράς	Χωρίς ή με άγνωστη θέση	Σύνολο	%
Προπολεμική περίοδος (προ 1940) - Τέλος Ελληνικού εμφυλίου (1949)	28	17	6	51	13,42%
Προπολεμική περίοδος (προ 1940) - Μετεμφυλιακή περίοδος (από 1950)	18	18	6	42	11,05%
Ελληνοϊταλικός πόλεμος (1940) - Τέλος Ελληνικού εμφυλίου (1949)	52	53	18	123	32,37%
Ελληνοϊταλικός πόλεμος (1940) - Μετεμφυλιακή περίοδος (από 1950)	2	11	8	21	5,53%
Έναρξη εμφυλίου πολέμου (1945) - Τέλος Ελληνικού εμφυλίου (1949)	43	56	14	113	29,74%
Έναρξη εμφυλίου πολέμου (1945) - Μετεμφυλιακή περίοδος (από 1950)	2	18	10	30	7,89%
Απροσδιόριστη χρονική περίοδος	0	0	0	0	0,00%
Σύνολο:	145	173	62	380	
%	38,16%	45,53%	16,32%		

8^{ος} Πίνακας

4.4.3 Προπαγανδιστικά Έργα

Στην τυπολογία *Προπαγανδιστικά Έργα* εντάχθηκαν έργα που έχουν κυκλοφορήσει συλλογικοί φορείς και στα οποία αποτυπώνονται οι επίσημες ή και οι ανεπίσημες, θέσεις τους για τα γεγονότα της εποχής. Τα έργα αυτά μπορεί να περιέχουν: (α) εισηγήσεις, αποφάσεις, υπομνήματα και ψηφίσματα κομματικών οργάνων⁹⁰ (β) αρχειακό υλικό κομματικών⁹¹ ή κρατικών φορέων⁹² (γ) ανεπίσημα

⁹⁰Όπως το έργο που κυκλοφόρησε το 1949 και αναφερόταν στην 5^η Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ. Βλ. *5η Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ, 30-31 του Γενάρη 1949. Εισηγήσεις, λόγοι, αποφάσεις*, Εκδόσεις της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ, χ.τ. 1949.

⁹¹Όπως ένα έργο που παρουσιάζει αρχειακά έγγραφα του ΕΑΜ από το 1944 μέχρι το 1947. Βλ. Παύλος Πετρίδης (επιμ), *Στη δίνη του εμφυλίου πολέμου. Σπάνια ντοκουμέντα του ΕΑΜ, 1944-1947*, Προσκήνιο, Αθήνα 1998.

έργα με την υπογραφή κρατικών φορέων ή κομμάτων⁹³ (δ) έργα οργανώσεων,⁹⁴ συλλόγων,⁹⁵ εταιριών⁹⁶ κλπ. που έδρασαν την εποχή του εμφυλίου.

Από τα αποτελέσματα της έρευνας για τις εκδόσεις που ανήκουν στην τυπολογία *Προπαγανδιστικά Έργα* προέκυψαν τα παρακάτω στοιχεία:

(α) Σε σχέση με τον αριθμό των εκδόσεων παρατηρούμε ότι τα *Προπαγανδιστικά Έργα* αποτελούν ένα σημαντικό τμήμα της NEBEΠ καθώς σε αυτήν την τυπολογία εντάχθηκαν 177 έργα (ποσοστό 9,15%). Απ' αυτά τα έργα τα 145 είναι νέες εκδόσεις και τα 32 επανεκδόσεις ή ανατυπώσεις. Την εποχή του εμφυλίου πραγματοποιήθηκε η έκδοση των περισσότερων νέων εκδόσεων προπαγανδιστικών έργων, οπότε και κυκλοφόρησαν οι 77 από τις 145 νέες εκδόσεις. Τα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια είχαμε την επανέκδοση σημαντικών προπαγανδιστικών έργων του εμφυλίου, αριστερής κυρίως κατεύθυνσης. Όμως ακόμα και στις μέρες μας εξακολουθούν να κυκλοφορούν έργα αυτής της τυπολογίας. Να αναφέρουμε ένα πολύ πρόσφατο παράδειγμα έργου που εντάχθηκε στα *Προπαγανδιστικά Έργα*. Πρόκειται για μια έκδοση του Τμήματος Ιστορίας του ΚΚΕ⁹⁷ η οποία απαντάει σε έργο των ιστορικών Σ. Καλύβα και Ν. Μαραντζίδη⁹⁸ σχετικά με «την αντικομμουνιστική διαστρέβλωση της Ιστορίας» του ελληνικού εμφυλίου πολέμου.

(β) Σε σχέση με την πολιτική υποστήριξη των προπαγανδιστικών έργων, παρατηρούμε μια απόλυτη ισορροπία μεταξύ των έργων που υποστηρίζουν την Αριστερά και αυτών που υποστηρίζουν την Εθνικοφροσύνη (από 72 νέες εκδόσεις για κάθε παράταξη).

⁹²Όπως το 16 τόμων έργο που κυκλοφόρησε το 1998 το ΓΕΣ και περιείχε αρχειακό υλικό από τον εμφύλιο πόλεμο. Βλ. Γενικό Επιτελείο Στρατού. Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Αρχεία εμφυλίου πολέμου, 1944-1949*, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, Αθήνα 1998.

⁹³Όπως η αγγλόφωνη έκδοση του Υπουργείου Τύπου το 1969 που παρουσίαζε τα επιχειρήματα της κυβερνητικής παράταξης περί υφιστάμενου κομμουνιστικού κινδύνου. Βλ. *The political situation in Greece from 1944 to the present. The communist danger*, Ministry to the Prime Minister. Press and Information Department, Αθήνα 1969.

⁹⁴Όπως το έργο της Πανελλαδικής Δημοκρατικής Ένωσης Γυναικών σχετικά με τη δράση της τα χρόνια του εμφυλίου. Βλ. Πανελλαδική Δημοκρατική Ένωση Γυναικών, *Ένας χρόνος πάλης. Έκθεση δράσης της Πανελλαδικής Δημοκρατικής Ένωσης Γυναικών στο Συμβούλιο της Παγκόσμιας Δημοκρατικής Ομοσπονδίας Γυναικών, στη Μόσχα το Νοέμβρη 1949*, Νέα Ελλάδα, χ.τ. 1949.

⁹⁵Όπως το έργο, Σύλλογος Επαναπατρισθέντων εκ του Παραπετάσματος, *Πώς ζήσαμε στο παραπέτασμα. Αφηγήσεις από το δράμα της προσφυγιάς*, Σύλλογος Επαναπατρισθέντων εκ του Παραπετάσματος, Αθήνα 1962.

⁹⁶Όπως το έργο της Ελληνικής Επιμορφωτικής Εταιρείας κατά τη δεκαετή επέτειο της νίκης του Γράμμου. Βλ. *Χθες, σήμερα, αύριο... 29 Αυγούστου 1949-1959. Δέκα χρόνια από τη συντριβή του κομμουνιστοσυμμοριτισμού*, Ελληνική Επιμορφωτική Εταιρεία, χ.τ. 1959.

⁹⁷Όπως το έργο, Τμήμα Ιστορίας της ΚΕ του ΚΚΕ, *23+ παθιασμένα ψέματα για τον ένοπλο λαϊκό αγώνα 1941-1949*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2016.

⁹⁸Όπως το έργο, Στάθης Καλύβας και Νίκος Μαραντζίδης, *Εμφύλια πάθη. 23 ερωτήσεις και απαντήσεις για τον εμφύλιο*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2015.

ΝΕΒΕΠ - Προπαγανδιστικά Έργα Πολιτική υποστήριξη & εκδόσεις ανά περίοδο (Νέες εκδόσεις)					
Περίοδος εκδόσεων	Υποστήριξη Εθνικοφροσύνης	Υποστήριξη Αριστεράς	Χωρίς ή με άγνωστη θέση	Σύνολο	%
1945-1949	36	41	0	77	53,10%
1950-1967 (έως 21/4)	27	13	0	40	27,59%
1967-1974 (έως 22/7)	3	0	0	3	2,07%
1974-1989	5	9	0	14	9,66%
1990-1999	1	5	1	7	4,83%
2000-2009	0	1	0	1	0,69%
2010-2016	0	3	0	3	2,07%
Σύνολο:	72	72	1	145	
%	49,66%	49,66%	0,69%		

9^{ος} Πίνακας

4.4.4 Λόγοι, δοκίμια, άρθρα κλπ.

Στην τυπολογία *Λόγοι, δοκίμια, άρθρα κλπ.* εντάχθηκαν έργα που περιέχουν:

(α) *Διαγγέλματα, διαλέξεις και ομιλίες* προσώπων για τον εμφύλιο τα οποία κυκλοφόρησαν στα πλαίσια της προπαγανδιστικής εκστρατείας των δύο παρατάξεων. Ένα παράδειγμα τέτοιου έργου είναι μια διάλεξη του γνωστού λογοτέχνη και αντικομμουνιστή Στρατή Μυριβήλη με θέμα το «*Παιδομάζωμα*». Η διάλεξη αυτή δόθηκε στην Καλαμάτα το καλοκαίρι του 1948 και όπως πληροφορούμαστε από τον πρόλογο του φυλλαδίου αυτού, ο συγγραφέας «*μίλησε πλούσια και ζωντανά, όπως ξέρει αυτός να γράφει και να μιλά, κι η φωνή του αντήχησε στις Ελληνικές καρδιές*».⁹⁹

(β) *Συλλογές άρθρων* από εφημερίδες και περιοδικά. Αυτά έχουν γραφτεί από δημοσιογράφους, μελετητές της ιστορίας, πολιτικούς κ.ά. Αναφέρουμε για παράδειγμα τα άρθρα του στελέχους του ΚΚΕ Κώστα Καραγιώργη, που είχαν δημοσιευτεί στο *Ριζοσπάστη* και στην *Κομμουνιστική Επιθεώρηση* το 1945 και περιέχονται στην έκδοση *Από τη Βάρκιζα στον εμφύλιο*.¹⁰⁰ Να σημειώσουμε όμως ότι εκδόσεις που περιέχουν άρθρα που προέρχονται από μέλη της επιστημονικής – ιστοριογραφικής κοινότητας δεν εντάχθηκαν σ' αυτήν την τυπολογία αλλά στα *Επιστημονικά – Ιστοριογραφικά Έργα*.¹⁰¹

⁹⁹Βλ. Στρατής Μυριβήλης, *Ο κομμουνισμός και το παιδομάζωμα*, Τυπογραφείο "Σημαίας", Καλαμάτα 1948, σ.[4].

¹⁰⁰Βλ. Κώστας Καραγιώργη, *Από τη Βάρκιζα στον εμφύλιο, Τόμος Α' 1945*, Διάλογος, Αθήνα (1977).

¹⁰¹Όπως η συλλογή άρθρων στο έργο, Θανάσης Σφήκας, *Το "χωλό άλογο". Οι διεθνείς συνθήκες της ελληνικής κρίσης 1941-1949*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007.

(γ) Επίσημες *εισηγήσεις* μελών των δύο παρατάξεων σε κρατικούς ή κομματικούς φορείς και όργανα οι οποίες δημοσιεύτηκαν σε σχετικές εκδόσεις. Όπως για παράδειγμα η έκδοση που περιέχει την εισήγηση του Νίκου Ζαχαριάδη, ως Γενικού Γραμματέα του ΚΚΕ, τον Γενάρη του 1948, σε σύσκεψη στελεχών του ΔΣΕ σχετικά με την εξέλιξη του εμφυλίου.¹⁰²

(δ) *Υπομνήματα*, προσωπικά ή συλλογικά που σχετίζονται με τον εμφύλιο. Ένα παράδειγμα σχετικού έργου αποτελεί μια έκδοση του 1951 που περιείχε τα υπομνήματα και τα γράμματα των αριστερών κρατούμενων σε φυλακές και στρατόπεδα, σχετικά με τις συνθήκες εγκλεισμού.¹⁰³

(ε) *Δοκίμια και άλλα σχετικά έργα*, μικρού συνήθως μεγέθους που περιέχουν πληροφορίες για τον εμφύλιο και τα οποία δεν μπορέσαμε να τα εντάξουμε σε κάποια από τις παραπάνω τυπολογίες.¹⁰⁴

Στην τυπολογία *Λόγοι, δοκίμια, άρθρα κλπ.* εντάχθηκαν 172 έργα (ποσοστό 8,89%). Απ' αυτά τα 157 είναι νέες εκδόσεις και τα 15 επανεκδόσεις ή ανατυπώσεις. Μέχρι τη μεταπολίτευση είχαμε την έκδοση των περισσότερων έργων που ανήκουν σε αυτήν την τυπολογία, με την κυκλοφορία 112 νέων εκδόσεων από το σύνολο των 157. Σε σχέση με την πολιτική προέλευση, παρατηρούμε ότι τα περισσότερα έργα αυτής της τυπολογίας υποστηρίζουν τις δυνάμεις της Εθνικοφροσύνης (82 νέες εκδόσεις έναντι 69 της Αριστεράς). Το περιεχόμενο των έργων αυτών προέρχεται κυρίως από την καταγραφή των ομιλών που πραγματοποίησε το πολιτικό προσωπικό της χώρας την εποχής τους εμφυλίου.

ΝΕΒΕΠ - Λόγοι, δοκίμια, άρθρα κλπ. Πολιτική υποστήριξη & εκδόσεις ανά περίοδο (Νέες εκδόσεις)					
Περίοδος εκδόσεων	Υποστήριξη Εθνικοφροσύνης	Υποστήριξη Αριστεράς	Χωρίς ή με άγνωστη θέση	Σύνολο	%
1945-1949	42	27	0	69	43,95%
1950-1967 (έως 21/4)	20	16	0	36	22,93%
1967-1974 (έως 22/7)	7	0	0	7	4,46%
1974-1989	7	13	2	22	14,01%
1990-1999	3	4	1	8	5,10%
2000-2009	2	4	2	8	5,10%
2010-2016	1	5	1	7	4,46%
Σύνολο:	82	69	6	157	
%	52,23%	43,95%	3,82%		

10^{ος} Πίνακας

¹⁰² Βλ. Νίκος Ζαχαριάδης, *Όλοι στ' άρματα όλα για τη νίκη. Ο ΔΣΕ στον αγώνα του για την ανεξαρτησία και τη δημοκρατία για την απελευθέρωση της Ελλάδας*, χ.τ. 1948.

¹⁰³ Βλ. *Τα θύματα του μοναρχοφασισμού κατηγορούν. Υπομνήματα από φυλακές και στρατόπεδα συγκέντρωσης*, Νέα Ελλάδα, χ.τ. 1951.

¹⁰⁴ Όπως το 14 σελίδων έργο, Κωνσταντίνος Νούσκας, *"Συμμοριτοπόλεμος" και όχι "εμφύλιος πόλεμος"*, χ.τ. 1978.

4.4.5 Εικονογραφικά έργα

Στην τυπολογία *Εικονογραφικά έργα* εντάχθηκαν εκδόσεις που περιείχαν: (α) φωτογραφικό υλικό· (β) γελοιογραφίες· (γ) κόμικς· (δ) εικαστικά έργα, όπως ζωγραφικούς πίνακες και χαρακτικά· (ε) οποιοδήποτε άλλο σχετικό υλικό. Τα *Εικονογραφικά έργα* αποτελούν ένα μικρό μέρος των εκδόσεων της ΝΕΒΕΠ, καθώς εντάχθηκαν σ' αυτήν την τυπολογία, μόλις 46 εκδόσεις. Απ' αυτές οι 42 ήταν νέες εκδόσεις και 4 ήταν επανεκδόσεις ή ανατυπώσεις.

Παρόλα αυτά αξίζει να σταθούμε λίγο στην περιγραφή αυτών των έργων καθώς εκτός από την εικαστική τους αξία μας προσφέρουν, ειδικά τα φωτογραφικά έργα, σημαντικές πληροφορίες για τον εμφύλιο. Κατά τη διάρκεια της ένοπλης σύγκρουσης κυκλοφόρησαν 12 έργα, κυρίως φωτογραφικά, τα οποία αποτέλεσαν ένα ισχυρό όπλο της προπαγάνδας και των δύο αντιμαχόμενων πλευρών. Αρκετές απ' αυτές τις εκδόσεις ήταν εξ αρχής γραμμένες σε ξένες γλώσσες (κυρίως στα γαλλικά) και αυτό οφειλόταν στις μεγάλες διεθνείς διαστάσεις που είχε λάβει ο ελληνικός εμφύλιος και στην προσπάθεια των δύο αντιμαχόμενων παρατάξεων να προπαγανδίσουν υπέρ των απόψεών τους.¹⁰⁵ Υπήρχαν επίσης, φωτογραφικές εκδόσεις που ήταν δίγλωσσες (συνήθως ελληνικά - γαλλικά)¹⁰⁶ καθώς και εκδόσεις που κυκλοφόρησαν αυτόνομα σε περισσότερες από μια γλώσσες.¹⁰⁷ Τα θέματα που κυριάρχησαν στα *Εικονογραφικά έργα* και των δύο παρατάξεων ήταν η ισχύς και οι νίκες των ένοπλων τμημάτων τους¹⁰⁸ και το «παιδομάζωμα».¹⁰⁹

Στην τυπολογία αυτή εντάξαμε και ορισμένα έργα που περιείχαν κόμικς και γελοιογραφίες. Όλα προέρχονται από τους υποστηρικτές των κυβερνητικών δυνάμεων και μεταφέρουν εκλαϊκευμένα το αντικομμουνιστικό «μένος» της Εθνικόφρονος προπαγάνδας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα το κόμικς με τίτλο *Τα*

¹⁰⁵Όπως το φωτογραφικό λεύκωμα που κυκλοφόρησε το 1948 η προσκείμενη στην Αριστερά Επιτροπή «Βοήθεια στο Παιδί», με θέμα τη ζωή των παιδιών πολιτικών προσφύγων στις Ανατολικές χώρες. Βλ. *Les enfants grecs dans les démocraties populaires*, Comité Grec d' Aide aux Enfants, χ.τ. 1948.

¹⁰⁶Όπως το δίγλωσσο φωτογραφικό λεύκωμα για την επέτειο ίδρυσης του ΔΣΕ με τίτλο, *Στα δίχρωνα του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας, 28 X 1946 - 28 X 1948. Pour le deuxième anniversaire de l' armée démocratique de Grèce, 28 X 1946 - 28 X 1948*, Γενικό Αρχηγείο του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας, χ.τ. 1949.

¹⁰⁷Όπως το φωτογραφικό λεύκωμα για τη δράση των γυναικών στον ΔΣΕ που κυκλοφόρησε η προσκείμενη στο ΚΚΕ Πανελλαδική Δημοκρατική Ένωση Γυναικών το 1949. Βλ. *Pour que la vie triomphe*, Union Démocratique des Femmes de Grèce, χ.τ. 1949. Πολλά χρόνια αργότερα, το 1996, το λεύκωμα αυτό μεταφράστηκε από τον Ριζοσπάστη και κυκλοφόρησε μαζί με την εφημερίδα. Βλ. *Για να θριαμβεύσει η ζωή*, Ριζοσπάστης, Αθήνα 1996.

¹⁰⁸Όπως ένα λεύκωμα που περιέχει φωτογραφίες από τις μάχες του εμφυλίου από τη μεριά της Εθνικοφροσύνης. Βλ. Αντώνιος Γούναρης, *Το έπος της νέας γενεάς. Κόνιτσα - Γράμμος - Μουργκάνα - Πελοπόννησος - Στερεά Ελλάς. Εικονογραφημένο λεύκωμα βάσει αυθεντικών φωτογραφιών*, Αθήνα 1948.

¹⁰⁹Όπως το φυλλάδιο με κείμενα και φωτογραφίες γνωστών φωτογράφων που κυκλοφόρησε ο Σύλλογος «Ελληνικόν Φως» το 1949 με αίτημα την απελευθέρωση των παιδιών του εμφυλίου από τις Ανατολικές χώρες, Βλ. Ελληνικόν Φως, *Ελευθερώστε τα παιδιά μας από το παιδομάζωμα!*, Αθήνα 1949.

όργια των Εαμοσλαύων και ο θυελλώδης εθνικός εκδικητής το οποίο κυκλοφόρησε την τελευταία χρονιά του εμφυλίου. Συγγραφέας τους ήταν ο δημοσιογράφος Αθανάσιος Τσόγκας, εκδότης εθνικοφρόνων περιοδικών της εποχής του εμφυλίου.¹¹⁰ Ένα άλλο σατυρικό προπαγανδιστικό λεύκωμα με τίτλο *Ο πόλεμος των νάνων (Μάρκο & Σία)*, περιείχε γελοιογραφίες και στίχους με σκοπό να διακωμωδήσει την ένοπλη αντίσταση της Αριστεράς. Σε αυτό οι μαχητές του ΔΣΕ αποκαλούνται *Νάνοι* ενώ το όνομα του Μάρκου Βαφειάδη γίνεται συνώνυμο του σλαβικού Μάρκο για να συνδέσει την «ανταρσία» με την «εθνοπροδοσία» του ΚΚΕ.¹¹¹

Μετά τη λήξη του εμφυλίου, η έκδοση *Εικονογραφικών έργων* περιορίστηκε, με τα λιγοστά έργα που κυκλοφόρησαν να ασχολούνται με τα στρατόπεδα συγκέντρωσης (αριστερές εκδόσεις)¹¹² ή με τη φωτογραφική αποτύπωση του στρατιωτικού αγώνα στις επετειακές εκδηλώσεις της νίκης (εθνικόφρονες εκδόσεις).¹¹³ Τα τελευταία χρόνια παρατηρείται η κυκλοφορία νέων εκδόσεων με φωτογραφικό υλικό, που οφείλεται κυρίως στην αξιοποίηση φωτογραφικών αρχείων της εποχής του εμφυλίου πολέμου.¹¹⁴

¹¹⁰Βλ. Αθανάσιος Τσόγκας, *Τα όργια των Εαμοσλαύων και ο θυελλώδης εθνικός εκδικητής*, Εκδόσεις Ήλιος, Αθήνα 1949.

¹¹¹Βλ. Χρήστος Πύρπασος, *Ο πόλεμος των νάνων (Μάρκο & Σία). Σατυρικό λεύκωμα με στίχους και σκίτσα*, Εκδόσεις "Ιαμβός", Αθήνα 1948.

¹¹²Όπως το βιβλίο του εικαστικού και πρώην κρατούμενου Γ. Φαρσακίδη που περιέχει εικαστικά και φωτογραφίες από τη ζωή στα στρατόπεδα συγκέντρωσης. Βλ. Γιώργος Φαρσακίδης, *Τόποι εξορίας. Στρατόπεδα πολιτικών εξορίστων 1948-1972. Μακρόνησος, Αη Στρατής, Γυάρος – Λέρος*, Τυποεκδοτική, Αθήνα 1994.

¹¹³Όπως το βιβλίο που κυκλοφόρησε στα πλαίσια μιας έκθεσης του Γενικού Επιτελείου Στρατού τον καιρό της δικτατορίας και περιείχε, εκτός των άλλων, φωτογραφικό υλικό από τις στρατιωτικές συγκρούσεις της εποχής του «κομμουνιστοσυμμοριτισμού». Βλ. Γενικόν Επιτελείον Εθνικής Αμύνης, *Έκθεσις της πολεμικής ιστορίας των Ελλήνων. Αθήναι, Ζάππειον Μέγαρον, 28 Απριλίου - 30 Οκτωβρίου 1968*, Αρχηγείον Ενόπλων Δυνάμεων, Αθήνα 1970.

¹¹⁴Όπως η πρόσφατη έκδοση με φωτογραφίες από το αρχείο του φωτογράφου και κινηματογραφιστή του ΔΣΕ Α. Μουσούρη. Βλ. Απόστολος Μουσούρης, *Φωτογραφίζοντας τον Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας, Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα 2016. Δείτε επίσης την πρόσφατη έκδοση για τα εκτελεσθέντα από τα στρατοδικεία μέλη του ΚΚΕ στο, Επιτροπή Πελοποννήσου Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας, *Οι αλύγιστοι του Μωριά. Φωτογραφικό και ιστορικό αφιέρωμα για τους εκτελεσμένους με απόφαση του έκτακτου Στρατοδικείου Τριπόλεως την περίοδο 1947 έως 1949, Σύγχρονη Γνώμη*, Αθήνα 2015.

NEBEP - Εικονογραφικά έργα Πολιτική υποστήριξη & εκδόσεις ανά περίοδο (Νέες εκδόσεις)					
Περίοδος εκδόσεων	Υποστήριξη Εθνικοφροσύνης	Υποστήριξη Αριστεράς	Χωρίς ή με άγνωστη θέση	Σύνολο	%
1945-1949	8	4	0	12	28,57%
1950-1967 (έως 21/4)	1	1	0	2	4,76%
1967-1974 (έως 22/7)	2	0	0	2	4,76%
1974-1989	0	5	0	5	11,90%
1990-1999	3	2	1	6	14,29%
2000-2009	3	8	1	12	28,57%
2010-2016	0	2	1	3	7,14%
Σύνολο:	17	22	3	42	
%	40,48%	52,38%	7,14%		

11^{ος} Πίνακας

4.4.6 Λογοτεχνικά Έργα

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, είχαμε αποφασίσει να μην εντάξουμε στην NEBEP έργα που ανήκουν στην τυπολογία *Λογοτεχνικά Έργα*, με μόνη εξαίρεση τα 16 έργα που περιείχε ήδη στη δική του βιβλιογραφία ο Ν. Κουλούρης και τα οποία πιθανότατα να τα είχε θεωρήσει ως *Προσωπικές Αφηγήσεις* και όχι ως *Λογοτεχνικά Έργα*.¹¹⁵ Αυτό έγινε καθώς υπάρχει ένας τεράστιος αριθμός λογοτεχνικών έργων που πραγματεύεται την ιστορική περίοδο του εμφυλίου τα οποία δεν ήταν δυνατό να επεξεργαστούμε στα πλαίσια αυτής της εργασίας.

Να σημειώσουμε όμως ότι, κατά τη διάρκεια της έρευνας, προβληματιστήκαμε σχετικά με τα όρια της ένταξης ενός έργου στην τυπολογία των προσωπικών αφηγήσεων ή στην τυπολογία των λογοτεχνικών έργων. Υπάρχει άλλωστε μια μεγάλη συζήτηση σχετικά με τα όρια που καθορίζουν το πότε ένα έργο ανήκει στη μία ή στην άλλη τυπολογία.¹¹⁶ Εμείς τελικά αποφασίσαμε να εντάξουμε κάποια έργα που πιθανόν να είχαν λογοτεχνικό ύφος στη NEBEP, καθώς θεωρήσαμε ότι μεταφέρουν πραγματικά προσωπικά βιώματα από την εποχή του εμφυλίου. Τα έργα αυτά τα εντάξαμε στην τυπολογία *Προσωπικές Αφηγήσεις*.¹¹⁷

¹¹⁵ Όπως για παράδειγμα το έργο, Νίκος Κυτόπουλος, *Ασθηστη ελπίδα. Μυθιστόρημα*, Θουκυδίδης, Αθήνα 1992. Βλ. επίσης, Αλέξης Πάρνης, *Είμαι μαχητής του Δημοκρατικού Στρατού. Σελίδες από πολεμικό ημερολόγιο*, Βιβλιοπωλείο Ελληνοαμερικανικού Βήματος, χ.τ. 1950.

¹¹⁶ Βλ. σχετικά, Μαρία Νικολοπούλου, «Ο "τριακονταετής πόλεμος". Η πεζογραφία με θέμα τον εμφύλιο και η διαχείριση της μνήμης στο πεδίο της αφήγησης (1946-1974)», στο Γιώργος Αντωνίου κ.ά. (επιμ.), *Η εποχή της σύγχυσης. Η δεκαετία του '40 και η ιστοριογραφία*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2008, σ. 419-493.

¹¹⁷ Όπως για παράδειγμα το έργο, Ρένος Αποστολίδης, *Πυραμίδα 67*, Πυρσός, Αθήνα 1950. Βλ. επίσης το έργο, Δημήτρης Χατζής, *Μουργκάνα*, Ελεύθερη Ελλάδα, χ.τ. 1948.

4.4.7 Επιστημονικά – Ιστοριογραφικά Έργα

Για την ένταξη ενός έργου στον «κόσμο» της ιστορικής επιστήμης και για τον χαρακτηρισμό του ως επιστημονικό δεν υπάρχουν σαφή όρια. Όπως έχει αναφέρει ο Βαγγέλης Καραμανωλάκης δεν υπάρχει «μονοσήμαντη απάντηση» καθώς τα κριτήρια επιλογής αφορούν στον χρόνο που γράφτηκε ένα έργο και στις «διαφορετικές πολιτικές και κοινωνικές συγκυρίες» της εποχής.¹¹⁸ Βασιζόμενοι σ' αυτήν την άποψη και λαμβάνοντας υπόψη τις σύγχρονες ιστοριογραφικές μεθόδους καθορίσαμε τα παρακάτω προσωπικά κριτήρια για την ένταξη ενός έργου στην τυπολογία *Επιστημονικά – Ιστοριογραφικά Έργα*, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι πιθανόν να μην έχουμε υποπέσει σε «αυθαίρετες» προσθήκες ή αφαιρέσεις.

Έτσι στα *Επιστημονικά – Ιστοριογραφικά Έργα*, εντάθηκαν τα έργα που ικανοποιούσαν τα παρακάτω κριτήρια:

(α) Είχαν συγγραφεί με βάση τη χρήση επιστημονικών μεθοδολογιών (π.χ. έρευνα σε αρχειακές πηγές, χρήση βιβλιογραφικών αναφορών και παραπομπών, παράθεση βιβλιογραφίας) και

(β) οι συγγραφείς είχαν ακολουθήσει ακαδημαϊκή πορεία ή είχαν εργαστεί ως ερευνητές ή διέθεταν διδακτορικούς και μεταπτυχιακούς τίτλους σπουδών σε επιστημονικούς τομείς που σχετίζονται με την ιστορία (πολιτικές επιστήμες, κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες, οικονομικές επιστήμες κλπ.).

Θεωρήσαμε τα παραπάνω κριτήρια επαρκή ώστε να διαχωριστούν, σε μεγάλο βαθμό, οι επιστημονικές μελέτες από έργα που είναι ιστορικά με την ευρύτερη έννοια αλλά ανήκουν, κατά την άποψή μας, στην τυπολογία *Ερευνητικές Μελέτες* ή και σε ορισμένες περιπτώσεις στις *Προσωπικές Αφηγήσεις*. Για παράδειγμα, τα ιστορικά έργα του Τάσου Βουρνά, ενός συγγραφέα που ήταν ένας από τους γνωστότερους μεταπολεμικούς ιστορικούς, ο οποίος εκτός των άλλων είχε βιωματική συμμετοχή στα γεγονότα της δεκαετίας 1940, θεωρήθηκαν *Ερευνητικές Μελέτες* και δεν κάλυπταν τα κριτήρια που είχαμε θέσει.¹¹⁹

Να σημειώσουμε επίσης, ότι μόνο ο συνδυασμός των δύο παραπάνω κριτηρίων οδηγεί στην ένταξη των έργων στα *Επιστημονικά – Ιστοριογραφικά Έργα*. Για παράδειγμα το πολύτομο έργο του επίσημου ιστοριογράφου της Χούντας, του ακαδημαϊκού Απόστολου Δασκαλάκη για την ιστορία της Χωροφυλακής δεν εντάχθηκε στα *Επιστημονικά – Ιστοριογραφικά Έργα*. Αυτό δεν σχετίζεται με το ακροδεξιό περιεχόμενο του έργου αλλά με το ότι ο συγγραφέας δεν μας παρέχει καμία τεκμηρίωση πάνω σ' αυτά που είχε γράψει.¹²⁰ Το έργο του εντάχθηκε στις *Ερευνητικές Μελέτες*.

¹¹⁸Βλ. Βαγγέλης Καραμανωλάκης, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης στην Ελλάδα (19^{ος}-20^{ός} αιώνας)*. Πανεπιστημιακές σημειώσεις, Αθήνα 2011, σ.3.

¹¹⁹Βλ. Τάσος Βουρνάς, *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας. Ο εμφύλιος*, Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1981.

¹²⁰Βλ. Απόστολος Β. Δασκαλάκης, *Ιστορία της ελληνικής χωροφυλακής. Χρονικής περιόδου 1936-1950*, Αρχηγείον Χωροφυλακής, Αθήνα 1973.

Στηριζόμενοι στα παραπάνω κριτήρια, εντάξαμε στη ΝΕΒΕΠ 241 *Επιστημονικά – Ιστοριογραφικά Έργα*, τα οποία αποτελούν το 12,45% του συνόλου των έργων. Από τα έργα αυτά τα 219 είναι νέες εκδόσεις και τα 22 είναι επανεκδόσεις ή ανατυπώσεις. Τα περισσότερα *Επιστημονικά – Ιστοριογραφικά Έργα* αφορούν *Μονογραφίες* ενός ή περισσότερων συγγραφέων. Καταμετρήθηκαν 182 *Μονογραφίες* με τις 161 να είναι νέες εκδόσεις. Να σημειώσουμε ότι στις *Μονογραφίες* συμπεριλάβαμε και ένα μικρό αριθμό έργων που περιέχουν συλλογές άρθρων ενός συγγραφέα σε επιστημονικά περιοδικά ή σε συνέδρια.¹²¹

Επίσης, ανάμεσα στα *Επιστημονικά – Ιστοριογραφικά Έργα* υπάρχουν και 29 εκδόσεις που προέρχονται από ανακοινώσεις σε επιστημονικά συνέδρια τα οποία περιείχαν στη θεματολογία τους τον εμφύλιο.¹²² Άλλες 30 εκδόσεις προέρχονται από συλλογικούς τόμους εγκυκλοπαιδικού τύπου έργων¹²³ ή από πρωτότυπες συμβολές ιστορικών σε συλλογικά έργα.¹²⁴

Τέλος, πριν την παρουσίαση των εκδόσεων αυτής της τυπολογίας, να αναφέρουμε ότι δεν κατατάξαμε τα *Επιστημονικά – Ιστοριογραφικά Έργα* με βάση την πολιτική άποψη / θέση ή την υποστήριξη κάποιας εκ των δύο παρατάξεων. Αυτό έγινε, όχι γιατί δεν πιστεύουμε ότι ένα μέρος απ' αυτές τις εργασίες επί της ουσίας υποστηρίζει ή «συμπαθεί» ένα από τα δύο ιδεολογικά σχήματα της εποχής, αλλά επειδή θεωρήσαμε ότι κάτι τέτοιο θα ξεπερνούσε τις απαιτήσεις αυτής της εργασίας.

ΝΕΒΕΠ – Επιστημονικά - Ιστοριογραφικά έργα Ανάλυση τυπολογίας			
Κατηγορίες Τυπολογίας	Νέες εκδόσεις	Επανεκδόσεις, Ανατυπώσεις κλπ.	Σύνολο
Επιστημονικά έργα - Μονογραφίες	161	21	182
Επιστημονικά έργα - Συνέδρια	29	0	29
Επιστημονικά έργα - Συλλογικοί τόμοι	29	1	30
	219	22	241

12^{ος} Πίνακας

Τα *Επιστημονικά – Ιστοριογραφικά Έργα* εκδόθηκαν στη μεγάλη τους πλειοψηφία μετά τη μεταπολίτευση, καθώς μέχρι το 1974 είχαμε την κυκλοφορία 7 μόλις εκδόσεων, με καμία όμως απ' αυτές να έχει ως βασικό θέμα της τον εμφύλιο. Το

¹²¹Όπως το έργο, Άγγελος Ελεφάντης, «Μας πήραν την Αθήνα...». Ξαναδιαβάζοντας μερικά σημεία της ιστορίας 1941-1950, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002.

¹²²Όπως το έργο που περιέχει τις εισηγήσεις ενός εκ των πρώτων συνεδρίων που έγιναν στην Ελλάδα με αποκλειστικό θέμα τον εμφύλιο. Βλ. Κλεομένης Κουτσούκης και Ιωάννης Σακκάς (επιμ.), *Πτυχές του εμφυλίου πολέμου 1946-1949. Επιστημονικό συνέδριο, Καρπενήσι, 23-26 Σεπτεμβρίου 1999.*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000.

¹²³Όπως το έργο, Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του νέου Ελληνισμού, 1770-2000, Τόμος 8, Η εμπόλεμη Ελλάδα, 1940-1949. Αλβανικό έπος - κατοχή και αντίσταση εμφύλιος*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004.

¹²⁴Όπως το συλλογικό έργο, Νίκος Δεμερτζής κ.ά. (επιμ.), *Εμφύλιος. Πολιτισμικό τραύμα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013.

σύνολο σχεδόν των πρώτων επιστημονικών εκδόσεων ασχολήθηκε με την ενίσχυση των εθνικών υποθέσεων μέσα στα πλαίσια του εθνικού αντικομμουνιστικού λόγου της εποχής. Το πρώτο χρονικά έργο που εντάχθηκε στη ΝΕΒΕΠ, γράφτηκε το 1954 από τον νομικό και μέλος του ΕΜΣ Χριστόφορο Νάλτσα. Το έργο του διαπραγματευόταν το Μακεδονικό ζήτημα μέσω της επέμβασης της Σοβιετικής Ένωσης και σε σχέση με την εμπλοκή του ΚΚΕ¹²⁵. Το Μακεδονικό ζήτημα είχε επίσης ως θέμα του και η μονογραφία του Ευάγγελου Κωφού που κυκλοφόρησε το 1964 στα αγγλικά.¹²⁶ Η αμερικανική επέμβαση στην Ελλάδα,¹²⁷ το μεταπολεμικό πολιτικό σύστημα¹²⁸ και η ιστορία του ΚΚΕ¹²⁹ από την ίδρυσή του μέχρι το τέλος του εμφυλίου αποτέλεσαν το συνολικό θεματικό περιεχόμενο των ιστοριογραφικών έργων μέχρι το 1974.

Με τη μεταπολίτευση και την άρση της λογοκρισίας που είχαν επιβάλλει για 30 περίπου χρόνια οι κυρίαρχες δυνάμεις της Εθνοφροσύνης, άρχισαν να εκδίδονται νέα *Επιστημονικά – Ιστοριογραφικά Έργα* που αναφέρονταν στον εμφύλιο. Τα πρώτα από αυτά που κυκλοφόρησαν στην Ελλάδα ήταν αποτέλεσμα της έρευνας που είχε πραγματοποιηθεί στο εξωτερικό, κατά τη διάρκεια της Δικτατορίας ή και παλιότερα, και γράφτηκαν είτε από ξένους ερευνητές είτε από Έλληνες που έκαναν ακαδημαϊκές σπουδές στο εξωτερικό. Όπως σχετικά είχε σημειώσει ο Προκόπης Παπαστράτης, η πολιτική όξυνση που ακολούθησε τη δεκαετία του 1940-1950 και «η συνειδητή απουσία προβληματισμού και μεθοδολογικής ανανέωσης στον πανεπιστημιακό χώρο έχει ως αποτέλεσμα την αναζήτηση των προϋποθέσεων έρευνας στο εξωτερικό».¹³⁰

Μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1970, ο αριθμός των υπό κυκλοφορία έργων παρέμεινε χαμηλός. Ξεχωρίζουμε απ' αυτές τις εκδόσεις, τη μετάφραση της *Ελληνικής τραγωδίας* του Κωνσταντίνου Τσουκαλά, που γράφτηκε το 1969 και εκδόθηκε τον Ιούλιο του 1974 και πρέπει να ήταν μια από τις πρώτες μεταπολιτευτικές σχετικές εκδόσεις.¹³¹ Επίσης, το έργο του Ελληνοκαναδού ακαδημαϊκού Λευτέρη Σταυριανού που αναφέρεται κυρίως στην Αμερικανική επέμβαση στην Ελλάδα. Το έργο αυτό, που κυκλοφόρησε εντός του 1974, προδημοσιεύτηκε στις ΗΠΑ το 1952 και μεταφράστηκε στα ελληνικά αμέσως μετά την πτώση της Χούντας, με εκτενή εισαγωγή του συγγραφέα για την ελληνική

¹²⁵Βλ. Χριστόφορος Α. Νάλτσας, *Το μακεδονικό ζήτημα και η σοβιετική πολιτική*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1954.

¹²⁶Βλ. Ευάγγελος Κωφός, *Nationalism and communism in Macedonia*, Institute for Balkan Studies, Thessalonike, 1964.

¹²⁷Βλ. Εμμανουήλ Ε. Μάρκογλου, *Το δόγμα Τρούμαν. Αποκορύφωμα των φιλικών ελληνοαμερικανικών σχέσεων, 1947-55*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 1963.

¹²⁸Βλ. Jean Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, «Μπάυρον», Αθήνα 1966.

¹²⁹Βλ. Δημήτριος Γ. Κούσουλας, *Επιβουλή και αποτυχία. Η ιστορία του ΚΚΕ 1918-1949*, Εκδόσεις Καμπανά, Αθήνα 1971.

¹³⁰Βλ. Προκόπης Παπαστράτης, «Η ιστοριογραφία της δεκαετίας 1940-1950» στο *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 35-36-37 (1988), σ.183.

¹³¹Βλ. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Η ελληνική τραγωδία. Από την απελευθέρωση ως τους συνταγματάρχες*, Ολκός, Αθήνα 1974.

έκδοση.¹³² Ακολούθησε τον επόμενο χρόνο το έργο του Γερμανού ιστορικού Heinz Richter, που ασχολήθηκε με τα γεγονότα από τη δικτατορία του Μεταξά και μέχρι την επιστροφή του Βασιλιά Γεωργίου Β' το 1946, επεξεργαζόμενος γερμανικές και αμερικανικές κυρίως αρχειακές πηγές.¹³³

Η έκδοση σημαντικών ιστοριογραφικών έργων συνεχίστηκε το 1982, με τη μετάφραση των πρακτικών από το πρώτο διεθνές συνέδριο που συμπεριέλαβε στη θεματική του τον εμφύλιο. Πρόκειται για το συνέδριο «*Greece. From Resistance to Civil War*» που διεξήχθη στο Λονδίνο και στο οποίο συμμετείχε ένα σύνολο ελλήνων και ξένων επιστημόνων μαζί με ανθρώπους που έπαιξαν σημαντικό ρόλο στα γεγονότα της δεκαετίας του 1940, όπως ο Θανάσης Χατζής και ο Βρετανός Nicholas Hammond.¹³⁴ Δύο χρόνια μετά, το 1984, είχαμε την έκδοση των ανακοινώσεων, ενός ακόμα πολύ σημαντικού συνεδρίου, του «*Greece in the 1940s. A nation in crisis*», που πραγματοποιήθηκε επίσης το 1978 στις ΗΠΑ και είχε διοργανωθεί από την MGSA.¹³⁵

Μέχρι και το τέλος της δεκαετίας του 1980 ο αριθμός των ιστοριογραφικών έργων παρέμεινε ιδιαίτερα χαμηλός, με τα σχετικά έργα να μη ξεπερνούν τις 12 εκδόσεις. Κύριο αντικείμενο των ιστοριογραφικών έργων της εποχής εξακολούθησε να είναι η Αντίσταση, ενώ ο εμφύλιος αποτελούσε μέρος ευρύτερων χρονολογικών περιόδων. Ήταν η εποχή της πρώτης μετάφρασης του έργου *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση* του συνταγματολόγου Νίκου Αλιβιζάτου¹³⁶ καθώς και της έκδοσης του έργου του Ηλία Νικολακόπουλου σχετικά με το πολιτικό σύστημα της χώρας από τον εμφύλιο μέχρι το 1964.¹³⁷ Η πρώτη μεταπολιτευτική έκδοση που αναφέρεται αποκλειστικά στον εμφύλιο, κυκλοφόρησε το 1984, από τον Βασίλη Κόντη και αναφέρεται στη βρετανική και αμερικανική εμπλοκή στον ελληνικό εμφύλιο.¹³⁸

Τη δεκαετία του 1990 ο αριθμός των σχετικών εκδόσεων αυξήθηκε αρκετά ενώ παρατηρήθηκε μια πρώτη στροφή από τη διπλωματική και πολιτική διάσταση του εμφυλίου σε ζητήματα κοινωνικής και τοπικής ιστορίας. Έτσι, εκτός των εκδόσεων που συνεχίζουν να σχετίζονται με τα διεθνή συνέδρια για τον εμφύλιο¹³⁹ καθώς και

¹³² Βλ. Λευτέρης Σ. Σταυριανός, *Η Ελλάδα σε επαναστατική περίοδο. Σαραντα χρόνια αγώνες*, Κάλβος, Αθήνα 1974.

¹³³ Βλ. Heinz A. Richter, 1936-1946. *Δύο επαναστάσεις και αντεπαναστάσεις στην Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα 1975.

¹³⁴ Βλ. Μάριον Σαράφη (επιμ.), *Από την αντίσταση στον εμφύλιο πόλεμο*, Εκδόσεις Νέα Σύνορα Α. Λιβάνης, Αθήνα 1982.

¹³⁵ Βλ. Γιάννης Ο. Ιατρίδης, (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Θεμέλιο, Αθήνα 1984.

¹³⁶ Βλ. Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1983.

¹³⁷ Βλ. Ηλίας Νικολακόπουλος, *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα, 1946-1964. Η εκλογική γεωγραφία των πολιτικών δυνάμεων*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1985.

¹³⁸ Βλ. Βασίλειος Κόντης, *Η αγγλοαμερικανική πολιτική και το ελληνικό πρόβλημα, 1945-1949*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1984.

¹³⁹ Όπως η έκδοση που προέρχεται από τις παρουσιάσεις που έγιναν στο συνέδριο της Κοπεγχάγης του 1984 με τίτλο «Conference on the Greek Civil War 1945-1949», που ήταν το πρώτο

τις μεταφράσεις μονογραφιών ξένων συγγραφέων,¹⁴⁰ είχαμε μια σειρά από σημαντικές μονογραφίες ελλήνων ερευνητών. Αναφέρουμε μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα. Το 1995 εκδόθηκε το έργο του Ιωάννη Κολιόπουλου για τον εμφύλιο στην περιοχή της Δυτικής Μακεδονίας και τις επιδράσεις που είχε στο Μακεδονικό ζήτημα.¹⁴¹ Την ίδια χρονιά ο Γιώργος Κουκουλές παρουσίασε τις επιδράσεις του εμφυλίου στο συνδικαλιστικό κίνημα της χώρας,¹⁴² ενώ την επόμενη χρονιά η Ειρήνη Λαγάνη κυκλοφόρησε την πρώτη επιστημονική μονογραφία σε σχέση με το «παιδομάζωμα».¹⁴³ Το 1997 η ιστορικός Riki Van Boeschoten, ακολουθώντας τις μεθόδους της προφορικής ιστορίας, δημοσιοποίησε το πρώτο έργο κοινωνικής ανθρωπολογίας που σχετίζεται με την αντίσταση και τον εμφύλιο,¹⁴⁴ ενώ το 1999 η Δήμητρα Λαμπροπούλου ασχολήθηκε με την εμπειρία της φυλακής των αριστερών πολιτικών κρατουμένων.¹⁴⁵ Το τελευταίο έργο στηρίχθηκε σε έρευνα πάνω σε αρχειακό υλικό που προερχόταν από τα ΑΣΚΙ που είχαν ιδρυθεί το 1992 και που τα επόμενα χρόνια έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη συγγραφή σχετικών μονογραφιών.

Το 1999 με τη συμπλήρωση των πενήντα χρόνων από το τέλος του εμφυλίου, ήταν πλέον ορατή η μετατόπιση του ερευνητικού ενδιαφέροντος της ελληνικής ιστορικής κοινότητας από την αντίσταση στον εμφύλιο. Αυτό το έτος, μεταξύ άλλων, πραγματοποιήθηκαν τα πρώτα ελληνικά συνέδρια με αποκλειστικό θέμα τον εμφύλιο και τα οποία εκδόθηκαν την επόμενη δεκαετία.¹⁴⁶ Επίσης, κυκλοφόρησαν ειδικές επετειακές εκδόσεις εφημερίδων, οι οποίες συνέβαλλαν στον δημόσιο διάλογο για τον εμφύλιο.¹⁴⁷ Ένας διάλογος που συνεχίστηκε και έλαβε μεγάλες διαστάσεις στις αρχές της δεκαετίας του 2000, με την εμφάνιση του αυτοαποκαλούμενου «Νέου κύματος» ή «Νέου ρεύματος», που από τους αντιπάλους του ονομάστηκε «Μετα-αναθεωρητές».

Η ομάδα του «Νέου κύματος», με επί κεφαλής τους πολιτικούς επιστήμονες Στάθη Καλύβα και τον Νίκο Μαραντζίδη, είχε ως αρχικό σκοπό την αμφισβήτηση και την

συνέδριο που ασχολήθηκε μόνο με τον εμφύλιο. Βλ. Lars Baerentzen κ.ά. (επιμ.), *Μελέτες για τον εμφύλιο πόλεμο, 1945-1949*, Ολκός, Αθήνα 1992.

¹⁴⁰Όπως η μετάφραση του έργου του αμερικανού ακαδημαϊκού Lawrence Wittner για την εμπλοκή των αμερικανών στον ελληνικό εμφύλιο. Βλ. Lawrence S. Wittner, *Η αμερικανική επέμβαση στην Ελλάδα, 1943-1949*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1991.

¹⁴¹Βλ. Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος, *Λεηλασία φρονημάτων*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1995.

¹⁴²Βλ. Γιώργος Φ. Κουκουλές, *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα και οι ξένες επεμβάσεις, 1944-1948*, Οδυσσέας, Αθήνα 1995.

¹⁴³Βλ. Ειρήνη Λαγάνη, *Το "παιδομάζωμα" και οι ελληνο-γιουγκοσλαβικές σχέσεις, 1949-1953. Μια κριτική προσέγγιση*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 1996.

¹⁴⁴Βλ. Riki Van Boeschoten, *Ανάποδα χρόνια. Συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών, 1900-1950*, Πλέθρον, Αθήνα, 1997.

¹⁴⁵Βλ. Δήμητρα Λαμπροπούλου, *Γράφοντας από τη φυλακή. Όψεις της υποκειμενικότητας των πολιτικών κρατουμένων 1947-1960*, Νεφέλη, Αθήνα 1999.

¹⁴⁶Όπως το 2002 ο συλλογικός τόμος, Ηλίας Νικολακόπουλος και Άλκης, Ρήγος (επιμ.), *Ο εμφύλιος πόλεμος. Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο (Φεβρουάριος 1945-Αύγουστος 1949)*, Θεμέλιο, Αθήνα 2002.

¹⁴⁷Όπως το συλλογικό έργο, *Πενήντα χρόνια μετά τον εμφύλιο*, Ερμής - Το Βήμα, Αθήνα 1999.

*«αναθεώρηση μιας κεντρικής και μάλλον κυρίαρχης παραδοχής στην έρευνα του ελληνικού εμφυλίου πολέμου, ότι η Αριστερά (το ΕΑΜ και το ΚΚΕ) υπήρξε ο κύριος (ή και ο μοναδικός) αποδέκτης της βίας».*¹⁴⁸

Η παραπάνω παραδοχή ήταν κατά την άποψή τους «ένα κατασκευάσμα της κυρίαρχης, από το 1974, αριστερής ιστοριογραφίας». Για τον Σ. Καλύβα η γερμανική βία της κατοχής «μπορούσε να γίνει κατανοητή στο πλαίσιο της ξένης κατοχής» σε αντίθεση με τη βία του ΕΑΜ που «αρχικά πρέπει να φάνηκε ακατανόητη».¹⁴⁹ Λίγα χρόνια μετά την εμφάνιση του, το «Νέο κύμα» με τον γνωστό «Δεκάλογο» διεύρυνε και οριοθέτησε τα ερευνητικά ζητήματα που είχε θέσει. Έτσι εκτός των μεθοδολογικών και ερευνητικών εργαλείων που πρότεινε (διεπιστημονική προσέγγιση, μετατόπιση της έρευνας από το γενικό στο μερικό - τοπικό, από το μαζικό επίπεδο στους απλούς ανθρώπους κλπ.) έθεσε ζητήματα επανεξέτασης και άλλων «κυρίαρχων παραδοχών» που σχετίζονται με το σύνολο της δεκαετίας του 1940, όπως: το ζήτημα των ταγμάτων ασφαλείας και του δοσιλογισμού· η μη ενιαία Εθνική αντίσταση· οι «τρεις γύροι» του ΚΚΕ για την κατάληψη της εξουσίας· η μετακίνηση της έναρξης του εμφυλίου από το 1945 στο 1943· η αιτιολόγηση της «Λευκής» τρομοκρατίας ως αποτέλεσμα της «αριστερής βίας της περιόδου της Εαμοκρατίας» κλπ.

Οι απόψεις αυτές δημιούργησαν μεγάλη ένταση στην ακαδημαϊκή και ερευνητική κοινότητα και προκάλεσαν τον «Διάλογο για την ιστορία» που φιλοξενήθηκε για μεγάλο χρονικό διάστημα στον έντυπο και ηλεκτρονικό τύπο. Το «Νέο κύμα» αμφισβητήθηκε από μεγάλη μερίδα ιστορικών που άσκησε κριτική στους «Μετα-αναθεωρητές». Για παράδειγμα ο Ηλίας Νικολακόπουλος θεώρησε ότι τα μισά από τα δέκα σημεία του δεκάλογου ήταν «προαπαιτούμενα της ιστορικής έρευνας» που κατέχει ένας πρωτοετής φοιτητής, ενώ τα τρία από τα υπόλοιπα ζητήματα που έθεσαν σχετίζονταν με τάσεις που επικρατούσαν στην ιστορική μεθοδολογία εδώ και δεκαετίες.¹⁵⁰

Γενικότερα η κριτική συνέδεσε το «Νέο κύμα» με παλιά και νέα αντικομμουνιστικά κέντρα εξουσίας που αναπαραγάγουν την παλιά επιχειρηματολογία των ακραίων εθνικοφρόνων, στην προσπάθεια που καταβάλουν να αναθεωρήσουν την ιστορία, όχι τόσο για να πάρουν «ρεβάνς» οι νικητές από τους ηττημένους αλλά επειδή όπως λέει ο Γιώργος Μαργαρίτης

«ζητούμενο δεν είναι η καταδίκη ανθρώπων και πραγμάτων που έχουν από καιρό πεθάνει. Το ζητούμενο είναι η αποενοχοποίηση της τρέχουσας βαρβαρότητας, του νεοφιλελευθερισμού της ανισότητας,

¹⁴⁸ Βλ. Στάθης Ν. Καλύβας, «Κόκκινη τρομοκρατία. Η βία της Αριστεράς στην κατοχή», στο Mark Mazower (επιμ.), *Μετά τον πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2003, σ. 161.

¹⁴⁹ Βλ. Στάθης Ν. Καλύβας, «Κόκκινη τρομοκρατία», ό.π., σ.169.

¹⁵⁰ Βλ. Ηλίας Νικολακόπουλος, «Η κόκκινη βία και ο εξαγνισμός των δωσίλογων» στο *Τα Νέα*, 22 Μαΐου 2003

των πολέμων, της εκμετάλλευσης, της καταλήστευσης, του χάους. Διά της «ιστορίας», έτσι όπως την κατασκευάζουν, οι τρέχουσες συντηρητικές πολιτικές και οι αναμενόμενες ολοκληρώσεις τους θέλουν να φαίνονται πολιτικές αγίων μπροστά σ' ένα παρελθόν όπου κυριαρχούσε το μεγάλο έγκλημα της αμφισβήτησης και της επανάστασης. Η ιστορία κακοποιείται και ακυρώνεται για λόγους πολύ πολιτικούς, πολύ συγκεκριμένους, πολύ συντηρητικούς και απάνθρωπους».¹⁵¹

Όλος αυτός ο «διάλογος για την ιστορία» είχε ορισμένα θετικά στοιχεία που δεν σχετίζονται με την ουσία του νέου προτεινόμενου ερμηνευτικού σχήματος αλλά με το ότι η διαμάχη οδήγησε στην ενεργοποίηση και στην ενασχόληση νέων ερευνητών με τη σύγχρονη ελληνική ιστορία. Και αυτό αφορούσε τόσο τους υποστηρικτές του «νέου κύματος» όσο και αυτούς που διαφωνούσαν με το «νέο» μεθοδολογικό και ερμηνευτικό σχήμα που αυτοί πρότειναν. Έτσι από τις αρχές της δεκαετίας του 2000 και μέχρι σήμερα παρατηρούμε τη συνεχόμενη αύξηση της παραγωγής μεταπτυχιακών και διδακτορικών έργων που ασχολούνται με τη δεκαετία του 1940 και με τον εμφύλιο καθώς και τη διεξαγωγή πάρα πολλών συνεδρίων.

Η αύξηση του ενδιαφέροντος, όπως ήταν φυσικό, αποτυπώθηκε και στις έντυπες εκδόσεις για τον εμφύλιο. Το 40,66% των ιστοριογραφικών έργων κυκλοφόρησε εντός της δεκαετίας του 2000 ενώ από το 2010 και μέχρι τον Σεπτέμβριο του 2016 κυκλοφόρησε το υπόλοιπο 32,78% των έργων. Η θεματολογία και η οπτική των εκδόσεων αυτών καλύπτουν πλέον τα περισσότερα ζητήματα που έθεσε ο εμφύλιος. Ένα μέρος από τα σημαντικότερα, κατά την άποψή μας, έργα που περιέχονται ανάμεσα σ' αυτά τα 177 νέα *Επιστημονικά – Ιστοριογραφικά Έργα*, το έχουμε ήδη αναφέρει στην ενότητα 3.2 καθώς τα χρησιμοποιήσαμε ως πηγή άντλησης πληροφοριών και βιβλιογραφίας για την εργασία μας.

¹⁵¹ Βλ. Γιώργος Μαργαρίτης, «Για τα “άπαρτα” κάστρα της ιστορίας» στο *Η Αυγή*, 23 Δεκεμβρίου 2006.

NEBEP – Επιστημονικά - Ιστοριογραφικά Έργα Εκδόσεις ανά περίοδο				
Περίοδος εκδόσεων	Νέες εκδόσεις	Επανεκδόσεις, ανατυπώσεις	Σύνολο	%
1945-1949	0	0	0	0,00%
1950-1967 (έως 21/4)	5	0	5	2,07%
1967-1974 (έως 22/7)	1	1	2	0,83%
1974-1989	18	2	20	8,30%
1990-1999	34	3	37	15,35%
2000-2009	90	8	98	40,66%
2010-2016	71	8	79	32,78%
Σύνολο:	219	22	241	100,00%

13^{ος} Πίνακας

Κλείνοντας αυτήν την ενότητα μπορούμε να δούμε τη χρονολογική περίοδο που καλύπτουν τα *Επιστημονικά – Ιστοριογραφικά Έργα* που εντάξαμε στη NEBEP. Τα έργα που αναφέρονται αποκλειστικά στον εμφύλιο αποτελούν το ένα τέταρτο περίπου των νέων εκδόσεων (53 στις 219 εκδόσεις) ενώ λίγες περισσότερες είναι οι εκδόσεις που αρχίζουν από τον εμφύλιο και συνεχίζονται σε κατοπινές εποχές (55 στις 219 εκδόσεις).

NEBEP – Επιστημονικά - Ιστοριογραφικά Έργα Χρονολογική κάλυψη (Νέες εκδόσεις)		
Χρονολογικές καλύψεις	Σύνολο	%
Προπολεμική περίοδος (προ 1940) - Τέλος Ελληνικού εμφυλίου (1949)	15	6,85%
Προπολεμική περίοδος (προ 1940) - Μετεμφυλιακή περίοδος (από 1950)	30	13,70%
Ελληνοϊταλικός πόλεμος (1940) - Τέλος Ελληνικού εμφυλίου (1949)	47	21,46%
Ελληνοϊταλικός πόλεμος (1940) - Μετεμφυλιακή περίοδος (από 1950)	18	8,22%
Έναρξη εμφυλίου πολέμου (1945) - Τέλος Ελληνικού εμφυλίου (1949)	53	24,20%
Έναρξη εμφυλίου πολέμου (1945) - Μετεμφυλιακή περίοδος (από 1950)	55	25,11%
Απροσδιόριστη χρονική περίοδος	1	0,46%
Σύνολο:	219	100,00%

14^{ος} Πίνακας

4.5 Οι εκδότες των έργων

Στο διάστημα των 70 χρόνων που πέρασαν από τις πρώτες εκδόσεις του 1945, ένας πολύ μεγάλος αριθμός εκδοτικών οίκων εκτύπωσε και κυκλοφόρησε τα έργα που περιέχονται στη NEBEP. Συγκεκριμένα καταγράψαμε, στη διάρκεια της έρευνας, 463 διαφορετικά εκδοτικά λογότυπα, τα περισσότερα από τα οποία

προέρχονται από «εμπορικές» εκδοτικές επιχειρήσεις. Καθώς ο όγκος των λογότυπων ήταν πολύ μεγάλος, αποφασίσαμε, για να παρουσιάσουμε καλύτερα τους εκδότες, να τους χωρίσουμε σε τρεις κατηγορίες (εμπορικές, τύπου και φορέων) τις οποίες παρουσιάζουμε στη συνέχεια. Παράλληλα να αναφέρουμε ότι ένα μεγάλο μέρος των εκδόσεων της ΝΕΒΕΠ εκδόθηκε με ιδία μέσα από τους συγγραφείς ή από τους φορείς. Αυτές τις εκδόσεις τις ονομάσαμε *Αυτοεκδόσεις* και τις παρουσιάζουμε και αυτές στη συνέχεια.

ΝΕΒΕΠ – Εκδότες: Συγκεντρωτικός πίνακας						
Κατηγορίες εκδοτών	Νέες εκδόσεις		Επανεκδόσεις - Ανατυπώσεις		Σύνολο Εκδόσεων	
	Αριθμός	%	Αριθμός	%	Αριθμός	%
Αυτοεκδόσεις	482	28,19%	26	11,56%	508	26,25%
«Εμπορικές» εκδόσεις (338)	973	56,90%	157	69,78%	1130	58,40%
Εκδόσεις τύπου (24)	43	2,51%	31	13,78%	74	3,82%
Εκδόσεις φορέων (101)	212	12,40%	11	4,89%	223	11,52%
	1.710	100,00%	225	100,00%	1.935	100,00%

15^{ος} Πίνακας

4.5.1 Αυτοεκδόσεις

Όπως ήδη αναφέραμε, ως *Αυτοεκδόσεις* ορίσαμε τα έργα που εκδόθηκαν με ιδία μέσα από συγγραφείς ή από φορείς, χωρίς τη μεσολάβηση κάποιου οργανωμένου εκδοτικού οίκου. Διαπιστώσαμε ότι ο αριθμός των *Αυτοεκδόσεων* στα έργα της ΝΕΒΕΠ είναι πολύ υψηλός, καθώς είχαμε 482 *Αυτοεκδόσεις* (ποσοστό 28,19%) ως *Νέες εκδόσεις* και 508 (ποσοστό 26,25%) στο σύνολο των εκδόσεων. Τις *Αυτοεκδόσεις* τις χωρίσαμε σε δύο περιόδους:

(α) Σ' αυτές που εκδόθηκαν από το 1945 μέχρι και το 1974. Την περίοδο αυτή, κυκλοφόρησαν 172 έργα χωρίς εκδότη, πολύ μεγάλος αριθμός καθώς αποτελεί το 43,65% του συνόλου των εκδόσεων της περιόδου. Οι *Αυτοεκδόσεις* ως προς το περιεχόμενο τους υποστήριζαν την Εθνικοφροσύνη (145 έργα έναντι 26 της Αριστεράς).¹⁵² Οι αριστερές προέλευσης εκδόσεις είχαν εκτυπωθεί στις «χώρες του παραπετάσματος» από τον εγκατεστημένο εκεί εκδοτικό μηχανισμό του ΚΚΕ χωρίς όμως να φέρουν κάποια σχετικό λογότυπο.¹⁵³ Θεωρούμε τον αριθμό των *Αυτοεκδόσεων* αυτής της περιόδου φυσιολογικό καθώς κυκλοφόρησαν σε μια εποχή όπου οι εκδοτικοί οίκοι δεν είχαν τη μορφή και την

¹⁵² Για ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτοέκδοσης εθνικόφρονος προέλευσης βλ. Ανδρέας Σπ. Σκανδάμης, *Η μάχη της Ελλάδος. Αγώνες - ηρωισμοί και θυσίες του εθνικού μας στρατού*, Αθήνα 1948.

¹⁵³ Βλ. Νίκος Ζαχαριάδης, *Η πάλη για τη λευτεριά και τη δημοκρατία στην Ελλάδα*, χ.τ. 1949.

ισχύ που έχουν σήμερα και οι περισσότερες εκδόσεις ήταν αποτέλεσμα της εκδοτικής δραστηριότητας κρατικών φορέων, πολιτικών κομμάτων και οργανισμών.

(β) Σ' αυτές που κυκλοφόρησαν από τη Μεταπολίτευση μέχρι σήμερα. Αυτήν την περίοδο κυκλοφόρησαν 336 *Αυτοεκδόσεις*. Για το σύνολο των έργων της περιόδου, οι *Αυτοεκδόσεις* αποτελούν ένα σημαντικό ποσοστό της τάξεως του 28,10%, αν και παρατηρείται μείωση τους από το 2000 μέχρι σήμερα.¹⁵⁴ Σε ποσοστό που υπερβαίνει το 90%, οι *Αυτοεκδόσεις* ανήκουν στην τυπολογία *Μονογραφίες*. Πρόκειται για έργα που τις περισσότερες φορές περιγράφουν τα προσωπικά βιώματα των συγγραφέων τους από τις περιοχές που έζησαν την εποχή του εμφυλίου. Ως προς την πολιτική υποστήριξη, οι *Αυτοεκδόσεις* ταυτίζονται ή υποστηρίζουν την Αριστερά (258 εκδόσεις έναντι 55 των Εθνικοφρόνων¹⁵⁵ και 23 είναι *Χωρίς ή άγνωστη θέση*). Σε σχέση με τον τόπο έκδοσης τους, παρατηρούμε ότι οι εκτός Αθήνας και Θεσσαλονίκης *Αυτοεκδόσεις* αφορούν περί το 28% των εκδόσεων.¹⁵⁶

Από τα παραπάνω συμπεραίνουμε ότι οι *Αυτοεκδόσεις* αποτελούν ένα πολύ σημαντικό εργαλείο για την καταγραφή της γραπτής μνήμης του εμφυλίου, καθώς ένα μεγάλο μέρος τους δημιουργήθηκε από πρόσωπα που βίωσαν τον εμφύλιο χωρίς να ανήκουν στα υψηλά κλιμάκια των αντιμαχόμενων δυνάμεων.¹⁵⁷ Επίσης, καθώς μας μετέφεραν εικόνες που σχετίζονται με προσωπικά βιώματα, μας παρέχουν πολύ χρήσιμες πληροφορίες για τις συνθήκες που επικρατούσαν στην ελληνική κοινωνία την εποχή του εμφυλίου.¹⁵⁸ Να σημειώσουμε επιπρόσθετα ότι οι εκδόσεις με ίδια μέσα υποδηλώνουν, τις περισσότερες φορές, ότι οι συγγραφείς τους δεν είχαν δυνατότητα πρόσβασης σε εκδοτικούς οίκους καθώς βρίσκονταν μακριά από πολιτικές και κομματικές «γραμμές».

¹⁵⁴Για μια από τις πιο πρόσφατες αυτοεκδόσεις βλ. Χρήστος Νταβαντζής, *Όσα επέζησαν στη μνήμη... Οδοιπορικό μιας ζωής*, Αθήνα 2016.

¹⁵⁵Όπως το έργο ενός χωροφύλακα με συμμετοχή στις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις του Εθνικού Στρατού. βλ. Βασίλειος Κ. Τσιαούσης, *Αναμνήσεις και βιώματα από την Κατοχή και τον εμφύλιο στα Χάσια*, Τρίκαλα 2010.

¹⁵⁶Όπως η έκδοση από το Φοινίκι Θεσπρωτίας, ενός μέλους του ΔΣΕ που περιέχει και πληροφορίες τοπικών διαστάσεων. βλ. Παναγιώτης Ι. Μήτσης, *Θυμάμαι... Θύμησες από τη ζωή μου μέσα από τα γεγονότα της Εθνικής Αντίστασης, του εμφυλίου, της πολιτικής προσφυγιάς*, Φοινίκι Θεσπρωτίας 2011. βλ. επίσης, Γιάννης Λυμπερόπουλος, *Αναμνήσεις από τα χρόνια της μεγάλης πίκρας. Αποχαιρετώντας τον Άρη - Μακρονήσι - Μέρες του 1950*, Κόνιτσα 2005.

¹⁵⁷Όπως το έργο μιας μαχήτριας του ΔΣΕ και μετέπειτα πολιτικής πρόσφυγας, βλ. Τασούλα Κεφαλέλη, *Μια πεζοπορία της ζωής και του πολέμου. Από το τρίγωνο του Έβρου μέχρι το Γράμμο-Βίτσι*, χ.τ. 2007.

¹⁵⁸Όπως το έργο ενός μέλους του ΕΛΑΣ και μεταπολεμικού κρατούμενου με αυτοβιογραφικές αλλά και ερευνητικές πληροφορίες σε σχέση με την περιοχή της Κυπαρισσίας. βλ. Δημήτρης Κυρ. Κυριαζής, *Κυπαρισσία. Βραχύλογο ιστορικό, φυλακή Μαντά, οι κρατούμενοι αντιστασιακοί, στοιχεία της ζωής και του έργου του συγγραφέα*, Αθήνα 2009.

4.5.2 Εκδόσεις φορέων

Στους φορείς ως εκδότες περιλαμβάνονται: (α) κρατικοί οργανισμοί, όπως υπουργεία· (β) αντίστοιχες κρατικές δομές, όπως ήταν η *Προσωρινή Δημοκρατική Κυβέρνηση*· (γ) στρατιωτικά σώματα, όπως ήταν το ΓΕΣ και ο ΔΣΕ· (δ) πολιτικά κόμματα και σχηματισμοί, όπως ήταν το ΚΚΕ και το ΕΑΜ· (ε) κοινωνικές οργανώσεις, όπως ήταν η *Εθνική Αλληλεγγύη* και η *Πανελλαδική Δημοκρατική Ένωση Γυναικών*· (στ) οργανώσεις και σύλλογοι, όπως ήταν οι *Εθνικαί Αντικομμουνιστικά Εκδόσεις* και ο *Σύλλογος Επαναπατρισθέντων εκ του Παραπετάσματος*.

Ένα μικρό τμήμα των εκδόσεων που περιέχονται στη ΝΕΒΕΠ εκδόθηκε από συλλογικούς φορείς. Συγκεκριμένα από 101 φορείς έχουν εκδοθεί 223 έργα, που αντιστοιχούν στο 11,52% του συνόλου της βιβλιογραφίας. Απ' αυτούς τους εκδότες-φορείς, οι 58 υπήρχαν την εποχή του εμφύλιου και μόλις 10 απ' αυτούς εξακολουθούν να παρουσιάζουν δραστηριότητα στις μέρες μας. Η πολιτική θέση των 42 φορέων ήταν υπέρ της Εθνικοφροσύνης ενώ υπήρχαν και 16 φορείς – εκδότες που υποστήριζαν την Αριστερά.

Πολλοί από τους φορείς που εμφανίζονται, στις προπαγανδιστικές κυρίως εκδόσεις της εποχής, δεν υπήρξαν στην πραγματικότητα αλλά ήταν δημιουργικά λογότυπα κενού περιεχομένου που είχαν ως σκοπό την ενίσχυση του μηχανισμού προπαγάνδας. Ειδικά για τους κυβερνητικούς συλλόγους – εκδότες, όπως αναφέρει ο Στρατής Μπουρνάζος, ήταν κατασκευασμένοι από τις μυστικές υπηρεσίες του ελληνικού κράτος σε συνεργασία με τα αρμόδια τμήματα του υπουργείου Προεδρίας στα πλαίσια της «μαύρης προπαγάνδας» ενάντια στην Αριστερά¹⁵⁹. Έργα σχετικών «εκδοτικών οίκων» έχουν ενταχθεί στη ΝΕΒΕΠ, όπως εκδόσεις των *Εθνικών Εργατικών Εκδόσεων*,¹⁶⁰ των εκδόσεων *Αντιφασιστικής Ενώσεως*,¹⁶¹ του *Συλλόγου Επαναπατρισθέντων εκ του Παραπετάσματος*¹⁶² κ.ά.

Το μεγαλύτερο μέρος των φορέων πραγματοποίησε μια μόνο έκδοση που σχετίζεται με τον εμφύλιο. Τις περισσότερες εκδόσεις φορέων τις κυκλοφόρησε το ΚΚΕ, καθώς με διάφορα λογότυπα (όπως Κεντρική Επιτροπή ή Κομμουνιστική

¹⁵⁹Βλ. Στρατής Μπουρνάζος, «Το κράτος των εθνικοφρόνων. Αντικομμουνιστικός λόγος και πρακτικές» στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επίμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τ. Δ2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, σ. 28.

¹⁶⁰Βλ. *Ο λοχαγός Τσουκνίδας. (Ποια ήταν η «εθνική» τους αντίστασις)*, Εθνικές Εργατικές Εκδόσεις, Αθήνα 1948. Στα αξιοσημείωτα αυτής της έκδοσης καταγράψαμε την προσπάθεια να προβληθούν οι ίσες αποστάσεις που υποτίθεται κρατούσε ο εκδότης και από τις δύο παρατάξεις καθώς δήλωνε ότι ο φορέας του δεν είχε καμία «σχέση με τα συμφέροντα και την ιδεολογία των μεγαλοαστών», κατονόμαζε τη σύγκρουση «εμφύλιο πόλεμο» και καταδίκασε τη βία των εθνικοφρόνων, εφόσον υπήρχε. Όλα αυτά όμως τα χρησιμοποιούσε ως αφορμή για να παρουσιάσει τον «κυριότερο ένοχο», τον «πρωταίτιο της εσωτερικής μας καταστροφής» και της «προδοσίας» που δεν ήταν άλλος από το ΚΚΕ και τους συμμάχους του.

¹⁶¹Βλ. *Αι δηλώσεις του Δημητρώφ και η προδοσία του ΚΚΕ*, Εκδόσεις Αντιφασιστικής Ενώσεως, χ.τ. 1947.

¹⁶²Βλ. Γεώργιος Μανούκας, *Παιδομάζωμα, Το μεγάλο έγκλημα κατά της φυλής*, Σύλλογος Επαναπατρισθέντων εκ του Παραπετάσματος, Αθήνα 1961.

Οργάνωση Αθήνας του ΚΚΕ) έχουμε καταγράψει 26 σχετικές εκδόσεις. Ακολουθούν οι εκδόσεις του ΓΕΣ επίσης με διάφορα λογότυπα (όπως *Διεύθυνσις Ηθικής Αγωγής, Β' Σώμα Στρατού*) με 24 έργα και οι εκδόσεις του αντικομμουνιστικού Συλλόγου *Ελληνικόν Φως* με 9 εκδόσεις. Τους εκδότες-φορείς των τελευταίων ετών εκπροσωπούν πλέον πανεπιστημιακά κυρίως ιδρύματα που κυκλοφορούν έργα σε σχέση με τον εμφύλιο, όπως για παράδειγμα το *Πανεπιστήμιο Μακεδονίας* από το οποίο έχουμε καταγράψει 9 εκδόσεις.

4.5.3 «Εμπορικές» εκδόσεις

Σ' αυτήν την κατηγορία εντάχθηκαν 1.130 εκδόσεις οι οποίες προέρχονται από 338 διαφορετικά λογότυπα εκδοτικών οίκων. Η χρησιμοποίηση του όρου «Εμπορικές» εκδόσεις αφορά έργα με ιστορικό περιεχόμενο και είναι συμβατική, καθώς πίσω από τους εκδότες που αναγράφονταν στις σελίδες τίτλων των βιβλίων δεν μπορέσαμε με σιγουριά να πιστοποιήσουμε αυτό που, στη σημερινή εποχή, ονομάζουμε εμπορική – εταιρική έκδοση και που εμφανίζεται στην Ελλάδα λίγο πριν τη δικτατορία (περίοδος 1963-1967) και για ένα διάστημα μέσα στη δικτατορία (περίοδος 1970-1973).

Από την έρευνα προκύπτει ότι ένα σχετικά μεγάλο μέρος των εμπορικών εκδοτικών οίκων ασχολήθηκε συστηματικά και για πολλά χρόνια με την έκδοση έργων σχετικών με τον εμφύλιο, καθώς υπάρχουν 48 εκδότες που έχουν κυκλοφορήσει περισσότερους από 5 τίτλους. Το μεγαλύτερο όμως μέρος των εκδοτών είχε μια περιστασιακή σχέση, καθώς 253 από τους 338 εκδότες κυκλοφόρησαν έναν ή το πολύ δύο σχετικούς τίτλους.

Στον πίνακα με τις περισσότερες εκδόσεις παρατηρούμε ότι στην πρώτη θέση, με 87 έργα, βρίσκεται η *Σύγχρονη Εποχή*, βασικός μεταπολιτευτικός εκδοτικός μηχανισμός του ΚΚΕ, η οποία συνέχισε την παράδοση των εκδόσεων του «βουνού» και των χωρών της «Υπερρορίας». Προσωπικές μαρτυρίες και κομματικά επίσημα κείμενα αποτελούν την πλειονότητα των έργων της *Σύγχρονης Εποχής*. Στη δεύτερη θέση βρίσκουμε τις, συνδεδεμένες με την ιστοριογραφική ομάδα του «*Νέου Κύματος*» και το *Δίκτυο για τη Μελέτη των Εμφυλίων*, εκδόσεις *Επίκεντρο* με 33 τίτλους. Τέλος, στην τρίτη θέση είναι οι εκδόσεις *Εντός*, με 32 τίτλους που σχεδόν όλα ανήκουν στην τυπολογία των *Προσωπικών αφηγήσεων*.

Ανάμεσα στους 20 εκδότες με τα περισσότερα έργα θα βρούμε εκδοτικούς οίκους που κυκλοφόρησαν κυρίως επιστημονικά έργα, όπως είναι οι εκδόσεις με αριστερό προσανατολισμό *Βιβλιόραμα* και *Φιλίστωρ*, καθώς και μεγάλους εκδοτικούς οίκους, όπως είναι οι εκδόσεις *Καστανιώτης* και *Βιβλιοπωλείον της «Εστίας»*. Τέλος, στη λίστα αυτή, να σημειώσουμε την ύπαρξη δύο ακροδεξιών εκδοτικών οίκων, συνεχιστών των ακραίων πολιτικών θέσεων της Εθνικοφροσύνης. Πρόκειται για τις εκδόσεις *Πελασγός* και *Ελεύθερη Σκέψις*.

NEBEP - 20 Εκδότες με τα περισσότερα έργα			
Όνομα εκδότη	Νέες εκδόσεις	Επανεκδόσεις, Ανατυπώσεις	Σύνολο Εκδόσεων
Σύγχρονη Εποχή	70	17	87
Επίκεντρο	27	6	33
Εντός	28	4	32
Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη (Το Βήμα, Τα Νέα κλπ.)	3	26	29
Καστανιώτης	24	4	28
Πελασγός	20	7	27
Βιβλιοπωλείον της Εστίας	23	4	27
Θεμέλιο	25	2	27
Βιβλιόραμα	24	2	26
Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας (Διάφορα λογότυπα)	26	0	26
Φιλίστωρ	25	0	25
ΓΕΣ (Διάφορα λογότυπα)	23	1	24
Ελεύθερη Σκέψις	4	17	21
Προσκήνιο	18	3	21
Παρασκήνιο	20	1	21
Αλφειός	18	2	20
Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα»	18	1	19
Κυριακίδη Αφοί	13	1	14
Αλεξάνδρεια	14	0	14
Γλάρος	12	1	13

16^{ος} Πίνακας

Για την καλύτερη παρουσίαση τους, χωρίσαμε τις «Εμπορικές» εκδόσεις με βάση δύο χρονικές περιόδους που παρουσιάζουμε στη συνέχεια.

(α) «Εμπορικές» εκδόσεις 1945-1974. Την περίοδο αυτήν κυκλοφόρησαν πολύ λίγα έργα με «εμπορικά» λογότυπα. Ειδικά για τις προερχόμενες από την Αριστερά εκδόσεις ο αριθμός αυτός είναι ακόμα μικρότερος. Μέχρι το 1947, που τέθηκαν υπό παρανομία οι οργανώσεις της Αριστεράς, ο μόνος «εμπορικός» εκδότης που καταγράψαμε ήταν ο εκδοτικός οίκος *Ο Ρήγας*, ο οποίος ήταν άμεσα συνδεδεμένος με το ΕΑΜ.¹⁶³ Ακολούθησαν, από το 1947 μέχρι και το 1968, οι «Εκδόσεις του Βουνού» και της «Υπερορίας», μέρος των οποίων έφερε «εμπορικά» λογότυπα, που για διάφορους, πολιτικούς και προπαγανδιστικούς λόγους, με τον καιρό άλλαζαν.

Εντοπίσαμε εννιά διαφορετικά τέτοια λογότυπα. Μεταξύ 1947-1949, το σημαντικότερο έφερε τον τίτλο *Εκδοτικό "Ελεύθερη Ελλάδα"*, με τα βιβλία να

¹⁶³ Όπως το βιβλίο, Λευτέρης Αποστόλου, *Η παρωδία της δίκης των δοσιλόγων και η αυτοκαταδίκη της δεξιάς*, Ο Ρήγας, Αθήνα 1945.

εκτυπώνονται, κατά πάσα πιθανότητα, στο Μπούλκες της Γιουγκοσλαβίας.¹⁶⁴ Μετά την ήττα του ΔΣΕ και μέχρι το 1954 το βασικό λογότυπο των εκδόσεων του ΚΚΕ μετονομάστηκε σε Εκδοτικό “Νέα Ελλάδα” και είχε ως έδρα το Βουκουρέστι,¹⁶⁵ ενώ την ίδια έδρα είχε και το νέο λογότυπο *Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις*,¹⁶⁶ το οποίο διατηρήθηκε μέχρι τη διάσπαση του ΚΚΕ, το 1968.¹⁶⁷

Τα παραπάνω αφορούσαν στις εκδόσεις που προέρχονταν από το εξωτερικό. Στο εσωτερικό της χώρας, η μόνη περίοδος που κατέστη εφικτό να κυκλοφορήσουν έργα αριστερής προέλευσης υπήρξε η σύντομη «άνοιξη» των κυβερνήσεων της ΕΚ και των χρόνων που την ακολούθησαν μέχρι τη δικτατορία. Η περίοδος αυτή, που χαρακτηρίζεται από τη διάσπαση των δυνάμεων της Εθνικοφροσύνης και από τον περιορισμό των απαγορεύσεων που είχε επιβάλλει το κράτος της Δεξιάς στην ελεύθερη κυκλοφορία των ιδεών, οδήγησε στη δημιουργία αρκετών και σημαντικών αριστερής κατεύθυνσης εκδοτικών οίκων, όπως ήταν οι εκδόσεις *Θεμέλιο* που ιδρύθηκαν το 1963. Όμως παρόλα αυτά, οι πολιτικές αλλά κυρίως οι εσωκομματικές συνθήκες που επικρατούσαν στην Αριστερά, δεν οδήγησαν στη συγγραφή έργων με άμεσες αναφορές στα γεγονότα του εμφυλίου. Τα Αριστερά έργα της εποχής κινήθηκαν είτε στην ανάδειξη της Αντίστασης¹⁶⁸ είτε στα οδυνηρά αποτελέσματα που είχαν για την Αριστερά οι πολιτικές διώξεις των μελών από την περίοδο της «λευκής τρομοκρατίας» μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας του 1960.¹⁶⁹

Η Δικτατορία της 21ης Απριλίου του 1967, που στηρίχθηκε στις πιο ακραίες ιδεολογικές και πολιτικές εκφάνσεις της Εθνικοφροσύνης, επέβαλε και στο χώρο των εκδόσεων ένα ασφυκτικό πλαίσιο λειτουργίας, το οποίο περιελάμβανε το κλείσιμο αριστερών και προοδευτικών εκδοτικών οίκων, τις συλλήψεις ανθρώπων από τον χώρο των εκδόσεων, την απαγόρευση της κυκλοφορίας πολιτικών και λογοτεχνικών εκδόσεων που σχετίζονταν με την Αριστερά και την προληπτική λογοκρισία στις νέες εκδόσεις.

¹⁶⁴ Στη ΝΕΒΕΠ εντάξαμε 6 έργα με αυτό το λογότυπο, όπως το έργο, *Οι αγώνες του Δημοκρατικού Στρατού της Ελλάδας*, Εκδοτικό “Ελεύθερη Ελλάδα”, χ.τ. 1947. Βλ. επίσης, *Μαχήτριες της λευτεριάς*, Εκδοτικό “Ελεύθερη Ελλάδα”, χ.τ. 1949.

¹⁶⁵ Στη ΝΕΒΕΠ εντάξαμε 19 έργα με αυτό το λογότυπο, όπως το βιβλίο, *Βασίλεις και αίμα. Δύο ντοκουμέντα για τη μοναρχοφασιστική θηριωδία στην αμερικανοκρατούμενη Ελλάδα*, Εκδοτικό “Νέα Ελλάδα”, χ.τ. 1952. Βλ. επίσης, Μιχάλης Αναστασιάδης, *Πολεμώντας για τη λευτεριά. Από τη δράση του Λόχου Νεολαίας της Κεντρικής Μακεδονίας*, Εκδοτικό “Νέα Ελλάδα”, χ.τ. 1953.

¹⁶⁶ Στη ΝΕΒΕΠ εντάξαμε 7 έργα με αυτό το λογότυπο, όπως το βιβλίο, Μενέλαος Μούστος (Δάφνης), *Αφηγήσεις για το Δημοκρατικό Στρατό*, Πολιτικές και λογοτεχνικές εκδόσεις, χ.τ. 1954. Βλ. επίσης, Ελένη Λεύκα, *Γυναίκες στην εξορία. Χρονικό*, Πολιτικές και λογοτεχνικές εκδόσεις, χ.τ. 1964.

¹⁶⁷ Για αναλυτικές πληροφορίες για την εκδοτική παραγωγή του «βουνού» και της «υπερορίας» βλ. Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, *Η εκδοτική περιπέτεια των ελλήνων κομμουνιστών*, ό.π.

¹⁶⁸ Όπως το έργο, Συλλογική εργασία αγωνιστών. *Το χρονικό του αγώνα. Στ’ Άρματα! Στ’ Άρματα! Ιστορία της Εθνικής Αντίστασης 1940-1945*, Εκδόσεις Γιαννίκος, Αθήνα (1964).

¹⁶⁹ Όπως το έργο, Ανδρέας Νενεδάκης, *Απαγορεύεται. Το ημερολόγιο της φυλακής*, Θεμέλιο, Αθήνα 1964. Βλ. επίσης Έλλη Παπαδημητρίου (επιμ.), *Ακούμε τη φωνή σου πατρίδα. Δεκαεφτά αφηγήματα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1964.

Όμως αυτό το ασφυκτικό πλαίσιο δεν διήρκησε και τα επτά χρόνια της δικτατορίας καθώς υπήρχαν πρόσκαιροι περίοδοι, που το καθεστώς στα πλαίσια της προσπάθειας «φιλελευθεροποίησής» του, επέτρεπε τη δημιουργία εκδοτικών οίκων και την κυκλοφορία έργων που δεν εξυπηρετούσαν τις δικές του πολιτικές και ιδεολογικές απόψεις. Έτσι κατέστη εφικτή η δημιουργία εκδοτικών οίκων από νέους ανθρώπους που σχετίζονταν με την Αριστερά, όπως ήταν οι εκδόσεις *Κάλβος*, *Στοχαστής* κ.ά., και η κυκλοφορία έργων με αναφορές στην επίμαχη δεκαετία του 1940.

Έτσι το 1972 είχαμε την κυκλοφορία μίας συλλογής μαρτυριών γύρω από τις πολιτικές διώξεις των οπαδών της Αριστεράς από τις εκδόσεις *Ελληνικό Βιβλίο*¹⁷⁰ ενώ το 1973 είχαμε την προσωπική μαρτυρία της Αργυρούλας Κουτήφαρη-Φραντζέσκου, που αφορούσε τις συνθήκες διαβίωσής της στο Τρίκερι και στη Μακρόνησο, από τον εκδοτικό οίκο *Γνώσεις*.¹⁷¹ Είχε προηγηθεί, το 1970, η *Προσωπική μαρτυρία* του Αναστάσιου Πεπονής, από τις εκδόσεις *Κέδρος*.¹⁷² Ο Πεπονής συμμετείχε στα γεγονότα της δεκαετίας του 1940-1950 με τις δυνάμεις της Εθνικοφροσύνης και πολέμησε στον εμφύλιο ως στρατιώτης του Εθνικού Στρατού. Στη συνέχεια της πολιτικής του διαδρομής ακολούθησε τα πολιτικά σχήματα του Κέντρου και της Κεντροαριστεράς. Συμμετείχε στην αντίσταση κατά της δικτατορίας και για τη δράση του φυλακίστηκε. Η έκδοση της μαρτυρίας του αποτελεί ένα πρώτο γραπτό δείγμα της οριστικής διάσπασης των προδικτατορικών αστικών πολιτικών δυνάμεων της Εθνικοφροσύνης. Διαφαίνεται επίσης, μια πρώτη προσέγγιση της Κεντροαριστεράς με την Εαμογενή Αριστερά καθώς προβάλλονταν οι αντιστασιακές δράσεις των μετριοπαθών δυνάμεων της Εθνικοφροσύνης παράλληλα με την αποφυγή γεγονότων που πιθανόν να προκαλούσαν τριβές, όπως η συμμετοχή του συγγραφέα στον εμφύλιο με τις κυβερνητικές δυνάμεις.¹⁷³

Τα έργα που σχετίζονταν με τις δυνάμεις της Εθνικοφροσύνης, και κυκλοφόρησαν μεταξύ του 1945 και του 1974 με «Εμπορικά» λογότυπα, αποτελούν ένα μικρό μέρος των προσκείμενων εκδόσεων, καθώς όπως ήδη αναφέραμε ο εκδοτικός μηχανισμός της προπαγάνδας σχετιζόταν κυρίως με οικείους κυβερνητικούς φορείς ή συλλόγους που αναλάμβαναν και την έκδοση των έργων. Έτσι, από το 1945 μέχρι και το 1949, μόλις 10 από τις 115

¹⁷⁰Βλ. Έλλη Παπαδημητρίου (επιμ.), *Ο κοινός λόγος. Αφηγήματα*, Ελληνικό Βιβλίο, Αθήνα 1972. Ο άλλος τόμος ήταν αυτός που είχε κυκλοφορήσει από το Θεμέλιο το 1964 με τίτλο *Ακούμε τη φωνή σου πατρίδα*.

¹⁷¹Βλ. Αργυρούλα Κουτήφαρη-Φραντζέσκου, *Μία αληθινή ιστορία*, Εκδοτικός Οίκος «Γνώσεις», Αθήνα 1973.

¹⁷²Βλ. Αναστάσιος Πεπονής, *Προσωπική μαρτυρία*, Κέδρος, Αθήνα 1970.

¹⁷³Για τις αριστερές εκδοτικές προσπάθειες από το τέλος του εμφυλίου και μέχρι τη μεταπολίτευση μπορείτε να δείτε το σχετικό αφιέρωμα του περιοδικού *Αρχειοτάξιο*, τχ. 14 (Οκτώβριος 2012). Βλ. επίσης, Χρήστος Μάης, «Πολιτισμικές πρακτικές ως πράξεις πολιτικής αντίστασης. Η εκδοτική δραστηριότητα στα χρόνια της Χούντας και το ακραίο παράδειγμα του Λεωνίδα Χρηστάκη», *ΗΥΦΕΝ*, τμ. 10, αρ. 16 (2014), σ. 7-19.

Εθνικόφρονες εκδόσεις έφεραν «εμπορικά» λογότυπα ενώ υπήρχαν και άλλες 13 εκδόσεις από το 1950 μέχρι το 1974. Χρονολογικά πρώτη, αλλά και με τις περισσότερες εκδόσεις, εμφανίζεται η *Ανώνυμη Εκδοτική Εταιρεία Αετός*. Και τα τέσσερα έργα που σχετίζονται με τον Αετό είχαν ως συγγραφείς σημαντικά πολιτικά και δημοσιογραφικά στελέχη των αντικομμουνιστικών δυνάμεων, όπως ο εκδότης της Εφημερίδας *Εστία* Αχιλλέας Α. Κύρου¹⁷⁴ και ο μετέπειτα «υπουργός» της Χούντας των Συνταγματαρχών Θεοφύλακτος Παπακωνσταντίνου.¹⁷⁵ Ακολούθησαν διάφορες μεμονωμένες εκδόσεις από γνωστούς οίκους της εποχής, όπως ήταν οι εκδόσεις *Μιχαήλ Σαλίβερου*¹⁷⁶ και οι εκδόσεις *Παρθενών*.¹⁷⁷ Από τις «εμπορικές» Εθνικόφρονες εκδόσεις της περιόδου ξεχωρίζουμε το έργο του παλιού στρατιωτικού και μετέπειτα υπουργού του *Ελληνικού Συναγερμού* Σέργιου Γυαλίστρα που εκδόθηκε το 1963 από τις εκδόσεις του *Βιβλιοπωλείου της "Εστίας"* και μία των εκδόσεων *Ελληνική Σκέψις* με το έργο του Αθανάσιου Παυλόπουλου, πρώην στελέχους της Αριστεράς, σχετικά με τον προδοτικό χαρακτήρα του ΚΚΕ.¹⁷⁸

(β) *Μεταπολιτευτικές «Εμπορικές» εκδόσεις*. Από τη μεταπολίτευση και μετά υπάρχει μια τεράστια αύξηση των εμπορικών εκδόσεων για τον εμφύλιο που προέρχεται από την ανάπτυξη των εκδοτικών οίκων της δεκαετίας του 1970, την ελευθερία έκφρασης και κυκλοφορίας των ιδεών, το έντονα πολιτικοποιημένο κλίμα των πρώτων χρόνων, την επιστροφή μεγάλου μέρους των πολιτικών προσφύγων και προφανώς από τη χρονική απόσταση που χώριζε εκείνη την εποχή με τον εμφύλιο. Υπολογίζουμε ότι περισσότερο από το 50% των έργων που εντάχθηκαν στη ΝΕΒΕΠ και εκδόθηκαν μετά το 1974 έφεραν «Εμπορικά» λογότυπα που σχετίζονταν με περισσότερους από 300 εκδοτικούς οίκους.

4.5.4 Εκδόσεις τύπου

Στις *Εκδόσεις τύπου* περιέχονται έργα που εκδόθηκαν αυτόνομα ή συνοδευτικά με τα έντυπα φύλλα περιοδικών και εφημερίδων. Αν και πιστεύαμε πως η έκδοση τέτοιων έργων αποτελεί σύγχρονο φαινόμενο, διαπιστώσαμε ότι από τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια κυκλοφορούσαν εκδόσεις που σχετίζονταν με περιοδικά έντυπα. Μια τέτοια περίπτωση αφορά ένα δεκαεξασέλιδο φυλλάδιο που

¹⁷⁴Βλ. Αχιλλέας Α. Κύρου, *Η νέα επίθεση κατά της Ελλάδος. Το ελληνικόν πρόβλημα ενώπιον του ΟΗΕ (Ιανουάριος 1946 - Δεκέμβριος 1948)*, Αετός, Αθήνα 1949.

¹⁷⁵Βλ. Θεοφύλακτος Παπακωνσταντίνου, *Εναντίον του ρεύματος. Μια επίμονη πορεία προς τον ανθρωπισμό*, Αετός, Αθήνα 1949.

¹⁷⁶Βλ. Μιχαήλ Περάνθη, *Η μάχη της Ρούμελης, προάγγελος της νίκης. Ανταποκρίσεις - εντυπώσεις - περιγραφές που εδημοσιεύθηκαν στον αθηναϊκόν τύπον*, Μιχ. Ι. Σαλιβέρου, Αθήνα (1949).

¹⁷⁷Βλ. Βιβλιοθήκη Εθνικής Διαφωτίσεως, *Η ηρωική δράσις της Βασιλικής Χωροφυλακής κατά των Εαμβουλιγάρων*, Εκδόσεις Παρθενών, Αθήνα 1948.

¹⁷⁸Βλ. Αθανάσιος Παυλόπουλος, *Εθνοπροδοσίαι και ψευδολογίαι του ΚΚΕ*, Ελληνική Σκέψις, Αθήνα 1963.

κυκλοφόρησε η εφημερίδα *Μάνα του Λαού*, το 1945 στην Πάτρα, με θέμα την «λευκή τρομοκρατία». Η εφημερίδα αυτή ήταν όργανο του Παραρτήματος Πελοποννήσου της Εθνικής Αλληλεγγύης Ελλάδος.¹⁷⁹

Στα τελευταία χρόνια και κυρίως μετά το 2000, παρατηρείται αύξηση των *Εκδόσεων τύπου* η οποία φαίνεται να ακολουθεί το μεγάλο δημόσιο ενδιαφέρον για την περίοδο του εμφυλίου. Οι εκδόσεις αυτές αφορούν κυρίως επανεκδόσεις παλιών έργων. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η σειρά *Ο εμφύλιος σε Α' Ενικό* των εκδόσεων του Δημοσιογραφικού Οργανισμού Λαμπράκη, που κυκλοφόρησε μαζί με την εφημερίδα *Το Βήμα* την περίοδο 2010-2011. Αυτές οι εκδόσεις κυκλοφόρησαν 29 σχετικά έργα από τα οποία τα 26 ήταν επανεκδόσεις.¹⁸⁰

Υπάρχει όμως και ένας μικρός αριθμός νέων έργων που εκδόθηκαν και κυκλοφόρησαν από τους εκδότες εφημερίδων και περιοδικών. Αυτά περιείχαν συνήθως συμβολές ελλήνων ιστορικών σε πάνω σε θεματικές περιοχές της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας και ειδικότερα του ελληνικού εμφυλίου. Αναφέρουμε χαρακτηριστικά τα σχετικά έργα της εφημερίδας *Ελευθεροτυπία* που κυκλοφόρησαν στο τέλος της δεκαετίας του 2000.¹⁸¹

4.6 Τόποι έκδοσης

Το ενδιαφέρον για την καταγραφή των τόπων έκδοσης των έργων για τον εμφύλιο προέκυψε από την ανάγκη του εντοπισμού και της καταγραφής των εκδόσεων που προέρχονται από μικρούς εκδοτικούς οίκους της επαρχίας αλλά και των τόπων που εκδόθηκαν οι *Αυτοεκδόσεις* οι οποίες αποτελούν 26,25% του συνόλου των έργων.

Τα αποτελέσματα της έρευνας κατέγραψαν ως κύριο τόπο έκδοσης την Αθήνα στο σύνολο των εκδόσεων (1.419 εκδόσεις, ποσοστό 73,33%) αλλά και στις *Αυτοεκδόσεις* (331 εκδόσεις, ποσοστό 65,16%). Το πολύ μεγάλο ποσοστό των προερχόμενων από την Αθήνα εκδόσεων, μπορούμε να το ερμηνεύσουμε λογικά, καθώς γνωρίζουμε ότι η πολύ μεγάλη πλειοψηφία των εκδοτών και των φορέων είχε και έχει ως έδρα την πρωτεύουσα. Όσον αφορά τις *Αυτοεκδόσεις*, που σε μεγάλο ποσοστό αναφέρονται στα βιώματα απλών ανθρώπων της Αριστεράς οι οποίοι προέρχονταν από την επαρχία, μπορούμε να υποθέσουμε πως η Αθήνα υπήρξε ο βασικός προορισμός διαμονής τους μετά το τέλος των πολιτικών διώξεων και της πολιτικής προσφυγιάς.

¹⁷⁹ Βλ. Εθνική Αλληλεγγύη Νομού Αχαΐας, *Σελίδες αίματος - Pages of blood*, Μάνα του Λαού, Πάτρα 1945.

¹⁸⁰ Όπως η επανέκδοση του έργου, Μήτσος Καραντζάς, *Το ημερολόγιο ενός Καπαίτη από τον εμφύλιο. Όσο σώθηκε*, Το Βήμα, Αθήνα 2010.

¹⁸¹ Όπως το συλλογικό έργο, *Από τα Δεκεμβριανά στον εμφύλιο*, Ελευθεροτυπία, Αθήνα 2007. Βλ. επίσης, Βασ. Καρδάσης και Αρτ. Ψαρομηλίκος (επιμ.), *Εμφύλιος πόλεμος. 60 χρόνια από τη λήξη του*, Ελευθεροτυπία, Αθήνα 2009.

Εκτός της περιοχής της Αθήνας, μόνο η περιοχή της Θεσσαλονίκης αναφέρεται ως τόπος έκδοσης με ένα αρκετά υψηλό, σε σχέση με τις άλλες πόλεις, ποσοστό εκδόσεων που φτάνει το 9,10%. Αυτό ερμηνεύεται απ' την ύπαρξη μεγάλων και εξειδικευμένων εκδοτών στην πόλη οι οποίοι ασχολούνται με θέματα πολιτικής και κοινωνικής ιστορίας καθώς και από το ότι υπήρξε και η Θεσσαλονίκη πόλη φιλοξενίας των αριστερών τα χρόνια που ακολούθησαν τον εμφύλιο.

Οι υπόλοιπες περιοχές της χώρας και ιδιαίτερα αυτές που διαδραματίστηκαν τα σημαντικότερα γεγονότα του εμφυλίου, όπως η Μακεδονία και η Ήπειρος παρουσιάζουν μικρό αριθμό εκδόσεων, μικρότερο ακόμα και από περιοχές που βίωσαν λιγότερο δραματικά την εποχή.¹⁸² Πιθανόν αυτό να μας μαρτυρά την απροθυμία αναμόχλευσης της εμφυλιοπολεμικής μνήμης σε τοπικό επίπεδο κάτι που οδήγησε πολλούς από τους συγγραφείς των *Αυτοεκδόσεων* στην αναζήτηση εκδοτών στα μεγάλα αστικά κέντρα.

NEBEP – Περιοχές έκδοσης έργων Συγκεντρωτικός πίνακας						
Περιοχή έκδοσης	Νέες εκδόσεις		Επανεκδόσεις, Ανατυπώσεις		Σύνολο Εκδόσεων	
	Αριθμός	%	Αριθμός	%	Αριθμός	%
Αθήνα	1.221	71,40%	198	88,00%	1.419	73,33%
Θεσσαλονίκη	159	9,30%	17	7,56%	176	9,10%
Χωρίς τόπο έκδοσης	126	7,37%	6	2,67%	132	6,82%
Νησιωτική Ελλάδα	39	2,28%	1	0,44%	40	2,07%
Πελοπόννησος	36	2,11%	0	0,00%	36	1,86%
Εκτός Ελλάδας	31	1,81%	2	0,89%	33	1,71%
Θεσσαλία	30	1,75%	0	0,00%	30	1,55%
Μακεδονία	30	1,75%	0	0,00%	30	1,55%
Στερεά Ελλάδα	15	0,88%	1	0,44%	16	0,83%
Ήπειρος	14	0,82%	0	0,00%	14	0,72%
Θράκη	9	0,53%	0	0,00%	9	0,47%
	1.710	100,00%	225	100,00%	1.935	100,00%

17^{ος} Πίνακας

Τέλος, σε σχέση με τους τόπους έκδοσης των έργων της NEBEP, να αναφέρουμε την ύπαρξη 132 εκδόσεων (ποσοστό 6,82%) που δεν είχαν δηλώσει κανένα τόπο έκδοσης. Πιθανόν η αιτία για ένα μέρος αυτών των εκδόσεων, να σχετίζεται με το ζήτημα της τοπικής απροθυμίας που αναφέραμε και αυτό να οδήγησε τους συγγραφείς στο μη προσδιορισμό του τόπου. Ένα άλλο μεγάλο μέρος των χωρίς

¹⁸² Για παράδειγμα μόλις 30 έργα δήλωσαν ως τόπο έκδοσης περιοχές της Μακεδονίας, εκτός της Θεσσαλονίκης, και μόλις 14 έργα περιοχές της Ηπείρου. Αντίθετα στη Νησιωτική χώρα (όπως Κρήτη, νησιά Βόρειου Αιγαίου και Ιόνιο) εκδόθηκαν 40 έργα.

τόπο εκδόσεων προέρχεται από τις εκδόσεις του “βουνού και της υπερορίας”, που για συνωμοτικούς λόγους δεν ανέφεραν τον τόπο έκδοσης.¹⁸³

4.7 Πολιτική υποστήριξη

Για ένα τόσο σημαντικό και πρόσφατο ιστορικό γεγονός όπως ήταν ο εμφύλιος, δεν ήταν δυνατό να μη μεταφερθούν, στα έργα που γράφτηκαν για αυτόν, οι πολιτικές, κοινωνικές και ιδεολογικές απόψεις των συγγραφέων τους, ιδίως όταν γνωρίζουμε ότι το μεγαλύτερο μέρος τους είχαν άμεσες βιωματικές εμπειρίες από τα γεγονότα της εποχής.¹⁸⁴ Στα πλαίσια της έρευνας προσπαθήσαμε να απαντήσουμε στο ζήτημα της πολιτικής υποστήριξης ορίζοντας κάποιες προϋποθέσεις για να εντάξουμε ένα έργο σε μια από τις δύο βασικές κατηγορίες που δημιουργήσαμε και αφορούν την αριστερή ή την εθνικόφρονα υποστήριξη.

Η κύρια προϋπόθεση ήταν το ποιές πολιτικές δυνάμεις υποστήριζε το έργο όταν εκδόθηκε και όχι κατ’ ανάγκη η παράταξη που συμμετείχε οικιοθελώς ή αναγκαστικά ο συγγραφέας του έργου, όταν βέβαια είχε βιωματικές εμπειρίες. Να αναφέρουμε ως παράδειγμα τα έργα που προέρχονται από «μεταμελημένους» αριστερούς πολιτικούς κρατούμενους και τα οποία τα κυκλοφόρησαν οι κυβερνητικές δυνάμεις στα πλαίσια της προπαγάνδας ενάντια στην Αριστερά. Αυτού του τύπου τα έργα εντάχθηκαν σ’ αυτά που υποστηρίζουν την Εθνικοφροσύνη. Να αναφέρουμε βέβαια ότι τις περισσότερες φορές η πολιτική θέση ενός έργου συμβαδίζει με την παράταξη που ο συγγραφέας συμμετείχε κατά τη διάρκεια του εμφυλίου.

Να σημειώσουμε επίσης, ότι η ένταξη όσον αφορά στην υποστήριξη ενός έργου σε μια από τις δύο παρατάξεις, δεν σημαίνει ότι ο συγγραφέας αποδέχεται πλήρως το ερμηνευτικό σχήμα για τον εμφύλιο που υποστηρίζουν οι παρατάξεις αυτές την εποχή της συγγραφής του έργου. Για παράδειγμα στο χώρο της Αριστεράς υπάρχουν πάρα πολλά έργα που ενώ προέρχονται από δικούς της ανθρώπους, αμφισβητούν τις πολιτικές και στρατιωτικές επιλογές της Αριστεράς και επικεντρώνονται στα «τραγικά λάθη» που έγιναν πριν, κατά και μετά τον εμφύλιο. Παρόλα αυτά τα παραπάνω έργα υπολογίζονται σε εκείνα που υποστηρίζουν την Αριστερά καθώς οι συγγραφείς τους είχαν πιστέψει και ήθελαν να ήταν αυτή η νικήτρια του ελληνικού εμφυλίου.

Ακολουθώντας τις παραπάνω προϋποθέσεις εντάξαμε στα έργα που υποστηρίζουν την Αριστερά 1.041 εκδόσεις από το σύνολο των 1.935 της βιβλιογραφίας. Το ποσοστό αυτό αντιστοιχεί στο 54,05% του συνόλου των

¹⁸³Εξαίρεση σε αυτήν την τακτική του μη προσδιορισμού του τόπου έκδοσης των εκδόσεων του «βουνού και της υπερορίας» αποτελούν 6 μόλις κυκλοφορίες της περιόδου 1948-1949, οι οποίες αναφέρουν ως τόπο έκδοσης την Ελεύθερη Ελλάδα, υπονοώντας βέβαια τις περιοχές που ελέγχονταν από την Προσωρινή Δημοκρατική Κυβέρνηση. Βλ. σχετικά, *Ο Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας. Μπροστά πάντα μπροστά*, Τυπογραφείο της «Εξόρμησης», Ελεύθερη Ελλάδα 1948.

¹⁸⁴Το 78,86% των συγγραφέων είχε βιωματικές εμπειρίες. Βλ. σχετικά στην ενότητα 5.1.

εκδόσεων. Τα περισσότερα από τα μισά αριστερής υποστήριξης έργα ανήκουν στην τυπολογία *Προσωπικές Αφηγήσεις* (569 εκδόσεις) ενώ σημαντικός είναι και ο αριθμός των *Ερευνητικών Μελετών* που τοποθετούνται υπέρ της Αριστεράς (173 εκδόσεις). Σε σχέση με το πότε κυκλοφόρησαν τα αριστερά έργα, παρατηρούμε πως αυτά εκδόθηκαν κυρίως μετά τη μεταπολίτευση (910 εκδόσεις) ενώ την περίοδο 2000-2009 είχαμε την έκδοση των περισσότερων αναλογικά αριστερών έργων (250 εκδόσεις).

NEBEP - Πολιτική θέση έργων Με βάση την Τυπολογία						
Περίοδος εκδόσεων	Υποστήριξη Εθνικοφροσύνης		Υποστήριξη Αριστεράς		Χωρίς ή με άγνωστη θέση	
	Νέες εκδόσεις	Επανεκδόσεις κλπ.	Νέες εκδόσεις	Επανεκδόσεις κλπ.	Νέες εκδόσεις	Επανεκδόσεις κλπ.
Προσωπικές Αφηγήσεις	143	16	569	72	44	11
Ερευνητικές Μελέτες	145	26	173	21	62	1
Επιστημονικά – Ιστοριογραφικά Έργα	0	0	0	0	219	22
Λογοτεχνικά Έργα	0	0	9	5	2	0
Προπαγανδιστικά Έργα	72	18	72	14	1	0
Λόγοι, δοκίμια, άρθρα κλπ.	82	2	69	13	6	0
Εικονογραφικά έργα	17	2	22	2	3	0
Σύνολο:	459	64	914	127	337	34
Ποσοστό:	26,97%	28,57%	53,70%	56,70%	19,80%	15,18%
Γενικό Σύνολο:	523		1.041		371	
Γενικό Ποσοστό:	27,15%		54,05%		19,26%	

18^{ος} Πίνακας

Τα έργα που υποστηρίζουν τις εθνικόφρονες δυνάμεις ανέρχονται σε 523 και αποτελούν το 27,15% του συνόλου των έργων. Σε σχέση με την τυπολογία των εθνικοφρόνων έργων παρατηρούμε ότι, έστω και με μικρή διαφορά, οι *Ερευνητικές Μελέτες* είναι περισσότερες από τις *Προσωπικές Αφηγήσεις* (145 και 143 αντίστοιχα). Σε σχέση με τις περιόδους έκδοσης των έργων αυτών παρατηρούμε πως σχεδόν οι μισές εκδόσεις κυκλοφόρησαν πριν από τη μεταπολίτευση (254 εκδόσεις μέχρι το 1974 και 269 από το 1975 μέχρι σήμερα).

Ένας μεγάλος αριθμός έργων της βιβλιογραφίας εντάχθηκε στην κατηγορία *Χωρίς ή άγνωστη θέση*. Σ' αυτήν την κατηγορία περιέχονται:

(α) Όλα τα έργα της τυπολογίας *Επιστημονικά – Ιστοριογραφικά Έργα*. Αυτό έγινε επειδή δεν θέλαμε να μπορούμε στη λογική της κατηγοριοποίησης των

επιστημονικών έργων, παρόλο ότι μας είναι σαφές πως μεγάλο μέρος απ' αυτά προσεγγίζει άμεσα ή έμμεσα το ερμηνευτικό σχήμα της μιας ή της άλλης παράταξης.

(β) Μεγάλος αριθμός των έργων που ανήκουν στην τυπολογία *Ερευνητικές Μελέτες* και κυρίως αυτές που αναφέρονται σε τοπικές διαστάσεις του εμφυλίου και στις οποίες οι συγγραφείς τους, που δεν είχαν βιωματικές εμπειρίες, δεν υποστηρίζουν κάποια από τις αντιμαχόμενες παρατάξεις.

(γ) Ένας αριθμός έργων που ανήκουν στην τυπολογία *Προσωπικές Αφηγήσεις*, στα οποία οι συγγραφείς τους δεν παίρνουν θέση υπέρ της μιας ή της άλλης παράταξης (συνήθως ήταν παιδιά ή έφηβοι την εποχή του εμφυλίου). Υπάρχει επίσης και ένας μικρός αριθμός *Προσωπικών Αφηγήσεων* που τις εντάξαμε στα *Χωρίς ή άγνωστη θέση* έργα καθώς δεν είχαμε πλήρη πρόσβασης στα κείμενα των έργων ώστε να μπορέσουμε να συμπεράνουμε αν έπαιρναν θέση υπέρ κάποιας παράταξης

Συνολικά εντάχθηκαν στα *Χωρίς ή άγνωστη θέση* έργα 371 εκδόσεις (ποσοστό 19,26%). Απ' αυτές οι 241 είναι *Επιστημονικά - Ιστοριογραφικά Έργα* και οι 63 *Ερευνητικές Μελέτες*. Τα 362 απ' αυτά τα έργα κυκλοφόρησαν μετά το 1974 και απ' αυτά τα 258 μετά το 2000.

NEBEP - Πολιτική θέση έργων Με βάση την περίοδο κυκλοφορίας						
Περίοδος εκδόσεων	Υποστήριξη Εθνικοφροσύνης		Υποστήριξη Αριστεράς		Χωρίς ή με άγνωστη θέση	
	Νέες εκδόσεις	Επανεκδόσεις κλπ.	Νέες εκδόσεις	Επανεκδόσεις κλπ.	Νέες εκδόσεις	Επανεκδόσεις κλπ.
1945-1949	115	2	79	2	0	0
1950-1966	105	0	45	2	6	0
1967-1974	31	1	3	0	2	1
1974-1989	57	8	245	50	39	4
1990-1999	44	11	197	16	56	5
2000-2009	59	23	250	17	126	15
2010-2016	48	19	95	40	108	9
Σύνολο:	459	64	914	127	337	34
Ποσοστό:	26,97%	28,57%	53,70%	56,70%	19,80%	15,18%
Γενικό Σύνολο:	523		1.041		371	
Γενικό Ποσοστό:	27,15%		54,05%		19,26%	

19^{ος} Πίνακας

4.8 Χρονολογική κάλυψη των εκδόσεων

Μερικά ακόμα ερώτημα που θέσαμε κατά την έρευνα αφορούσαν στο χρονολογικό εύρος κάλυψης των εκδόσεων. Πόσα από τα έργα αυτά αναφέρονται αποκλειστικά στην περίοδο του εμφυλίου; Πόσα έργα αρχίζουν την ιστορική αφήγηση από την περίοδο του εμφυλίου και συνεχίζουν σε επόμενες ιστορικές περιόδους; Πόσα έργα αναφέρονται στα ιστορικά γεγονότα όλης της δεκαετίας του 1940-1950; κ.ά.

Για τον διαχωρισμό των έργων με βάση το χρονικό εύρος κάλυψης επιλέξαμε τις παρακάτω έξι χρονικές περιόδους:

(α) *Έναρξη εμφυλίου πολέμου (1945) - Τέλος Ελληνικού εμφυλίου (1949)*. Αυτή η χρονική περίοδος αφορά σε έργα που ασχολούνται αποκλειστικά ή στο μεγαλύτερο μέρος τους με τα γεγονότα που διαδραματίστηκαν από την περίοδο που ξεκινάει αμέσως μετά την υπογραφή της *Συμφωνίας της Βάρκιζας* (Φεβρουάριος του 1945) και φτάνει μέχρι τη λήξη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου (στα τέλη του 1949). Σε πολλές περιπτώσεις η ιστορική αφήγηση των έργων που αναφέρονται σ' αυτήν τη χρονική περίοδο περιέχει και γεγονότα που διαδραματίστηκαν πριν την έναρξη του εμφυλίου (όπως τα Δεκεμβριανά) ή/και γεγονότα που διαδραματίστηκαν τα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια (π.χ. μέχρι και την εποχή της διακυβέρνησης από τον Αλέξανδρο Παπάγο). Σ' αυτήν τη χρονική περίοδο, σύμφωνα με την έρευνα, αναφέρονται 735 εκδόσεις (ποσοστό 37,98%).

(β) *Ελληνοϊταλικός πόλεμος (1940) - Τέλος Ελληνικού εμφυλίου (1949)*. Σε αυτήν τη χρονική περίοδο εντάχθηκαν τα έργα που ασχολούνται αποκλειστικά ή στο μεγαλύτερο μέρος τους με τα γεγονότα που έλαβαν χώρα εντός της δεκαετίας του 1940, συμπεριλαμβανομένου και του ελληνικού εμφυλίου. Υπάρχουν 513 εκδόσεις με αυτήν τη χρονολογική κάλυψη (ποσοστό 26,51%).

(γ) *Έναρξη εμφυλίου πολέμου (1945) - Μετεμφυλιακή περίοδος (από 1950)*. Αυτή η χρονική περίοδος αφορά σε έργα που ασχολούνται αποκλειστικά ή στο μεγαλύτερο μέρος τους με τα γεγονότα που διαδραματίστηκαν από την περίοδο που ξεκινάει αμέσως μετά την υπογραφή της *Συμφωνίας της Βάρκιζας* (Φεβρουάριος του 1945) και συνεχίζουν με γεγονότα που ακολούθησαν τον εμφύλιο και τα οποία μπορεί να φτάνουν ως τις μέρες μας. Υπάρχουν 209 εκδόσεις με αυτήν τη χρονολογική κάλυψη (ποσοστό 10,80%).

(δ) *Προπολεμική περίοδος (προ 1940) - Μετεμφυλιακή περίοδος (από 1950)*. Τα έργα που εντάχθηκαν σε αυτήν τη χρονική περίοδο αναφέρονται σε μια ευρύτερη ιστορική περίοδο που ξεκινάει από γεγονότα που συνέβησαν πριν τον πόλεμο του 1940, περιλαμβάνει τα γεγονότα του εμφυλίου και συνεχίζει με τα γεγονότα της μετεμφυλιακής περιόδου. Συνήθως τέτοια έργα σχετίζονται με τις προσωπικές αφηγήσεις των συγγραφέων που στα έργα τους περιγράφουν το

σύνολο του βίου τους. Ο αριθμός των έργων με αυτήν τη χρονολογική κάλυψη ανέρχεται στις 168 εκδόσεις (ποσοστό 8,68%).

(ε) Προπολεμική περίοδος (προ 1940) - Τέλος Ελληνικού εμφυλίου (1949). Αυτή η χρονική περίοδος αφορά σε έργα που ασχολούνται με γεγονότα που διαδραματίστηκαν πριν από την περίοδο της έναρξης του Ελληνοϊταλικού πολέμου (Οκτώβρης του 1940) και φτάνουν μέχρι τη λήξη του Ελληνικού εμφυλίου πολέμου στα τέλη του 1949. Αυτή η χρονολογική κάλυψη εντοπίζεται σε 161 εκδόσεις της βιβλιογραφίας (ποσοστό 8,32%)

(στ) Ελληνοϊταλικός πόλεμος (1940) - Μετεμφυλιακή περίοδος (από 1950). Τα έργα αυτής της περιόδου αναφέρονται σε γεγονότα που ξεκινούν από τον πόλεμο του 1940 και συνεχίζουν με γεγονότα που διαδραματίζονται μετά το τέλος του εμφυλίου. Υπάρχουν 140 έργα με αυτήν τη χρονολογική κάλυψη (ποσοστό 7,24%).

Τόσο τα έργα που αναφέρονται στο σύνολο της δεκαετίας 1940-1950, όσο και αυτά που ξεκινούν από τον εμφύλιο και συνεχίζουν μετά το τέλος του παρουσιάζουν αύξηση τα τελευταία χρόνια και κυρίως από το 2000 και μετά. Από τα παραπάνω στοιχεία συμπεραίνουμε ότι ο εμφύλιος αποτελεί το βασικό και κυρίαρχο σημείο αναφοράς στα έργα που έχουν ενταχθεί στη NEBEΠ.

NEBEΠ - Χρονολογική κάλυψη έργων						
Χρονολογική κάλυψη έργων	Νέες εκδόσεις		Επανεκδόσεις, ανατυπώσεις		Σύνολο Εκδόσεων	
	Αριθμός	%	Αριθμός	%	Σύνολο	%
Προπολεμική περίοδος (προ 1940) - Τέλος Ελληνικού εμφυλίου (1949)	138	8,07%	23	10,22%	161	8,32%
Προπολεμική περίοδος (προ 1940) - Μετεμφυλιακή περίοδος (από 1950)	161	9,42%	7	3,11%	168	8,68%
Ελληνοϊταλικός πόλεμος (1940) - Τέλος Ελληνικού εμφυλίου (1949)	457	26,73%	56	24,89%	513	26,51%
Ελληνοϊταλικός πόλεμος (1940) - Μετεμφυλιακή περίοδος (από 1950)	131	7,66%	9	4,00%	140	7,24%
Έναρξη εμφυλίου πολέμου (1945) - Τέλος Ελληνικού εμφυλίου (1949)	620	36,26%	115	51,11%	735	37,98%
Έναρξη εμφυλίου πολέμου (1945) - Μετεμφυλιακή περίοδος (από 1950)	194	11,35%	15	6,67%	209	10,80%
Απροσδιόριστη χρονική περίοδος	9	0,53%	0	0,00%	9	0,47%
	1.710	100,00%	225	100,00%	1.935	100,00%

20^{ος} Πίνακας

4.9 Χρονολογίες έκδοσης έργων NEBEΠ

Για την καταχώρηση της χρονολογίας έκδοσης ενός έργου της NEBEΠ, αντλήσαμε τις πληροφορίες από τις παρακάτω πηγές: (α) πρωτίστως από τις βασικές βιβλιογραφικές σελίδες του έργου, όπως είναι η σελίδα τίτλου, το εξώφυλλο κλπ., με την προτεραιότητα να δίνεται στο έτος της πρώτης έκδοσης ή στο έτος copyright· (β) από τα περιεχόμενα του έργου και κυρίως από τον πρόλογο και την εισαγωγή· (γ) από σχετικές πληροφορίες που εντοπίσαμε σε διάφορες πηγές, όπως για παράδειγμα από βιβλιοκριτικές σε έντυπα ή ψηφιακά περιοδικά· (δ) από αναφορές σε βιβλιογραφίες, καταλόγους βιβλιοθηκών κλπ. Εφόσον αυτές οι πληροφορίες δεν επιβεβαιώναν το έτος έκδοσης, καταχωρούσαμε την έκδοση σε ευρύτερες χρονικές περιόδους, όπως αυτές του 1945-1949, του 1950-1966, κλπ.¹⁸⁵ Όταν ένα έργο είναι πολύτομο, χρησιμοποιούμε ως χρονολογία έκδοσης το έτος κυκλοφορίας του πρώτου τόμου.¹⁸⁶

Για την καλύτερη διαχείριση του υλικού της NEBEΠ και για την εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με τη χρονολογική εξέλιξη των εκδόσεων σε σχέση με τις πολιτικές εξελίξεις στην Ελλάδα, ταξινομήσαμε τις εκδόσεις σε επτά χρονολογικές περιόδους. Η πρώτη περίοδος αφορά τις εκδόσεις των ετών 1945-1949. Πρόκειται δηλαδή για τα έργα που δημιουργήθηκαν και κυκλοφόρησαν το διάστημα που ο πόλεμος ήταν σε εξέλιξη. Η δεύτερη περίοδος ξεκινάει από το 1950 και φτάνει μέχρι την 21^η Απρίλη του 1967. Πρόκειται για την περίοδο της «δημοκρατικής» διακυβέρνησης της χώρας από τις δεξιές και κεντρώες πολιτικές δυνάμεις της Εθνοφροσύνης. Ακολουθεί η περίοδος της δικτατορίας των συνταγματαρχών και της πλήρους κατάλυσης του «δημοκρατικού» πολιτεύματος. Οι υπόλοιπες τέσσερις χρονολογικές περίοδοι, αφορούν τη μεταπολίτευση. Ο διαχωρισμός τους γίνεται με κριτήρια που έχουν σχέση τόσο με τις γενικότερες πολιτικές εξελίξεις όσο και με θέματα που επηρέασαν τη μνήμη και τον λόγο περί του εμφυλίου. Έτσι η τέταρτη περίοδος ξεκινάει από το 1974 και ολοκληρώνεται το 1989. Περιέχει σημαντικά γεγονότα που σχετίζονται με τον εμφύλιο, όπως η νομιμοποίηση του ΚΚΕ, η επιστροφή του μεγαλύτερου μέρους των πολιτικών προσφύγων, η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης, η συγκυβέρνηση ΝΔ και ΚΚΕ και η κατάρρευση του «σοσιαλισμού» στις Ανατολικές χώρες. Η πέμπτη περίοδος αναφέρεται στην δεκαετία του 1990 όπου έλαβε χώρα μεταξύ άλλων η οριστική άρση των συνεπειών του εμφυλίου και το μαζικό κάψιμο των φακέλων των οπαδών της Αριστεράς. Η

¹⁸⁵ Για παράδειγμα η ανάπτυξη του έργου της *Λευκής Βίβλου* του ΕΑΜ αμέσως μετά τη μεταπολίτευση εντάχθηκε στην περίοδο εκδόσεων 1974-1989. Βλ. Πολιτικός Συνασπισμός των Κομμάτων του ΕΑΜ, *Λευκή βίβλος. Παραβιάσεις της Βάρκιζας. Φλεβάρης - Ιούνης 1945*, Αθήνα (1974-1989).

¹⁸⁶ Για παράδειγμα, ο πρώτος τόμος του πολύτομου έργου του Π. Αρκαδινού, *Η εσωτερική κρίσις του ΚΚΕ*, κυκλοφόρησε το 1954, ενώ ο δεύτερος και ο τρίτος το 1955. Το έργο στη βιβλιογραφία καταχωρήθηκε σ' αυτά που κυκλοφόρησαν το 1954. Βλ. Πολύβιος Αρκαδινός, *Η εσωτερική κρίσις του ΚΚΕ, 1946-1955*, Αθήνα 1954-1955.

έκτη περίοδος αναφέρεται στη δεκαετία του 2000 με την εμφάνιση του ιστοριογραφικού «Νέου Κύματος», τον επαναπροσδιορισμό της επίσημης θέσης του ΚΚΕ για τον εμφύλιο και την ανασυγκρότηση του Ακροδεξιού πολιτικού χώρου. Και τέλος, η έβδομη περίοδος από το 2010 μέχρι σήμερα, η οποία είναι σε εξέλιξη.

Αναλυτικά στοιχεία για τη διαμόρφωση των εκδόσεων με βάση τις παραπάνω χρονολογικές περιόδους θα παρουσιάσουμε στις επόμενες ενότητες. Εδώ θα δώσουμε κάποια γενικά στοιχεία που προέκυψαν από την έρευνα, όπως:

(α) Τη δεκαετία 2000-2009 κυκλοφόρησαν οι περισσότερες νέες εκδόσεις για τον εμφύλιο. Εντός αυτής της περιόδου είχαμε την έκδοση του 25,44% των νέων έργων, με τον μέσο όρο ανά έτος να φτάνει τα 43,5 νέα έργα.

(β) Την τρέχουσα περίοδο έχουμε τον μεγαλύτερο μέσο όρο εκδόσεων ανά έτος για το σύνολο των εκδόσεων (νέες εκδόσεις και επανεκδόσεις). Συγκεκριμένα από το 2010 μέχρι και το 2016 κυκλοφόρησαν ανά έτος 49 εκδόσεις. Αυτό οφείλεται στην κυκλοφορία πολλών επανεκδόσεων και ανατυπώσεων κατά τα τελευταία χρόνια.

(γ) Το 10,23% των συνολικών εκδόσεων της ΝΕΒΕΠ προέρχεται από εκδόσεις της εποχής του εμφυλίου (1945-1949). Ο μέσος όρος ανά έτος για αυτήν την περίοδο φτάνει τις 39,60 εκδόσεις.

(δ) Τέλος, η περίοδος με τα λιγότερα έργα ήταν αυτή της επτάχρονης Δικτατορίας, όπου είχαμε μόλις το 1,96% του συνόλου των εκδόσεων, με τον μέσο όρο ανά έτος να φτάνει τις 5,43 εκδόσεις.

ΝΕΒΕΠ - Χρονολογίες έκδοσης έργων ανά περίοδο									
Περίοδος έκδοσης	Νέες εκδόσεις			Επανεκδόσεις, ανατυπώσεις			Σύνολο εκδόσεων		
	Αριθμός	%	ΜΟ έτους	Αριθμός	%	ΜΟ έτους	Αριθμός	%	ΜΟ έτους
1945-1949	194	11,35%	38,80	4	1,78%	0,80	198	10,23%	39,60
1950-1967 (έως 21/4)	156	9,12%	9,18	2	0,89%	0,12	158	8,17%	9,29
1967-1974 (έως 22/7)	36	2,11%	5,14	2	0,89%	0,29	38	1,96%	5,43
1974-1989	341	19,94%	21,31	62	27,56%	3,88	403	20,83%	25,19
1990-1999	297	17,37%	29,70	32	14,22%	3,20	329	17,00%	32,90
2000-2009	435	25,44%	43,50	55	24,44%	5,50	490	25,32%	49,00
2010-2016	251	14,68%	38,62	68	30,22%	10,46	319	16,49%	49,08
Σύνολο	1.710		23,92	225		3,15	1.935		27,06

21^{ος} Πίνακας

Σε σχέση με τις χρονολογίες έκδοσης ανά έτος παρατηρούμε, με βάση τα στοιχεία που προέκυψαν από την έρευνα:

(α) Το έτος με τις περισσότερες νέες εκδόσεις είναι το 1949 καθώς έχουμε καταγράψει 75 νέα έργα να έχουν κυκλοφορήσει εντός του έτους αυτού. Ακολουθούν το 1948 με 54 νέες εκδόσεις και το 2004 με 53 νέες εκδόσεις. Όλα τα υπόλοιπα έτη που βρίσκονται στο πίνακα των 10 ετών με τις περισσότερες νέες εκδόσεις αφορούν χρονολογίες μετά το 1999.

(β) Το έτος με τις περισσότερες στο σύνολο εκδόσεις (νέες εκδόσεις και επανεκδόσεις) είναι επίσης το 1949, με 76 εκδόσεις. Ακολουθούν το 2010 με 62 εκδόσεις και το 2004 με 60 εκδόσεις.

(γ) Το έτος με τις περισσότερες επανεκδόσεις – ανατυπώσεις είναι το 2011, όπου κυκλοφόρησαν 20 τέτοιου τύπου εκδόσεις.

(δ) Το έτος με τις λιγότερες εκδόσεις (νέες και στο σύνολο) είναι το 1956, καθώς εντοπίσαμε μια μόλις σχετική έκδοση που προέρχεται απ' αυτήν τη χρονιά. Όλα τα έτη που βρίσκονται στον πίνακα με τις λιγότερες εκδόσεις, προέρχονται από τη δεκαετία του 1950 και φτάνουν μέχρι και τα χρόνια της Χούντας.

NEBEΠ - Χρονολογίες έκδοσης Περισσότερες εκδόσεις ανά έτος					
Νέες εκδόσεις		Επανεκδόσεις, ανατυπώσεις		Σύνολο εκδόσεων	
Έτος	Αριθμός	Έτος	Αριθμός	Έτος	Σύνολο εκδόσεων
1949	75	2011	20	1949	76
1948	54	2010	18	2010	62
2004	53	1975	12	2004	60
2001	51	2003	11	1948	57
1999	47	2014	9	2001	55
2005	47	2004	7	2005	54
2012	47	2005	7	2011	53
2006	45	2012	6	2012	53
2008	44	2016	6	2003	52
2010	44	2006	5	2006	50

22^{ος} Πίνακας

ΝΕΒΕΠ - Χρονολογίες έκδοσης Λιγότερες εκδόσεις ανά έτος			
Νέες εκδόσεις		Σύνολο εκδόσεων	
Έτος	Αριθμός	Έτος	Αριθμός
1956	1	1956	1
1965	2	1965	2
1955	3	1955	3
1958	3	1958	3
1968	3	1968	3
1957	4	1957	4
1969	4	1969	4
1971	4	1971	5
1962	5	1962	5
1972	5	1972	5

23^{ος} Πίνακας

4.9.1 Εκδόσεις περιόδου εμφυλίου, 1945-1949

Οι εκδόσεις της περιόδου 1945-1949, που αποτελούν ντοκουμέντα της εποχής του εμφυλίου, περιλαμβάνουν έργα που κυκλοφόρησαν αμέσως μετά τη συμφωνία της Βάρκιζας, τον Φλεβάρη του 1945, και φτάνουν μέχρι το τέλος του 1949, που ολοκληρώθηκε η υποχώρηση των δυνάμεων του ΔΣΕ στις Ανατολικές χώρες. Στη ΝΕΒΕΠ περιέχονται 198 εκδόσεις αυτής της περιόδου (ποσοστό 10,23%), με το μέσο όρο κυκλοφορίας των έργων ανά έτος να προσεγγίζει τους 40 τίτλους. Η συντριπτική πλειοψηφία των εκδόσεων (148 στα 198 έργα) ήταν προπαγανδιστικά φυλλάδια των φορέων (κρατικών ή κομματικών) που υποστήριζαν τις αντιμαχόμενες παρατάξεις καθώς και φυλλάδια με λόγους και επίσημες τοποθετήσεις ηγετικών στελεχών σε κομματικά συλλογικά όργανα. Σχετικά με την πολιτική υποστήριξη καταγράψαμε μια υπεροχή των εκδόσεων που υποστήριζαν την Εθνικοφροσύνη με 117 εκδόσεις έναντι 81 της Αριστεράς.

ΝΕΒΕΠ - Εκδόσεις ετών 1945-1949 Τυπολογία & πολιτική υποστήριξη					
Τυπολογία εκδόσεων	Υποστήριξη Εθνικοφροσύνης	Υποστήριξη Αριστεράς	Χωρίς ή άγνωστη θέση	Σύνολο	%
Προσωπικές Αφηγήσεις	7	4	0	11	5,56%
Ερευνητικές Μελέτες	23	2	0	25	12,63%
Επιστημονικά – Ιστοριογραφικά Έργα	0	0	0	0	0,00%
Λογοτεχνικά Έργα	0	2	0	2	1,01%
Προπαγανδιστικά Έργα	37	41	0	78	39,39%
Λόγοι, δοκίμια, άρθρα κλπ.	42	28	0	70	35,35%
Εικονογραφικά Έργα	8	4	0	12	6,06%
Σύνολο:	117	81	0	198	100,00%
Ποσοστό:	59,09%	40,91%	0,00%	100,00%	

24^{ος} Πίνακας

Στη συνέχεια θα δούμε πως εξελίσσονται ανά έτος οι εκδόσεις 1945-1949 και πως αυτές επηρεάζονται από τα πολιτικά και στρατιωτικά γεγονότα του εμφυλίου.

4.9.1.1 Εκδόσεις του 1945

Το 1945, χρονιά που ακόμα δεν είχε ολοκληρωθεί η ανάληψη της εξουσίας από τις δυνάμεις της Εθνικοφροσύνης, το ΚΚΕ ήταν νόμιμο και η τρομοκρατία των παρακρατικών οργανώσεων της Δεξιάς περιοριζόταν στην ύπαιθρο και στις μικρές πόλεις, είχαμε την κυκλοφορία 14 εκδόσεων, από τις οποίες οι 12 υποστήριζαν την Αριστερά.

Οι Αριστερές προέλευσης εκδόσεις της περιόδου υπογράφονταν κυρίως από το ΚΚΕ και άλλες οργανώσεις της Αριστεράς και προπαγάνδιζαν υπέρ των πολιτικών θέσεων της παράταξής τους. Ως παράδειγμα να αναφέρουμε την έκδοση της ΚΕ του ΚΚΕ με τις εισηγήσεις και τις θέσεις στελεχών του κόμματος στο 7^ο Συνέδριό του κόμματος, που πραγματοποιήθηκε τον Οκτώβρη του 1945.¹⁸⁷ Επίσης, οι αριστερές εκδόσεις του 1945 ασχολούνταν με τη μη τήρηση της συμφωνίας της Βάρκιζας από την πλευρά της Δεξιάς και ιδιαίτερα το ζήτημα της παρακρατικής βίας που σάρωνε όλη τη χώρα.¹⁸⁸ Τέλος, το 1945 είχαμε την πρώτη έκδοση που εντάξαμε στην τυπολογία *Προσωπικές Αφηγήσεις*. Ήταν το έργο του στελέχους του ΚΚΕ Λευτέρη

¹⁸⁷ Για παράδειγμα Βλ. *Εισήγηση και τελικός λόγος του σ. Δ. Παρτσαλίδη, λόγος του σ. Ν. Ζαχαριάδη, εισήγηση και τελικός λόγος του σ. Ιωαννίδη*, Εκδόσεις Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ, Αθήνα 1945.

¹⁸⁸ Όπως οι τρεις Λευκές και μια Μαύρη Βίβλος που κυκλοφόρησε το 1945 και 1946 το ΕΑΜ και αναφέρονταν στις ποικίλες παραβιάσεις της Συμφωνίας της Βάρκιζας και στη διεξαγωγή των πρώτων μεταπολεμικών εκλογών του 1946. Για παράδειγμα Βλ. *Πολιτικός Συνασπισμός των Κομμάτων του ΕΑΜ. Λευκή βίβλος. "Δημοκρατικός" νεοφασισμός. Ιούλης - Οκτώβρης, 1945*, Αθήνα 1945.

Αποστόλου, στο οποίο παρουσίαζε τις δίκες των δωσίλογων της Κατοχής που είχαν ξεκινήσει εκείνη τη χρονιά και στις οποίες είχε παραστεί ως μάρτυρας κατηγορίας. Το βιβλίο εστιάζει στην προσπάθεια των Εθνικών δυνάμεων να αθώσουν ή να μειώσουν τις ποινές στους «συνοδοιπόρους» πρώην συνεργάτες των Γερμανών, κάτι που είχε προκαλέσει την έντονη αντίδραση της Αριστεράς.¹⁸⁹

Το ίδιο έτος τις δυνάμεις της Εθnikοφροσύνης φαίνεται να τις απασχολούσε, σχεδόν αποκλειστικά, ο χρόνος και ο τρόπος που το ΚΚΕ θα εκδήλωνε την «τρίτη και τελική», όπως πίστευαν, επίθεση για την κατάληψη της εξουσίας. Στο ερώτημα αυτό είχε προσπαθήσει να απαντήσει ο δημοσιογράφος και διευθυντής της *Εγκυκλοπαίδειας του «Ήλιου»* Ιωάννης Πασσάς. Στο έργο του με τίτλο *Πως θα γίνει ο τρίτος γύρος*, αφού πρώτα προσπάθησε να αποδομήσει τα επιχειρήματα της Αριστεράς περί της συμβολής της στην Εθνική Αντίσταση, περί των πολιτικών διώξεων και περί της ύπαρξης παρακρατικής βίας από τη μεριά της Δεξιάς, την προειδοποιούσε ευθέως πως αν προσπαθήσει να «επιβάλλει τον τρίτο γύρο» αυτός

*«δεν αποκλείεται να μεταβληθῇ δι' αυτούς εις καμμίαν ἄλλην "νύκτα Αγίου Βαρθολομαίου" και ἴσως εις φαινόμενων χειρότερων και απείρως τραγικώτερον εκείνου, διότι δυστυχῶς ἐδῶ, εις την περίπτωσιν αὐτήν, μεταξύ των κομμουνιστῶν και του Λαοῦ ὑπάρχει το αἷμα, το ἀφθονον αἷμα, που ἔχυσαν τόσον ἀδίκως και το ὁποῖον ἔχει ἀγριέψει και ἔχει μεταβάλει εις κοχλάζον ηφαιστειον την ψυχὴν του Λαοῦ».*¹⁹⁰

4.9.1.2 Εκδόσεις του 1946

Το 1946, χρονιά των πρώτων μεταπολεμικών εκλογών και της έναρξης, έστω και ανεπίσημα, των πολεμικών συμπλοκών του εμφυλίου, παρατηρούμε ότι υπάρχει μείωση των εκδόσεων που αναφέρονται σε αυτόν. Με βάση την έρευνά μας κυκλοφόρησαν εντός του 1946 μόλις οκτώ σχετικές εκδόσεις, με τις έξι να προέρχονται από την Αριστερά και τις υπόλοιπες δύο από την Εθnikοφροσύνη. Σε αυτό το μικρό δείγμα εκδόσεων του 1946 παρατηρούμε ότι η θεματολογία των έργων είναι παρόμοια με αυτήν του 1945. Ανάμεσα στις εκδόσεις αυτού του έτους ξεχωρίζουμε ένα έργο που περιέχει τη διάλεξη του Ν. Ζαχαριάδη σε κομματική σχολή σχετικά με την ιστορία του ΚΚΕ και τα καθήκοντα των μελών του κόμματος¹⁹¹ καθώς και την έκθεση που υπέβαλε μια κοινοβουλευτική επιτροπή από τη Μεγάλη Βρετανία, τον Αύγουστο του 1946, σχετικά με την κατάσταση που επικρατούσε στην Ελλάδα στα πρόθυρα του εμφυλίου.¹⁹²

¹⁸⁹ Βλ. Λευτέρης Αποστόλου, *Η παρωδία της δίκης των δοσιλόγων και η αυτοκαταδίκη της δεξιάς*, Ο Ρήγας, Αθήνα 1945.

¹⁹⁰ Βλ. Ιωάννης Δ. Πασσάς, *Πως θα γίνει ο τρίτος γύρος*, Αθήνα 1945.

¹⁹¹ Βλ. Νίκος Ζαχαριάδης, *Ο κομμουνιστής - λαϊκός αγωνιστής, μέλος του ΚΚΕ*, Κεντρική Επιτροπή ΚΚΕ, Αθήνα 1946.

¹⁹² *Η έκθεση της Βρετανικής Κοινοβουλευτικής Επιτροπής δια την Ελλάδα. Αι διαπιστώσεις της προσκληθείσης επισήμως υπό της ελληνικής κυβερνήσεως, επιτροπής, κατ' Αύγουστον του 1946 εκ*

4.9.1.3 Εκδόσεις του 1947

Το 1947 είχαμε μεγάλη αύξηση των εκδόσεων που σχετίζονται με τον εμφύλιο πόλεμο. Από τις 8 εκδόσεις του 1946 φτάσαμε, με βάση τα δεδομένα της ΝΕΒΕΠ, στις 41 εκδόσεις του 1947, με τα έργα που υποστήριζαν την Εθνικοφροσύνη να είναι περισσότερα από αυτά της Αριστεράς (27 έναντι 14 εκδόσεων). Από τα περιεχόμενα αυτών των εκδόσεων μπορούμε εύκολα να αντιληφθούμε την αλλαγή της πολιτικής και στρατιωτικής κατάστασης στη χώρα, καθώς ο εμφύλιος ήταν πλέον γεγονός.

Η συγκρότηση του ΔΣΕ στα τέλη του 1946 και η ημιπαράνομη δράση του ΚΚΕ μέχρι το τέλος του 1947 περιόρισαν τις δυνατότητες για κυκλοφορία έργων αριστερής προέλευσης. Παρόλα αυτά, από τα 14 έργα που την υποστήριζαν τα 8 τυπώθηκαν νόμιμα ή σε καθεστώς ημιπαράνομίας στην Αθήνα. Επρόκειτο κυρίως για μικρά φυλλάδια τα οποία παρουσίαζαν τις θέσεις των Εαμικών δυνάμεων σε ζητήματα όπως ήταν η καταγγελία της παρακρατικής βίας και των διώξεων που είχαν επιβάλλει οι κυβερνητικές δυνάμεις¹⁹³ καθώς και η κριτική της αμερικανικής οικονομικής βοήθειας που είχε ξεκινήσει εκείνη την περίοδο.¹⁹⁴ Ορισμένα από τα Αριστερά έργα ήταν επανεκδόσεις άρθρων που είχαν δημοσιευτεί το ίδιο έτος στο θεωρητικό περιοδικό του ΚΚΕ, την *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*.¹⁹⁵

Παράλληλα, μέσα στο 1947, κυκλοφόρησαν τα πρώτα έργα από τον παράνομο εκδοτικό μηχανισμό του ΚΚΕ, γνωστά και ως «Εκδόσεις του Βουνού». Τυπώνονταν κυρίως στο στρατόπεδο του Μπούλκες ή σε πολυγράφους και κινητά τυπογραφεία που βρίσκονταν στις περιοχές που έλεγχε ο ΔΣΕ.¹⁹⁶ Οι εκδόσεις αυτές, συνήθως φυλλάδια μικρού μεγέθους, δεν ανέφεραν τόπο έκδοσης και σε πολλές περιπτώσεις χρησιμοποιούσαν το λογότυπο *Εκδοτικό «Ελεύθερη Ελλάδα»*.¹⁹⁷ Επίσης, ήταν συχνά ανυπόγραφες¹⁹⁸ ή οι συγγραφείς τους χρησιμοποιούσαν ψευδώνυμα.¹⁹⁹ Η θεματική

των βουλευτών κ.κ. Σ. Κόξ, Ε. Μπάουεν, Λ. Χαίηλ, Ι. Μώντ, W. Μόνσλοου, W. Βαίην, Ε. Γουώλκντεν εκπροσωπούντων όλα τα αγγλικά κόμματα, Πανελλήνιος Ομοσπονδία Δημοκρατικών Συλλόγων, Αθήνα 1946.

¹⁹³ Βλ. Εθνική Αλληλεγγύη Ελλάδος, *Στα ξερονήσια της Ελλάδας*, Αθήνα 1947.

¹⁹⁴ Βλ. Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο, *Η οικονομική κατάσταση της Ελλάδος και η αμερικανική "βοήθεια" (ανακοίνωση της Οικονομικής Επιτροπής της ΚΕ του ΕΑΜ)*, Οικονομική Επιτροπή της ΚΕ του ΕΑΜ, Αθήνα 1947.

¹⁹⁵ Βλ. *Ο σύγχρονος εμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα. Πολιτικο-στρατιωτική τοποθέτηση και κριτική του*, Έκδοση «Κομμουνιστικής Επιθεώρησης», Αθήνα 1947.

¹⁹⁶ Δείτε περισσότερα στο, Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, *Η εκδοτική περιπέτεια των ελλήνων κομμουνιστών. Από το βουνό στην υπερορία, 1947-1968*, Αθήνα, Βιβλιόραμα-ΑΣΚΙ, 2003.

¹⁹⁷ Όπως ένα φυλλάδιο 32 σελίδων που κυκλοφόρησε τον Νοέμβριο του 1947 και το οποίο προερχόταν από κείμενα που είχαν διαβαστεί στον Ραδιοφωνικό Σταθμό του ΔΣΕ «Ελεύθερη Ελλάδα» και αναφέρονταν στο ιστορικό της ίδρυσης του ΔΣΕ. Βλ. *Οι αγώνες του Δημοκρατικού Στρατού της Ελλάδας*, Εκδοτικό «Ελεύθερη Ελλάδα», χ.τ. 1947.

¹⁹⁸ Όπως το έργο που έθιγε το ζήτημα της αμερικανικής επέμβασης στα εσωτερικά της χώρας σε αντιπαράβολή με τον «Σλαβικό κίνδυνο» που επικαλούνταν οι εθνικόφρονες. Βλ. *"Σλαβικός κίνδυνος" ή αμερικανοκρατία και εθνικός αφανισμός; Εκπομπές της αλήθειας*, Εκδοτικό «Ελεύθερη Ελλάδα», χ.τ. 1947.

των «Εκδόσεων του Βουνού» περιστρεφόταν γύρω από την αιτιολόγηση της συγκρότησης του ΔΣΕ και την προβολή των επιτυχιών του απέναντι στις κυβερνητικές δυνάμεις. Για την Αριστερά η επιλογή του ένοπλου αγώνα ήταν αναγκαστική, λόγω του:

*«τρομοκρατικού οργίου και της οικονομικής ρεμούλας που ογκώνουν καθημερινά τη λαϊκή αγανάκτηση. Για το λαό, τους εργαζόμενους, τους επαγγελματίες και διανοούμενους που κινδυνεύουν ν' αφανιστούν, δεν απομένει άλλος δρόμος, παρά ο δρόμος της ένοπλης πάλης για τον εξαναγκασμό του μοναρχοφασισμού ή να δεχτεί ισότιμη συμφωνία ή να συντριβεί».*²⁰⁰

Για τον αστικό πολιτικό κόσμο της χώρας, το 1947 υπήρξε η χρονιά της πλήρους συνειδητοποίησης της «κομμουνιστικής απειλής» και του κινδύνου ανατροπής του πολιτικού συστήματος. Αυτό οδήγησε στην ενοποίηση των αστικών δυνάμεων κάτω από την ιδεολογική ομπρέλα της Εθνικοφροσύνης. Η συστράτευση αυτή έγινε άμεσα ορατή και στο χώρο των εκδόσεων. Κρατικοί, πολιτικοί και κοινωνικοί μηχανισμοί ξεκίνησαν, εντός του 1947, έναν παράλληλο προπαγανδιστικό πόλεμο με σκοπό την αποδόμηση των επιχειρημάτων της Αριστεράς και την ανάδειξη του «κομμουνιστικού κινδύνου» για τη χώρα.

Πρωταρχικός στόχος τους υπήρξε η «τρομοκράτηση» της μεγάλης μάζας των κατώτερων και μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων που εξακολουθούσαν να υποστηρίζουν ή να συμπαθούν την Αριστερά. Έτσι ο εκδοτικός μηχανισμός κινήθηκε γύρω από την έκδοση εκλαϊκευμένων αντικομμουνιστικών έργων με χαρακτηριστικούς τίτλους όπως, *Η απάτη του κομμουνισμού*²⁰¹ και *ΝΟΦ, η σλαυϊκή αράχνη*,²⁰² που σκοπό είχαν να καταδείξουν:

*«στον πολύ κόσμο που στερείται μορφώσεως, εις τους χωρικούς μας και τους εργάτες μας, και τη νεολαία μας, με συντομία και απλούς συλλογισμούς ποιος είναι ο Κομμουνισμός και τι επιδιώκει, και προ πάντων που οδηγεί τη μικράν αλλά ένδοξον Πατρίδα μας και τους εργατικούς και φιλόπονους κατοίκους της».*²⁰³

Αιχμή του δόρατος του προπαγανδιστικού λόγου της Εθνικοφροσύνης υπήρξε η ανάδειξη της ταύτισης της «προδοτικής» Αριστεράς με τον Σλαβισμό που θα οδηγούσε, σε περίπτωση επικράτησης του ΚΚΕ, στον «αφανισμό του έθνους». Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα σχετικού λόγου εντοπίσαμε στο έργο του Θωμά Βαφειάδη, «τέως Αρχιάτρου των Εθνικών Ανταρτικών Ομάδων Ανατολικής

¹⁹⁹ Όπως ο αρθρογράφος του περιοδικού *Κομμουνιστική Επιθεώρηση* που υπογράφει ως W. Βλ. W, *Κριτική των επιχειρήσεων της "εαρινής εκστρατείας"* (ανατύπωση από την "ΚΟΜΕΠ" του Ιούλη 1947), χ.τ. 1947.

²⁰⁰ Βλ. *Οι αγώνες του Δημοκρατικού Στρατού της Ελλάδας*, ό.π., σ. 18.

²⁰¹ Βλ. Κωνσταντίνος Ι. Αμδάρης, *Η απάτη του κομμουνισμού. Η αντεθνική και αντεργατική πολιτική του. Γιατί επιδιώκει να καταλάβη τα εργατικά σωματεία*, Αθήνα 1947.

²⁰² Βλ. Δώρος Γερ.Πεφάνης, *ΝΟΦ, η σλαυϊκή αράχνη. Ένα ρεπορτάζ στη Δ. Μακεδονία, Αλβανία, Γιουγκοσλαυία*, Αθήνα 1947.

²⁰³ Βλ. Δήμος Γ. Παναγιωτόπουλος, *Ο βούρκος του Κομμουνισμού*, Θεσσαλονίκη 1947.

Μακεδονία και Θράκης». Σύμφωνα με τον συγγραφέα, οι ευθύνες για την ανάδειξη της Αριστεράς ανήκαν στο επίσημο κράτος που για χρόνια είχε επιτρέψει «*στους εκπροσώπους του Σλαβισμού*» να εισέλθουν και να διαφθείρουν τους νέους μας με «*διάφορους Γληνούς και Σβώλους*». Για αυτόν ο κομμουνισμός δεν ήταν «*κοινωνικό πρόγραμμα*» αλλά «*σλάβικη αγυρτεία και απάτη*». Πίστευε λοιπόν πως το πρόβλημα που είχε δημιουργήσει «*η σπείρα των πεντακοσίων (500) περίπου κακών Ελλήνων, Ζαχαριάδη, Σβώλου, Παρτσαλίδη, Κύρκου, Πορφυρογέννη, κλπ., οι οποίοι είναι πράκτορες του Στάλιν*» θα λυνόταν μόνο όταν:

*«αυτοί συλληφθούν, δικασθούν, καταδικασθούν και απαγχονισθούν το ταχύτερον ως προδότες της πατρίδος – και είναι προδότες δι’ ένα και μόνον λόγον, διότι είναι πράκτορες του Σλαύου – τότε θα καταπέση η ασπίς του Σλαύου, την οποίαν αυτοί εδώ εις τον τόπον μας κρατούν...».*²⁰⁴

Σημαντική έκταση, στα έργα της κυβερνητικής παράταξης, κατέλαβαν το 1947 εκδόσεις που περιέγραψαν τις στρατιωτικές διαστάσεις του εμφυλίου. Καθώς όμως οι επιχειρήσεις του Εθνικού Στρατού δεν είχαν στεφτεί ακόμα με επιτυχίες, το βάρος των εκδόσεων έπεσε στην προβολή των «καταστροφικών» επιδρομών που πραγματοποιούσε ο ΔΣΕ σε πόλεις και χωριά και στην «ηρωική αντίσταση» της χωροφυλακής και των παρακρατικών ενόπλων ομάδων. Στο σχήμα της αφήγησης, τα ένοπλα τμήματα των επιτιθέμενων του ΔΣΕ, που περιγράφονταν με χαρακτηριστικά όπως «*κόκκινοι λύκοι, εαμοκομμουνιστές, εαμοσλαύοι, συμμορίτες, βδελυροί κακούργοι, απάνθρωποι, κτήνη, αιμοσταγείς, αναρχικοί κλπ.*», υπερτερούσαν πάντα σε ανθρώπινο δυναμικό και σε οπλισμό σε σχέση με τους αμυνόμενους. Αντίθετα, τα εθνικά ένοπλα τμήματα ήταν πάντα «*μια δραξ, ηρωικών, πατριωτών, εθνικοφρόνων*» που αμύνονταν μέχρι τέλους και που σαν «*γνήσιοι απόγονοι του Λεωνίδα και του Αθανασίου Διάκου*», προτιμούσαν να πεθάνουν παρά να παραδοθούν στον εχθρό. Και στην περίπτωση που η «ηρωική» άμυνα των εθνικοφρόνων έπεφτε περιγράφονταν, στα έργα, εικόνες όπως *δολοφονίες ιερέων και παιδιών, βιασμοί γυναικών, κάψιμο εκκλησιών κλπ.*²⁰⁵

Η κυριαρχία του ακραίου εθνικοφρονος λόγου ήταν πλέον εμφανής σε όλες τις εκδόσεις του 1947. Είναι χαρακτηριστικό πως υπάρχει ακόμα και έργο που εξυμνεί γνωστό δοσίλογο των κατοχικών Ταγμάτων Ασφαλείας και στέλεχος παραστρατιωτικής οργάνωσης της άκρας Δεξιάς. Αναφερόμαστε στο έργο που παρουσιάζει τη ζωή και τη δράση του αρχηγού των *Εθνικών Αντικομμουνιστικών Ομάδων Κυνηγών (ΕΑΟΚ)* στη Νότια Πελοπόννησο, του Πάνου Κατσαρέα, που υπήρξε ένας από τους πρωταίτιους της Λευκής Τρομοκρατίας στην περιοχή δράσης

²⁰⁴ Βλ. Θωμάς Βαφειάδης, *Ο τρομερός κίνδυνος εξαφανισμού της ελληνικής φυλής. Ο Στάλιν, το εν Ελλάδι προγεφύρωμα του Σλαυισμού (ΚΚ - ΕΑΜ - Αριστερά Παράταξις), η κλασική ανικανότης του πολιτικού κόσμου της χώρας μας*, Αθήνα 1947.

²⁰⁵ Βλ. *Κόκκινοι λύκοι. Το χρονικό της αντεθνικής ανταρσίας*, Πανελλήνιος Ένωσης Παθόντων Οπλιτών Χωροφυλακής, Αθήνα 1947. Κάποιες πηγές αναφέρουν ως συγγραφέα του έργου τον δημοσιογράφο Ανδρέα Σκανδάμη.

του.²⁰⁶ Κατά τον εμφύλιο, και συγκεκριμένα στις 15 Οκτωβρίου του 1946, με δική του εντολή, ένοπλα τμήματα της ΕΑΟΚ επιτέθηκαν σε τρία προσκείμενα στην Αριστερά χωριά της Λακωνίας και σκότωσαν 33 άμαχους (άνδρες, γυναίκες, παιδιά) πολλοί εκ των οποίων ήταν συγγενείς ανταρτών του ΔΣΕ. Λίγους μήνες αργότερα, στις 20 Μαρτίου του 1947, ο Κατσαρέας σκοτώθηκε σε ενέδρα του ΔΣΕ. Προς «τιμήν του» το Εθνικόν Κόμμα Χιτών κυκλοφόρησε λίγο αργότερα τη σχετική «αγιογραφία» του.²⁰⁷

4.9.1.4 Εκδόσεις του 1948

Το 1948 υπήρξε ένα ακόμα δύσκολο έτος για τις κυβερνητικές δυνάμεις, καθώς δεν κατάφεραν να καταστείλουν, όπως είχαν προβλέψει, την «κομμουνιστική ανταρσία». Αντίθετα, μέσα στο έτος είχαμε την ανάπτυξη και ισχυροποίηση των δυνάμεων του ΔΣΕ, τις σχετικά επιτυχίες και σε καθημερινή βάση συγκρούσεις του με τον Εθνικό Στρατό, τη συγκρότηση του κράτους της *Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης* σε «ελεύθερες» ηπειρωτικές περιοχές, την πλήρη επέμβαση των αμερικανών στη διαχείριση του στρατιωτικού αγώνα, τους «συμμοριόπληκτους», το «παιδομάζωμα», το «παιδοφύλαγμα», την τεράστια αύξηση των θανατικών ποινών για τους οπαδούς του ΚΚΕ κλπ. Ο ολοκληρωτικός αυτός πόλεμος αποτυπώθηκε, όπως ήταν φυσικό, και στις έντυπες εκδόσεις όπου με βάση τα δεδομένα της ΝΕΒΕΠ κυκλοφόρησαν 57 εκδόσεις, με τις 42 να προέρχονται από τις Εθνικόφρονες δυνάμεις και τις 15 από την Αριστερά.

Οι κυβερνητικές δυνάμεις συνέχισαν και το 1948 να εκδίδουν εκλαϊκευμένα βιβλία και φυλλάδια στα οποία παρουσίαζαν τις θέσεις τους για τον εμφύλιο καλύπτοντας διάφορες πτυχές του. Ένα από τα πιο δημοφιλή θέματα αυτών των έργων ήταν οι «αποκαλύψεις για τα αίσχη του ΚΚΕ» που προέρχονταν από «πρόθυμους ανανήψαντες» πρώην κομμουνιστές.²⁰⁸ Επίσης, στα αγαπημένα τους θέματα συγκαταλέγονταν η διασύνδεση του Μακεδονικού ζητήματος με τον εμφύλιο, ο οποίος είχε προκληθεί από τους βόρειους γείτονες και από την «εθνοπροδοσία» του ΚΚΕ,²⁰⁹ καθώς και οι σχετικές επιτυχίες του Εθνικού Στρατού και της Χωροφυλακής στα πεδία των μαχών. Έτσι κυκλοφόρησαν έργα που

²⁰⁶ Βλ. Εθνικόν Κόμμα Χιτών, *Πάνος Κατσαρέας. Μια ζωή, μια έπαλξη*, Καλαμάτα 1947.

²⁰⁷ Για το συγκεκριμένο περιστατικό βίας βλ. Πολυμέρης Βόγλης, «Η βία του πολέμου. Ελλάδα, 1941-1949» στο *Διεθνές Συμπόσιο Πανεπιστημίου Αιγαίου Θεωρήσεις του πολιτικού στην ελληνική κοινωνία* (Μυτιλήνη, 8-11 Νοεμβρίου 2007). Διαθέσιμο στη διεύθυνση <http://www.sa.aegean.gr/Synedrio/Voglis.doc> (Τελευταία πρόσβαση στις 11/11/2016).

²⁰⁸ Βλ. Τάκης Σωτηρίου, *Ένα Ελληνόπουλο που γύρισε από την κόλαση. Τάκης Σωτηρίου εκ Βερροίας που γύρισε από Συγκροτάρχη του ΔΣΕ στον Εθνικό Στρατό και αποκαλύπτει τα αίσχη των Σλαυοκομμουνιστών*, χ.τ. 1948.

²⁰⁹ Βλ. Γ' Σώμα Στρατού. Γραφείον Διαφωτίσεως, *Τι ζητούν οι Βούλγαροι μεσ' στη Μακεδονία;*, Γ' Σώμα Στρατού. Γραφείον Διαφωτίσεως, Θεσσαλονίκη 1948.

πραγματεύονταν τις πολεμικές συμπλοκές στο Νυμφαίο,²¹⁰ στον Λαγκαδά,²¹¹ στη Μουργκάνα²¹² κλπ.

Εντός του 1948 ανέλαβε μεγάλη προπαγανδιστική και εκδοτική δραστηριότητα ο Εθνικός Στρατός γεγονός που πιστοποιεί την πλήρη ανάληψη της ευθύνης για τη διεξαγωγή του πολέμου από τις ένοπλες στρατιωτικές δυνάμεις της χώρας. Εντοπίσαμε, με έτος έκδοσης το 1948, 8 έργα που εκδόθηκαν κάτω από την αιγίδα στρατιωτικών υπηρεσιών του ΓΕΣ.²¹³

Επίσης, το 1948 είχαμε και την εμφάνιση των πρώτων έργων που ασχολήθηκαν με το λεγόμενο «παιδομάζωμα». Η ενέργεια του ΚΚΕ να μεταφέρει στις Ανατολικές χώρες χιλιάδες παιδιά από τη βόρεια Ελλάδα, όπως ήταν αναμενόμενο, ξεσήκωσε θύελλα αντιδράσεων από την πλευρά της Εθnikοφροσύνης και πρόσθεσε πολλά επιχειρήματα στο ιδεολογικό της οπλοστάσιο ενάντια στην Αριστερά. Το «Παιδομάζωμα» θεωρήθηκε ως μια ακόμα ενέργεια των Σλάβων για να αφανίσουν τον ελληνισμό και συνδέθηκε ως κίνηση με αντίστοιχες ενέργειες προαιώνιων εχθρών της Ελλάδας, όπως ήταν οι Πέρσες και οι Τούρκοι. Το έθνος πλέον κινδύνευε από τους «νέους Γενίσαρους»²¹⁴ που δημιούργησαν οι «κόκκινοι σατανάδες» με σκοπό:

*«μόλις τα ανθρωπόμορφα τέρατα πεισθούν ότι η γη η Ελληνική ποτέ δεν θα γίνη δική τους, τότε βάζουν σε εφαρμογή την απαισιώτερη μέθοδο που έχει ως σκοπό το ξεκλήρισμα της γενιάς μας, τη μέθοδο που επιδιώκει με το κτύπημα των βλαστών της Ελληνικής πατρίδος, να κλονίση της ρίζες της Ελληνικής φυλής μέχρι να την εξαφανίση...».*²¹⁵

Από την πλευρά των υποστηρικτών της Αριστεράς εντοπίσαμε, το 1948, δεκαπέντε έργα. Πέντε απ' αυτά ήταν γραμμένα σε ξένες γλώσσες κάτι που δείχνει την προσπάθεια του ΚΚΕ να δημοσιοποιήσει στη διεθνή κοινότητα τις θέσεις του για τον εμφύλιο.²¹⁶ Επίσης, στις προτεραιότητες των εκδόσεων αυτού του έτους ήταν η

²¹⁰ Βλ. Ανδρέας Σπ. Σκανδάλης, *Το ολοκαύτωμα του Νυμφαίου. Σελίδες από την ηρωική δράση της Ελληνικής Βασ. Χωροφυλακής*, Αθήνα 1948.

²¹¹ Βλ. Γ. Σώμα Στρατού, *Ο επίλογος της μάχης του Λαγκαδά. Αποκαλύψεις συλληφθέντων συμμοριτών ενώπιον του εκτάκτου στρατοδικείου*, Γραφείο Διαφώτισεως Γ' Σ. Στρατού, Θεσσαλονίκη 1948.

²¹² Βλ. VIII Μεραρχία, *Η μάχη της Μουργκάνας (11-17 Σεπτεμβρίου 1948)*, Τύποις περιοδικού «Πίνδος», (1948).

²¹³ Καταγράψαμε 8 έργα του 1948 που εκδόθηκαν κάτω από την αιγίδα στρατιωτικών υπηρεσιών. Βλ. Γεώργιος Κοκκώνης, *Ο κομμουνισμός στην Ελλάδα*, ΒΧΙ/ΓΕΣ, Αθήνα 1948, καθώς και την ξενόγλωσση έκδοση C Army Corps. *Two years of war of Greece against red fascism*, Thessaloniki 1948.

²¹⁴ Ο όρος ανήκει στον γνωστό λογοτέχνη και αντικομμουνιστή Στρατή Μυριβήλη από ομιλία του για το «παιδομάζωμα» που πραγματοποίησε το 1948. Βλ. Στρατής Μυριβήλης, *Ο κομμουνισμός και το παιδομάζωμα*, Τυπογραφείο "Σημαίας", Καλαμάτα 1948.

²¹⁵ Βλ. Δώρος Γερ. Πεφάνης, *Το παιδομάζωμα εις την ελληνικήν ιστορίαν από της εποχής των περσικών επιδρομών μέχρι σήμερα*, Εθνική Διαφώτισις, Αθήνα 1948, σ. 5.

²¹⁶ Βλ. Ministère des Affaires Etrangères du Gouvernement Démocratique Provisoire de Grèce, *Livre bleu sur l'occupation américano-anglaise, sur le régime monarcho-fasciste, sur le lutte du peuple grec*, χ.τ. 1948. Βλ. επίσης, Gouvernement Démocratique Provisoire de Grèce, *Réponse au rapport de la Commission spéciale de l'O.N.U. pour les Balkans*, χ.τ. 1948.

προβολή της δράσης και των «κατορθωμάτων» του ΔΣΕ,²¹⁷ η ανάδειξη της γυναικείας συμμετοχής στην ένοπλη πάλη²¹⁸ και η απάντηση στην επιχειρηματολογία των αντιπάλων του για το «παιδομάζωμα».²¹⁹

Θα κλείσουμε την αναφορά μας στις εκδόσεις του 1948 παρουσιάζοντας εν συντομία τον προπαγανδιστικό λόγο από δύο φυλλάδια του έτους που κυκλοφόρησαν από τις αντίπαλες παρατάξεις και είχαν ως στόχο τον επηρεασμό των στρατιωτών του Εθνικού Στρατού. Το πρώτο προερχόταν από τις κυβερνητικές δυνάμεις και εκδόθηκε από τον σύλλογο *Ελληνικόν Φως*. Το δεύτερο ήταν ανώνυμο και προερχόταν προφανώς από τον εκδοτικό μηχανισμό του ΔΣΕ. Στο φυλλάδιο των εθνικοφρόνων στόχος ήταν η ενίσχυση του προπαγανδιστικού λόγου προς τους στρατιώτες του Εθνικού Στρατού, ώστε να αναπτρωθεί το ηθικό και η μαχητικότητα τους. Από την άλλη, το φυλλάδιο του ΔΣΕ είχε ως στόχο να οδηγήσει τους στρατιώτες του Εθνικού Στρατού στη λιποταξία ή στην ένταξη στις δικές του δυνάμεις. Είναι προφανές πως αυτό συνέβαινε διότι και οι δύο δυνάμεις γνώριζαν πως πολύ μεγάλο μέρος των μαχητών του Εθνικού Στρατού υποστήριζε ή συμπαθούσε την Αριστερά. Τα δύο έργα παρουσιάζουν ομοιότητες όσον αφορά στη δομή του γραπτού λόγου αλλά και σε ορισμένες περιπτώσεις και ως προς την επιχειρηματολογία. Και οι μεν και οι δε κατηγορούνται για προδοσία, οι Αριστεροί υπέρ των Σλάβων, οι «μοναρχοφασίστες» υπέρ των αμερικανών. Και για τους δύο ο αγώνας ήταν αγώνας ζωής και θανάτου αλλά και αγώνας για την ανεξαρτησία της χώρας.

Σε σχέση με τις διαφοροποιήσεις των παραπάνω φυλλαδίων, παρατηρούμε ότι από την πλευρά των εθνικοφρόνων, εκτός της γνωστής «αντικομμουνιστικής» προπαγάνδας περί των εγκλημάτων του ΕΑΜ θίγονταν ζητήματα προσωπικών, οικογενειακών και θρησκευτικών ελευθεριών που διακυβεύονταν σε περίπτωση νίκης των κομμουνιστών. Από την πλευρά των αριστερών, το βάρος έπεφτε στην ταξική προέλευση των οπλιτών του Εθνικού Στρατού καθώς τονιζόταν ότι οι στρατιώτες που πολεμούσαν στα μέτωπα του εμφυλίου ήταν «εργάτες, χωριάτες, δουλευταράδες, φουκαράδες και παιδιά φουκαράδων» αφού η κυρίαρχη τάξη είχε φροντίσει ώστε τα «παιδιά των μεγαλουσιάνων, των στρατηγών, των ναυάρχων, των βουλευταράδων, όλων αυτών που κόβονται για την “πατρίδα”» να μη σταλούν στην πρώτη γραμμή του πολέμου. Το κλείσιμο και των δύο έργων περιείχε από μια

²¹⁷ Βλ. *Ο Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας, μπροστά πάντα μπροστά*, Τυπογραφείο της «Εξόρμησης», Ελεύθερη Ελλάδα 1948. Βλ. επίσης, Νίκος Ζαχαριάδης, *Όλοι στ' άρματα όλα για τη νίκη. Ο ΔΣΕ στον αγώνα του για την ανεξαρτησία και τη δημοκρατία για την απελευθέρωση της Ελλάδας*, χ.τ. 1948.

²¹⁸ Βλ. *Η Σλαβομακεδόνισσα στον αγώνα*, Τυπογραφείο της «Εξόρμησης», Ελεύθερη Ελλάδα 1948. Βλ. επίσης, Δεύτερο Διεθνές Συνέδριο των Γυναικών, *Διακήρυξη για την υπεράσπιση της ειρήνης*, Βουδαπέστη 1948.

²¹⁹ Βλ. *Les enfants grecs dans les démocraties populaires*, Comité Grec d' Aide aux Enfants, χ.τ. 1948.

πρόσκληση για συμμετοχή στον αγώνα. Για τους εθνικόφρονες, το κάλεσμα περιελάμβανε τη συμμετοχή σε ένα αγώνα:

*«ζωής ή θανάτου. Αγών που δεν τον ηθέλαμε. Που εκάναμε ό,τι μπορούσαμε για να τον αποφύγουμε. Ούτε εμισήσαμε ούτε μισούμε και τώρα ακόμη κανένα. Κανένα λαό και κανένα άνθρωπο. Αλλά τώρα με την άδικη, λυσσαμένη, εξοντωτική επίθεσι που μας γίνεται, δεν μας μένουν παρά δύο λύσεις. Η μια είναι να παραδοθούμε στη σκλαβιά και στον άγριο, μαρτυρικό, φρικαλέο θάνατο. Η άλλη να αγωνισθούμε. Και φυσικά κάνουμε το δεύτερο. Γι' αυτό αγωνιζόμαστε. Και αυτό είναι το νόημα του αγώνος μας».*²²⁰

Για την Αριστερά το κάλεσμα στον αγώνα περιείχε συγκεκριμένες προτάσεις προς τους στρατιώτες του «μοναρχοφασιστικού στρατού».

*«Σκότωσε το φασίστα αξιωματικό σου, πάρε το ντουφέκι σου κι' έλα να πολεμήσεις για την πατρίδα, για το συμφέρον σου, για τον εαυτό σου. Αφού τη βλέπεις την αλήθεια, την ξέρεις – τι περιμένεις;.... Πάλι σαν θέλεις μονάχα για το κεφάλι σου να ενδιαφέρεσαι και να σκοτώνονται οι άλλοι και να καταστρέφεται η πατρίδα σου, φύγε απ' αυτό τον άτιμο στρατό. Λιποτάχτησε, πήγαινε σπίτι σου, κρύψου. Τουλάχιστον αφού δεν θέλεις να προσφέρεις τίποτε, να μη κάνεις τόσο κακό, όσο τώρα κρατώντας ένα όπλο περισσότερο».*²²¹

4.9.1.5 Εκδόσεις του 1949

Το 1949 ήταν το έτος του οριστικού τερματισμού του ελληνικού εμφυλίου πολέμου, με την κατάληψη του όρους Γράμμου από τον κυβερνητικό στρατό στις 29 Αυγούστου και την ανακοίνωση του τέλους των εχθροπραξιών από την Προσωρινή Δημοκρατική Κυβέρνηση με τη γνωστή φράση «Ο ΔΣΕ δεν κατέθεσε τα όπλα, μονάχα τα έθεσε παρά πόδα», στις 17 Οκτώβρη του 1949. Στις περισσότερες εκδόσεις αυτού του έτους δεν είχε συμπεριληφθεί το τέλος του εμφυλίου καθώς τα έργα είχαν γραφτεί πριν τον Αύγουστο του 1949. Οι αριστερές εκδόσεις παρουσίασαν μεγάλη αύξηση σε σχέση με το 1948 (από 15 σε 34) ενώ οι εκδόσεις της Εθνικοφροσύνης παρέμειναν ακριβώς ίδιες με αυτές του 1948 (από 42 έργα κάθε έτος). Συνολικά κατά το 1949 κυκλοφόρησαν, με βάση τα δικά μας στοιχεία, 79 εκδόσεις.

Η αύξηση των αριστερών έργων υποθέτουμε ότι οφείλεται, εκτός από τη βελτίωση της απόδοσης του εκδοτικού μηχανισμού του ΚΚΕ, στην προσπάθεια του ΔΣΕ να τονώσει την αυτοπεποίθηση και το ηθικό των μαχητών και των

²²⁰ Βλ. Ένα γράμμα στον έλληνα στρατιώτη, Έκδοσις "Ελληνικού Φωτός", Αθήνα 1948.

²²¹ Βλ. 25.000 νεκροί και τραυματίες του Γράμμου σου φωνάζουν από τα κρεβάτια του πόνου, σου φωνάζουν από τους τάφους. Στρατιώτη Εθνοφρουρίτη, για ποιόν πολεμάς; Που πας;, Τυπογραφείο της «Εξόρμησης», Ελεύθερη Ελλάδα 1948.

υποστηρικτών του, μπροστά στη δύσκολη τελική αναμέτρηση που αναμενόταν το καλοκαίρι του 1949.²²² Η θεματολογία των αριστερών εκδόσεων του έτους δεν διαφοροποιήθηκε ιδιαίτερα σε σχέση με το προηγούμενο έτος, καθώς εκδόθηκαν νέα λευκώματα (ελληνικά και ξενόγλωσσα),²²³ συνεχίστηκε η προβολή της γυναικείας συμμετοχής στον ΔΣΕ,²²⁴ παρουσιάστηκαν οι κομματικές και στρατιωτικές αποφάσεις²²⁵ κ.ά.

Στα αξιοσημείωτα των αριστερών εκδόσεων του τελευταίου έτους του εμφυλίου, μπορούμε να παρατηρήσουμε τα εξής:

(α) Την κυκλοφορία ενός έργου που περιείχε άρθρα κορυφαίων στελεχών του ΚΚΕ, μεταξύ αυτών και του Ν. Ζαχαριάδη, σχετικά με το «πισώπλατο» χτύπημα της Γιουγκοσλαβίας στον αγώνα της Αριστεράς στην Ελλάδα. Στη διαμάχη μεταξύ Σοβιετικής Ένωσης και Γιουγκοσλαβίας το ΚΚΕ είχε υποστηρίξει τους σοβιετικούς, με αποτέλεσμα η ηγεσία του κόμματος να χρεώσει την ήττα του εμφυλίου στην «προδοσία» του Τίτο.²²⁶

(β) Την κυκλοφορία έργων που σχετίζονταν με τη συμμετοχή των Σλαβομακεδόνων στις τάξεις του ΔΣΕ, που ειδικά κατά την τελική φάση του εμφυλίου αποτελούσαν ένα σημαντικό ποσοστό των μαχητών του ΔΣΕ, και την οργάνωση ΝΟΦ.²²⁷

(γ) Τα πρώτα έργα που παρουσίαζαν τις εξοντωτικές συνθήκες κράτησης των οπαδών της Αριστεράς στο στρατόπεδο συγκέντρωσης της Μακρονήσου.²²⁸

(δ) Τα λιγοστά έργα που εκδόθηκαν μετά το τέλος του εμφυλίου και τα οποία προσπάθησαν να διαχειριστούν το ζήτημα της πολιτικής και στρατιωτικής ήττας. Πρόκειται για εκδόσεις που περιείχαν κομματικές αποφάσεις και ομιλίες στελεχών του κόμματος²²⁹ και προέρχονταν από την πρώτη μετεμφυλιακή ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ που πραγματοποιήθηκε τον Οκτώβριο του 1949.²³⁰

²²²Όπως η έκδοση του Ιούνη του 1949 που περιέχει τις εισηγήσεις από μια σύσκεψη γυναικείων στελεχών του ΔΣΕ στα βουνά του Γράμμου με σκοπό την ενίσχυση της δουλειάς ώστε να καταστεί το 1949 «έτος νίκης» του αγώνα της Αριστεράς. Βλ. *Να κρατήσουμε γερά το Γράμμο - Να βοηθήσουμε αποφασιστικά το Βίτσι... Απ' το αχτίφ των 101 γυναικείων στελεχών στο Γράμμο*, χ.τ. 1949.

²²³Βλ. *Three years of the Democratic Army of Greece*, "Free Greece" Publications, χ.τ. 1949.

²²⁴Βλ. *Οι μαχήτριες του Γράμμου στον αγώνα για λευτεριά - ανεξαρτησία - Ειρήνη*, Λεύτερη Ελλάδα, χ.τ. 1949.

²²⁵Όπως οι αποφάσεις από την πολύ σημαντική 5^η Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ του Γενάρη του 1949, που κατηγόρησε για «δεξιά οπορτουνιστική παρέκκλιση» στελέχη του ΚΚΕ και του ΔΣΕ και πραγματοποίησε αλλαγές στις ηγετικές θέσεις της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης. Βλ. *Αποφάσεις της 5ης Ολομέλειας της ΚΕ του ΚΚΕ μαζί με την ΚΕΕ της 30-31/1/1949*, χ.τ. 1949.

²²⁶Βλ. *Η κλίκα του Τίτο χτυπάει πισώπλατα τη δημοκρατική Ελλάδα (συλλογή από άρθρα) Νίκου Ζαχαριάδη, Κώστα Καραγιώργη, Ζήση Ζωγράφου, Παναγιώτη Μαυρομάτη, Μιλτιάδη Πορφυρογέννη, Πέτρου Ρούσου*, Εκδοτικό "Νέα Ελλάδα", χ.τ. 1949.

²²⁷Βλ. Pavle Rakovski, *Ideoloshki osnovi na NOF. Referat odrzan vo II-ot Kongres na NOF. Ideologické bázisai tu NOF. Eισήγηση στο 2ο Συνέδριο του ΝΟΦ*, χ.τ. 1949.

²²⁸Βλ. Γιώργης Λαμπρινός, *Μακρονήσι. Το αμερικανικό Νταχάου στην Ελλάδα*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», χ.τ. 1949.

²²⁹Όπως μια έκδοση από μια ομιλία του Νίκου Ζαχαριάδη λίγες μέρες μετά την 6^η Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ. Βλ. Νίκος Ζαχαριάδης, *Καινούργια κατάσταση καινούργια καθήκοντα. Οι διαπιστώσεις, η*

Για το στρατόπεδο της εθνικών δυνάμεων, το 1949 ήταν το έτος της νίκης. Μια νίκη που είχε αρχίσει να διαφαίνεται από τις πρώτες εκδόσεις του έτους, ιδίως αυτές που περιέγραφαν το «σάρωμα» του ΔΣΕ στην Κεντρική Ελλάδα και στην Πελοπόννησο. Καθώς όμως ο εχθρός δεν είχε ακόμα συντριβεί, παρατηρούμε σε ορισμένες εκδόσεις την αγωνία για την τελική έκβαση του αγώνα.²³¹ Οι κυβερνητικές εκδόσεις του 1949 παρουσίαζαν κυρίως τις παρακάτω διαστάσεις του εμφυλίου:

(α) Τις στρατιωτικές επιτυχίες στα μέτωπα του πολέμου που είχαν ήδη ξεκινήσει από το τέλος του 1948 και συνεχίζονταν το 1949, όπως ήταν η συντριβή των δυνάμεων του ΔΣΠ²³² και η εκκαθάριση της Στερεάς Ελλάδας από τους «συμμορίτες».²³³

(β) Την «ηρωική» υπεράσπιση των αστικών κέντρων της χώρας από τις «ληστρικές» και «εγκληματικές» επιθέσεις του ΔΣΕ.²³⁴

(γ) Τη συμβολή των σωμάτων ασφαλείας²³⁵ και των παραστρατιωτικών ομάδων²³⁶ στον «αγώνα του έθνους» για το «ξερίζωμα των σλαυοκομμουνιστών».

(δ) Τα «ευεργετήματα» των «παιδουπόλεων» της «στοργικής μητέρας» Φρειδερίκης σε αντιδιαστολή με το «έγκλημα» του «παιδομαζώματος» των «ληστοσυμμοριτών».²³⁷

(ε) Τα εκλαϊκευμένα έργα που παρουσίαζαν τις «πραγματικές προθέσεις» των κομμουνιστών²³⁸ αλλά και άγνωστες πλευρές της προσωπικής τους ζωής. Στα

γραμμή και οι αποφάσεις της 6ης Ολομέλειας της ΚΕ του ΚΚΕ (9-10-1949), Κεντρική Επιτροπή του Κομμουνιστικού Κόμματος της Ελλάδας, χ.τ. 1949.

²³⁰Βλ. *Η νέα κατάσταση και τα καθήκοντά μας. Απόφαση της Έκτης Ολομέλειας της Κεντρικής Επιτροπής του Κομμουνιστικού Κόμματος της Ελλάδας μαζί με την Κεντρική Επιτροπή Ελέγχου του ΚΚΕ*, Έκδοση της Κεντρικής Επιτροπής του Κομμουνιστικού Κόμματος της Ελλάδας, χ.τ. 1949.

²³¹Όπως ένα έργο του ΓΕΣ με οδηγίες για τις εξελισσόμενες επιχειρήσεις με ένδειξη στο εξώφυλλο «Εμπιστευτικών» το οποίο ζητά από τους αναγνώστες του να μην «περιέλθω εις χείρας του εχθρού». Βλ. Γενικό Επιτελείο Στρατού. Διεύθυνσις Εκπαιδεύσεως, *Προσωρινά οδηγία δια τας επιχειρήσεις κατά ατάκτων (Συμμοριτών). Εγχειρίδιον δια τους διοικητάς μεραρχιών και υποδιεστέρων μονάδων, Στρατιωτικόν τυπογραφείον*, Αθήνα 1949.

²³²Βλ. Ανδρέας Σπ. Σκανδάλης, *Δημητσάνα. Ένας εθνικός βωμός. Σελίδες από την ηρωικήν δράσιν της Βασιλικής Χωροφυλακής*, Αθήνα 1949.

²³³Βλ. Μιχαήλ Περάνθη, *Η μάχη της Ρούμελης. Προάγγελος της νίκης. Ανταποκρίσεις - εντυπώσεις - περιγραφές που εδημοσιεύθηκαν στον Αθηναϊκόν τύπον*, Μιχ. Ι. Σαλιβέρου, Αθήναι (1949).

²³⁴Όπως την υπεράσπιση της Νάουσας από την επίθεση του ΔΣΕ τον Γενάρη του 1949 που κατέληξε σε ολιγοήμερη κατάληψη της πόλης. Βλ. Γ' Σώμα Στρατού, *Νάουσα 11-1-1949. Από εδώ πέρασαν οι συμμορίται. Naoussa 11-1-49. The bandits passed through here*, Θεσσαλονίκη 1949.

²³⁵Βλ. Γιώργος Τραυλός, *Το ημερολόγιον ενός νεκρού χωροφύλακος. Άγνωστοι σελίδες ηρωισμού και αυτοθυσίας των ανδρών της Ελληνικής Βασιλικής Χωροφυλακής εις τον κατά των συμμοριτών αγώνα*, Αθήνα 1949.

²³⁶Βλ. Σπύρος Τριανταφύλλου, *ΕΑΟΚ. Εθνικά Αντικομμουνιστικά Ομάδες Κυνηγών. Οι αετοί της Μάνης*, Αθήνα 1949.

²³⁷Βλ. Αντώνιος Δαυίδ, *Εθνικό παιδοφύλαγμα*, Έκδοσις Β5 / ΓΕΣ, Αθήνα 1949.

²³⁸Όπως μια έκδοση του ΓΕΣ που περιέχει την κατάθεση ενός ταγματάρχη του ΔΣΕ ο οποίος, όπως αναφέρεται στο έργο, ήταν ένα «κλασσικόν παράδειγμα απογοητευμένου συμμορίτου ο οποίος

έργα αυτά, χρησιμοποιώντας άμεση και λαϊκή γλώσσα, παρουσίαζαν στοιχεία ακόμα και για τη σεξουαλική ζωή των στελεχών της Αριστεράς, που θεωρούσαν ότι ήταν ικανά να διαλύσουν «τον μύthon της ανώτερης ηθικής των ηγετικών στελεχών του ΚΚΕ».²³⁹

Σημαντικό ρόλο στον προπαγανδιστικό μηχανισμό των Εθνικοφρόνων εκδόσεων του 1949 διαδραμάτισαν διάφοροι πραγματικοί ή φανταστικοί σύλλογοι που υπέγραφαν σχετικές εκδόσεις. Από τους σημαντικότερους ήταν ο παραεκκλησιαστικός σύλλογος *Αδελφότης Θεολόγων "Η ζωή"*²⁴⁰ και κυρίως ο προερχόμενος απ' αυτή Σύλλογος *«Ελληνικόν Φως»* που είχε ιδρύσει ο Βασιλιάς Παύλος. Ειδικά ο Σύλλογος *«Ελληνικόν Φως»* επιδόθηκε, όπως πληροφορούμαστε από το βιβλίο των πεπραγμένων του για το 1949,²⁴¹ μέσω ενός «Εξαμήνου προγράμματος», σε ένα έντονο πρόγραμμα διαφώτισης και συμπαράστασης του «εθνικού αγώνα» που, εκτός των άλλων, περιελάμβανε την έκδοση πλήθους αντικομμουνιστικών φυλλαδίων.²⁴² Τα φυλλάδια, πολλά εκ των οποίων μεταφράστηκαν και στα αγγλικά,²⁴³ κυκλοφόρησαν σε χιλιάδες αντίτυπα σε όλη τη χώρα και έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της συντηρητικής ελληνοχριστιανικής προπαγάνδας στη χώρα μας.

Εκτός των παραπάνω εκδόσεων, από τους υποστηρικτές της Εθνικοφροσύνης είχαμε, εντός του 1949, την έκδοση ορισμένων πιο σημαντικών και θεωρητικών έργων, με τα οποία οι συγγραφείς τους προσπάθησαν να απαντήσουν σε ζητήματα που είχε θέσει η εμφύλια διαμάχη, εντός πάντα του ιδεολογικού πλαισίου της Εθνικοφροσύνης. Ως σχετικό παράδειγμα αναφέρουμε το έργο του δημοσιογράφου και λογοτέχνη Αχιλλέα Κύρου για τις διεθνείς διαστάσεις του εμφυλίου.²⁴⁴

εκουσίως και αβιάστως παρέχει στρατιωτικές πληροφορίες». Βλ. Γενικόν Επιτελείον Στρατού. Διεύθυνσις Πληροφοριών. Τμήμα IV, *Κατάθεσις "Φάνη" ταγ/ρχου Α2 γραφείου Γ.Α. Συμ/των*, Εκ του Τυπογραφείου Β. Χωροφυλακής, Αθήνα 1949.

²³⁹Βλ. Μάξιμος Δρακούλης, *Τα οικογενειακά του ΚΚΕ*, Αθήνα 1949.

²⁴⁰Βλ. Αδελφότης Θεολόγων *"Η ζωή"*, *Ομιλεί το μέτωπον*, Αθήνα 1949.

²⁴¹Για αναλυτική περιγραφή της προπαγανδιστικής εκστρατείας του Συλλόγου, Βλ. *Ελληνικόν Φως*, *Εις την πνευματικήν συμπαράστασιν του Εθνικού Αγώνος. Έκθεσις πεπραγμένων (Απρίλιος – Σεπτέμβριος 1949)*, Αθήνα 1949.

²⁴²Ανάμεσα στα φυλλάδια του 1949, βλ. *Ελληνικόν Φως*, *Ένα γράμμα προς τον απόδημον Έλληνα*, Αθήνα 1949. Βλ. επίσης, *Ελληνικόν Φως*, *Διατί αγωνιζόμεθα. Ένα γράμμα δια τον Έλληνα των μετόπισθεν*, Αθήνα 1949.

²⁴³Όπως το φυλλάδιο, *Hellenikon Phos, Why Greece is still fighting*, Αθήνα 1949.

²⁴⁴Βλ. Αχιλλέας Α. Κύρου, *Η νέα επίθεση κατά της Ελλάδος. Το ελληνικόν πρόβλημα ενώπιον του ΟΗΕ (Ιανουάριος 1946 - Δεκέμβριος 1948)*, Αετός, Αθήνα 1949.

4.9.2 Εκδόσεις πρώτης μετεμφυλιακής περιόδου, 1950-1967

Οι εκδόσεις αυτής της περιόδου καλύπτουν τη χρονική περίοδο από το τέλος του εμφυλίου και φτάνουν μέχρι την πτώση του δημοκρατικού πολιτεύματος τον Απρίλη του 1967. Στη NEBEΠ για αυτήν τη χρονολογική περίοδο:

(α) Σε σχέση με τον αριθμό των εκδόσεων είχαμε την κυκλοφορία 158 έργων (156 νέες εκδόσεις και 2 επανεκδόσεις) που αναφέρονται στον εμφύλιο πόλεμο, με τον μέσο όρο να μη ξεπερνά τις 10 εκδόσεις ανά έτος. Οι εκδόσεις αυτές αποτελούν το 8,17% των συνολικών εκδόσεων που περιέχονται στη NEBEΠ. Αν εξαιρέσουμε τις εκδόσεις του πρώτου μετεμφυλιακού έτους (41 έργα) παρατηρούμε μια μεγάλη μείωση του αριθμού των εκδόσεων τα επόμενα δύο χρόνια (15 το 1951, 17 το 1952) που γίνεται ακόμα μεγαλύτερη την περίοδο διακυβέρνησης της χώρας από την ΕΡΕ του Κ. Καραμανλή (45 έργα από το 1955 μέχρι και το 1963) αλλά και τα τελευταία χρόνια πριν την δικτατορία (21 έργα από το 1964 μέχρι το 1967).

(β) Σε σχέση με την τυπολογία των εκδόσεων είχαμε τη σχεδόν ίση κατανομή ανάμεσα σε τέσσερις τυπολογίες (Προπαγανδιστικά Έργα με 40 εκδόσεις, Ερευνητικές μελέτες με 39 εκδόσεις, Λόγοι, δοκίμια, άρθρα κλπ. με 36 εκδόσεις και Προσωπικές Αφηγήσεις με 35 εκδόσεις).

(γ) Σε σχέση με την πολιτική υποστήριξη είχαμε την κυριαρχία των έργων που υποστήριζαν τις θέσεις της Εθνικοφροσύνης (105 εκδόσεις, ποσοστό 66,46%) σε σχέση με αυτά που υποστήριζαν τις θέσεις της Αριστεράς (47 εκδόσεις, ποσοστό 29,75%).

NEBEΠ - Εκδόσεις πρώτης μετεμφυλιακής περιόδου, 1950-1967 - Τυπολογία εκδόσεων και πολιτική υποστήριξη					
Τυπολογία εκδόσεων	Υποστήριξη Εθνικοφροσύνης	Υποστήριξη Αριστεράς	Χωρίς ή άγνωστη θέση	Σύνολο	%
Προσωπικές Αφηγήσεις	22	12	1	35	22,15%
Ερευνητικές μελέτες	35	4	0	39	24,68%
Επιστημονικά – Ιστοριογραφικά Έργα	0	0	5	5	3,16%
Λογοτεχνικά Έργα	0	1	0	1	0,63%
Προπαγανδιστικά Έργα	27	13	0	40	25,32%
Λόγοι, δοκίμια, άρθρα κλπ.	20	16	0	36	22,78%
Εικονογραφικά Έργα	1	1	0	2	1,27%
Σύνολο:	105	47	6	158	100,00%
%:	66,46%	29,75%	3,80%	100,00%	

25^{ος} Πίνακας

Η χρονολογική περίοδος 1950-1967 σημαδεύτηκε από πολύ σημαντικές πολιτικές εξελίξεις που σχετίζονταν άμεσα με τα πρόσφατα γεγονότα του εμφυλίου. Οι

εξελίξεις αυτές επηρέασαν και τις δύο αντιμαχόμενες παρατάξεις που στο πέρασμα του χρόνου επαναδιαμόρφωσαν τον πολιτικό τους λόγο περί του εμφυλίου και των συνεπειών που αυτός είχε προκαλέσει. Ίσως η σημαντικότερη από αυτές τις εξελίξεις να σχετίζεται με τη σταδιακή αποστασιοποίηση των Κεντρώων και κυρίως Κεντροαριστερών δυνάμεων από τον πολιτικό και ιδεολογικό λόγο της Εθνικοφροσύνης. Αυτή ξεκίνησε με τη διαφωνία μεταξύ Κέντρου και Δεξιάς σχετικά με τα «μέτρα ειρήνευσης» που προσπάθησε να προωθήσει η Κυβέρνηση Πλαστήρα το 1950 και ολοκληρώθηκε τη δεκαετία του 1960 με τον «ανένδοτο αγώνα» της ΕΚ του Γεωργίου Παπανδρέου ενάντια στην ΕΡΕ του Κωνσταντίνου Καραμανλή. Από τον ενοποιημένο, σε σχέση με το ζήτημα της αντιμετώπισης της Αριστεράς, κόσμο των αστικών πολιτικών δυνάμεων του 1946 κάτω από την ομπρέλα του αντικομμουνισμού και της Εθνικοφροσύνης οδηγηθήκαμε σε ένα νέο διχαστικό σχήμα, αυτό της Δεξιάς – Αντιδεξιάς και στη σταδιακή προσέγγιση του Κέντρου με τον κόσμο της Αριστεράς που ζούσε ακόμα έντονα τους περιορισμούς και τις απαγορεύσεις του εθνικόφρονος μετεμφυλιακού κράτους.

Ένα άλλο εξίσου σημαντικό γεγονός ήταν οι συγκλονιστικές εξελίξεις στο παγκόσμιο κομμουνιστικό κίνημα που ακολούθησαν τον θάνατο του ηγέτη της Σοβιετικής Ένωσης Ιωσήφ Στάλιν, το 1953. Η περίοδος της αποσταλινοποίησης των κομμουνιστικών κομμάτων επηρέασε άμεσα και το ΚΚΕ με την καθαίρεση του Ν. Ζαχαριάδη και της ηγετικής ομάδας που έφερε την ευθύνη για την ήττα του εμφυλίου. Οι εσωκομματικές εξελίξεις στις χώρες της πολιτικής προσφυγιάς υπήρξαν ραγδαίες για τα μέλη του ΚΚΕ και σε ορισμένες περιπτώσεις βίαιες. Η πολυδιάσπαση του ενιαίου κόσμου της ελληνικής κομμουνιστικής Αριστεράς είχε ξεκινήσει και θα δρομολογούσε μετά από αρκετά χρόνια τη μεγάλη διάσπαση του 1968. Τέλος, επίσης σημαντικό γεγονός θεωρούμε τη γρήγορη πολιτική ανασυγκρότηση της εντός της χώρας Αριστεράς, με την ίδρυση της ΕΔΑ που κινήθηκε στη λογική της προσέγγισης της Κεντροαριστεράς και οδήγησε στην τεράστια εκλογική επιτυχία του 1958.

Πως αποτυπώθηκαν οι παραπάνω εξελίξεις στις εκδόσεις της περιόδου 1950-1967; Με βάση την έρευνά μας δεν υπήρξε καμία εμφανή αποτύπωση των εξελίξεων αυτών, καθώς ο κρατικός μηχανισμός των δυνάμεων της Εθνικοφροσύνης στην Ελλάδα αλλά και ο αντίστοιχος κομματικός εκδοτικός μηχανισμός των χωρών της Υπερρορίας δεν επέτρεψαν τη δημοσιοποίηση των διεργασιών που συντελούνταν στο εσωτερικό τους και επέλεξαν, ο καθένας για τους δικούς του λόγους, τις μνήμες και τις αμνησίες που εξυπηρετούσαν την πολιτική συγκυρία της εποχής.

Έτσι, στις εκδόσεις των πρώτων μετεμφυλιακών χρόνων της Εθνικοφροσύνης συνεχίστηκε να αποτυπώνεται, χωρίς ουσιαστικές διαφοροποιήσεις, το σκληρό κράτος του κοινωνικού και πολιτικού αποκλεισμού των ανθρώπων της Αριστεράς και του ακραίου «αντικομμουνιστικού» λόγου. Για την Εθνικοφροσύνη ο εμφύλιος συνεχιζόταν, όπως χαρακτηριστικά είχε αναφέρει ο Νίκος Κουλούρης.

«Αν και τα όπλα σίγησαν το 1949 στο Γράμμο, οι ιδεολογικές πυροβολαρχίες των νικητών δεν έπαυσαν έκτοτε να εκτοξεύουν συστηματικά ρητορικές οβίδες διαστρέβλωσης, λασπολογίας, αντικομμουνιστικού μένους, σκοταδισμού».²⁴⁵

Αμέσως μετά το τέλος του εμφυλίου, το κράτος των εθνικοφρόνων συνέχισε να δημιουργεί και να συντηρεί εκδοτικούς μηχανισμούς οι οποίοι μέσω κρατικών χρηματοδοτήσεων, αναλάμβαναν την προώθηση των προπαγανδιστικών του εκδόσεων. Ταυτόχρονα το ίδιο το κράτος απαγόρευε την κυκλοφορία έργων που διαφοροποιούνταν από το εθνικό αφήγημα.

Η συνολική εκδοτική παραγωγή των εθνικοφρόνων για τα έτη 1950-1967 ανήλθε στα 105 έργα, με τα 55 από αυτά να κυκλοφορούν την τετραετία 1950-1953. Τα επόμενα 14 χρόνια (1954-1967) παρατηρούμε την κατακόρυφη πτώση των εθνικοφρόνων εκδόσεων για τον εμφύλιο, καθώς είχαμε την κυκλοφορία μόλις 50 εκδόσεων. Ακόμα και σε έντονα πολιτικές εποχές που η Δεξιά επανέφερε τον κομμουνιστικό κίνδυνο στον πολιτικό της λόγο με διάφορες αφορμές (όπως την περίοδο των εκλογών του 1958, την περίοδο του «ανένδοτου αγώνα» και την προδικτατορική περίοδο) δεν παρατηρήθηκε καμία μεταβολή στον αριθμό των εκδόσεων της για τον εμφύλιο, που παρέμεινε χαμηλός.

Στα σημαντικότερα χαρακτηριστικά των εθνικοφρόνων εκδόσεων της πρώτης μετεμφυλιακής περιόδου μπορούμε να σημειώσουμε τα εξής:

(α) Τις προσωπικές αφηγήσεις των στελεχών του Εθνικού Στρατού. Η συμβολή των στρατιωτικών στη νίκη του εμφυλίου υπήρξε σημαντική και προσέφερε στους έλληνες αξιωματικούς και στον στρατό γενικότερα τη δυνατότητα εξωθεσμικής παρέμβασης στην πολιτική ζωή και τελικά οδήγησε στην επτάχρονη στρατιωτική δικτατορία. Μετά το νικηφόρο τέλος του εμφυλίου, αποστρατευμένοι ανώτατοι αξιωματικοί του Εθνικού Στρατού ανέλαβαν να συγγράψουν τις πολεμικές τους αναμνήσεις από τα μέτωπα του εμφυλίου. Έτσι μέχρι το 1967, οι 15 από τις 22 εθνικόφρονες εκδόσεις με προσωπικές αφηγήσεις προέρχονταν από στελέχη του Στρατού Ήρα. Χρονολογικά, ως πρώτη μαρτυρία καταγράψαμε το έργο του αντιστράτηγου Χρήστου Μαντά (ανώτατου Στρατιωτικού Διοικητή Πελοποννήσου από τα τέλη του 1947 και μέχρι τα τέλη Μαρτίου του 1948), που εκδόθηκε τον Μάιο του 1950.²⁴⁶ Μετά από τρία χρόνια, κυκλοφόρησαν τα απομνημονεύματα του αντιστράτηγου Θωμά Πετζόπουλου. Στο έργο του, *Τραγική πορεία*, ο συγγραφέας παρείχε πλούσιες πληροφορίες από την προσωπική του εμπλοκή στα Δεκεμβριανά και στον εμφύλιο, στον οποίο συμμετείχε σε διάφορες ανώτατες θέσεις (στην Πελοπόννησο, στην Κεντρική Ελλάδα αλλά και στη διοίκηση του 4^{ου} Σώματος Στρατού).²⁴⁷ Το 1960 εκδόθηκε το

²⁴⁵ Βλ. Κουλούρης, ό.π., σ. 15

²⁴⁶ Βλ. Χρήστος Μαντάς, *Πως εφθάσαμε εις τας μάχας του Γράμμου και Βίτσι το 1948 και 1949*, χ.τ. 1950.

²⁴⁷ Βλ. Θωμάς Πετζόπουλος, *Τραγική πορεία 1941-1950*, Αθήνα 1953.

πρώτο από τα τρία έργα που έγραψε για τον εμφύλιο ο επικεφαλής της νίκης του Γράμμου Θρασύβουλος Τσακαλώτος (διοικητής του Α' Σώματος Στρατού).²⁴⁸ Μέχρι το 1967 κυκλοφόρησαν επίσης διάφορες άλλες εκδόσεις από αξιωματικούς του Στρατού Ξηράς που κυρίως μνημόνευαν τις στρατιωτικές διαστάσεις των εμφυλίων συγκρούσεων. Αναφερόμαστε σε έργα όπως αυτά των Αντιστράτηγων του Εθνικού Στρατού Αλεξάνδρου Τσιγγούνη²⁴⁹, Γεωργίου Καραγιάννη²⁵⁰ και Αθανασίου Κοκόρη.²⁵¹ Για την εμπλοκή της αεροπορίας στον εμφύλιο, σημαντικές ήταν οι αναμνήσεις του υποπτέραρχου Ηλίας Καρταμαλάκη²⁵² καθώς και Εμμανουήλ Κελαϊδή (αρχηγού του Γενικού Επιτελείου της Αεροπορίας το 1950).²⁵³ Για την εμπλοκή του Ναυτικού, είχαμε, το 1955, την έκδοση των αναμνήσεων του Παναγιώτη Κώνστα (αρχηγού του Στόλου το διάστημα 1947-1950).²⁵⁴

(β) Τις προσωπικές αφηγήσεις «ανανηψάντων» κομμουνιστών. Αν και ο εμφύλιος είχε τελειώσει, τον κόσμο της Εθnikοφροσύνης εξακολουθούσαν να τον ενδιαφέρουν οι μαρτυρίες πρώην αριστερών που αποκάλυπταν τις «πράξεις και τα σχέδια» του κομμουνισμού στην Ελλάδα. Έτσι κυκλοφόρησαν έργα όπως αυτό της Ιωάννας Ανδριοπούλου, γνωστής υποστηρίκτριας της Δεξιάς, που υπέγραφε με το όνομα Κυρία Ζαναντρίς. Στο *Ανάμεσα στα θύματα του συμμοριτισμού*, που κυκλοφόρησε το 1952, παρουσίαζε τα «απάνθρωπα τεχνάσματα και τις παγίδες του Κομμουνισμού» μέσω των αφηγήσεων των «παραπλανηθέντων συμμοριτών και συμμοριτισσών στη Μακρόνησο, στις γυναικείες φυλακές και στα άλλα κρατητήρια», στα οποία η συγγραφέας είχε προνομιακή πρόσβαση με σκοπό την επαναφορά των «απολωλότων» αριστερών στο «δρόμον της χριστιανικής Πίστεως και του καθήκοντος προς την θασανιζόμενη Πατρίδα».²⁵⁵ Στην ίδια κατηγορία ανήκει η έκδοση με τις προσωπικές μαρτυρίες ενός εκ των βασικών συντελεστών της εκπαίδευσης των «αρπαγέντων παιδιών» στις Ανατολικές χώρες, του εκπαιδευτικού Γεωργίου Μανούκα,²⁵⁶ ο οποίος άλλαξε στρατόπεδο και προσέφερε τις αναμνήσεις του στους υποστηρικτές της Εθnikοφροσύνης.

²⁴⁸Βλ. Θρασύβουλος Τσακαλώτος, *40 χρόνια στρατιώτης της Ελλάδος. Πως εκερδίσαμε τους αγώνες μας, 1940-1949*, Εκ των τυπογραφείων της «Ακροπόλεως», Αθήνα 1960.

²⁴⁹Βλ. Αλέξανδρος Τσιγγούνης, *Ο συμμοριτοπόλεμος στην Πελοπόννησο. Ανακρίβειαι - πλάναι - ψευδολογίαι - παρανομίαι - υπηρεσιακαί προστριβαί - παρασκηνακαί ενέργειαι*, Αθήνα 1961.

²⁵⁰Βλ. Γεώργιος Καραγιάννης, *1940-1952, το δράμα της Ελλάδος. Έπη και αθλιότητες. ΙΔΕΑ*, Αθήνα 1964.

²⁵¹Βλ. Αθανάσιος Κοκόρης, *Επιχειρήσεις Γράμμου- Βίτσι 1949*, Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων, Αθήνα 1955.

²⁵²Βλ. Ηλίας Καρταμαλάκης, *Εφόρμησις αετών*, Αθήνα 1951.

²⁵³Βλ. Εμμανουήλ Κελαϊδής, *Αναμνήσεις από την αεροπορίαν. Η συμμετοχή της εις τους Εθνικούς Αγώνες 1924-1954*, Αθήνα 1972.

²⁵⁴Βλ. Παναγιώτης Κώνστας, *Αι πολεμικαί, πολιτικά και διπλωματικά αναμνήσεις του, της δεκαετίας 1940-1950. Πόλεμος - Μέση Ανατολή - Κατοχή - Εθνική Αντίστασις - συνέδριον ειρήνης - κομμουνιστικός αγών*, Αθήνα 1955.

²⁵⁵Βλ. Κυρία Ζαναντρίς, *Ανάμεσα στα θύματα του συμμοριτισμού*, Αθήνα 1952.

²⁵⁶Βλ. Γεώργιος Μανούκας, *Παιδομάζωμα, το μεγάλο έγκλημα κατά της φυλής*, Σύλλογος Επαναπατρισθέντων εκ του Παραπετάσματος, Αθήνα 1961.

(γ) Τα έργα με αναφορά στις τοπικές διαστάσεις του εμφυλίου. Μέχρι το 1967 κυκλοφόρησαν αρκετά έργα που αναπαριστούσαν τοπικής εμβέλειας γεγονότα του εμφυλίου. Μερικά απ' αυτά ήταν προσωπικές αναμνήσεις από ανθρώπους των περιοχών αναφοράς ενώ άλλα προέρχονταν από ένα συνδυασμό μαρτυριών και έρευνας. Για παράδειγμα στο *Ο συμμοριτοπόλεμος εις την Ναυπακτίαν*, που έγραψε ο Νικόλαος Δημόπουλος, (έφεδρος αξιωματικός του Εθνικού Στρατού κατά τον εμφύλιο) περιέχονταν προσωπικές μαρτυρίες για τη δράση της χωροφυλακής και των ΜΑΥ στην περιοχή της Ναυπακτίας κατά τον εμφύλιο.²⁵⁷ Αντίστοιχα, τις εμπειρίες του από το «κυνήγι» των κομμουνιστών στον Νομό Ηλείας και τη δράση ακροδεξιών παρακρατικών μονάδων είχε μεταφέρει σε δικό του έργο ο τοπικός αρχηγός των Χιτών, ο Γεώργιος Φαρμάκης.²⁵⁸ Ένα ακόμα σχετικό έργο έγραψε ο Ασημάκης Καρδάσης, στο οποίο παρουσίαζε γεγονότα από τον εμφύλιο στην επαρχία της Γορτυνίας.²⁵⁹

(δ) Τις εθνικόφρονες ερευνητικές και ιδεολογικές προσεγγίσεις του εμφυλίου. Τα 35 από τα 105 έργα των υποστηρικτών της Εθνικοφροσύνης της περιόδου 1950-1967 ανήκουν στην τυπολογία *Ερευνητικές Μελέτες* που καλύπτουν διάφορες πτυχές του εμφυλίου. Αρκετές απ' αυτές τις εκδόσεις προσέγγισαν τον εμφύλιο πιο νηφάλια και ορθολογικά, εντός βέβαια του ιδεολογικού και πολιτικού πλαισίου της παράταξης. Αναφέρουμε για παράδειγμα τη θεωρητική μελέτη *Ανατομία της επανάστασης*, του αντικομμουνιστή Θεοφύλακτου Παπακωνσταντίνου, που κυκλοφόρησε το 1952. Ο συγγραφέας αφού ανέλυσε την «επαναστατική» θεωρία και τακτική του διεθνούς κομμουνισμού, παρουσίασε την ελληνική εκδοχή της «επανάστασης». Η ήττα του ΚΚΕ για τον Παπακωνσταντίνου οφειλόταν σε τέσσερις παράγοντες. Πρώτα και κύρια στην υλική βοήθεια των ΗΠΑ. Δεύτερον στην προσαρμογή του αστικού πολιτικού συστήματος στις ανάγκες του πολέμου. Τρίτον στην αποφασιστικότητα του στρατού και τέταρτον στην απόφαση της Γιουγκοσλαβίας να σταματήσει τη βοήθεια προς το ΚΚΕ. Και επειδή ο συγγραφέας πίστευε πως ο αντικομμουνιστικός αγώνας θα συνεχιζόταν μέχρι να παύσει να κυβερνάται η Ρωσία από το κομμουνιστικό καθεστώς, απάντησε αρνητικά στα αιτήματα περί χαλάρωσης των έκτακτων μέτρων, καθώς «δεν τίθεται ούτε ζήτημα "ειρηνεύσεως" μετά του κομμουνισμού, ούτε "λήθης"» αλλά «επιβάλλεται άγρυπνος και αμείλικτος επιθετική άμυνα».²⁶⁰ Στις σχετικές εθνικόφρονες

²⁵⁷ Βλ. Νικόλαος Δημόπουλος, *Ο συμμοριτοπόλεμος εις την Ναυπακτίαν. Η δράσις, οι αγώνες και οι θυσίαι του 6ου τάγματος χωροφυλακής των σταθμών και αποσπασμάτων χωροφυλακής του στρατού, των ΜΕΑ και η αντίστασις του άμαχου πληθυσμού*, χ.τ. 1959.

²⁵⁸ Βλ. Γεώργιος Φαρμάκης, *Ο κομμουνισμός εις την Ηλείαν*, Πύργος 1952.

²⁵⁹ Βλ. Ασημάκης Α. Καρδάσης, *Από τας φλόγας προς την δόξαν. Ηρωισμοί στρατού και χωροφυλακής και η εποποιία των ηρωικών αγώνων της Δημητσάνης και της Γορτυνίας εναντίον του Σλαυσκομμουνισμού 1946-1949*, Τρίπολη 1960.

²⁶⁰ Βλ. Θεοφύλακτος Φ. Παπακωνσταντίνου, *Ανατομία της επανάστασης. Θεωρητική και ιστορική ανάλυσις της δυναμικής του κομμουνισμού. Οι τρεις "γύροι" του ΚΚΕ*, Αθήνα 1952, σ. 242.

μελέτες της εποχής αυτής αξίζει να αναφέρουμε τη στρατιωτική ανάλυση του εμφυλίου από τον Αντιστράτηγο του Εθνικού Στρατού, τον Δημήτριο Ζαφειρόπουλο, που είχε τίτλο *Ο αντισυμμοριακός αγών* και είχε κυκλοφορήσει το 1956. Θεωρούμε αυτήν την έκδοση σημαντική επειδή, πέρα από τις σημαντικές στρατιωτικού τύπου πληροφορίες που περιέχει, παρατηρούμε ορισμένες διαφοροποιήσεις στον λόγο του συγγραφέα σε σχέση με τις ισχύουσες θέσεις της εθνικοφροσύνης. Για παράδειγμα, η θέση του για τις παρακρατικές μονάδες του 1945 ήταν:

*«Αι παρακρατικάί αύται οργανώσεις ήσαν πρόσκαιροι στρατιωτικάί μονάδες ασύντακτοι, χωρίς πειθαρχίαν και συνοχήν. Απέφευγον τον αγώνα κατά των συμμοριακών μονάδων και κυρίως η δράσις των εστράφη κατά των οπαδών του ΕΑΜ. Ο απολογισμός του έργου των κατά πλειονότητα είναι αυθαιρεσίαι εις βάρος της τάξεως και αντιποιήσις της εξουσίας των οργάνων της τάξεως».*²⁶¹

Επίσης, η θέση που παίρνει σχετικά με τη συμμετοχή των γυναικών στον ΔΣΕ βρίσκεται σε πλήρη αντιδιαστολή με τις παραδοσιακές συντηρητικές απόψεις των εθνικοφρόνων σε σχέση με τον ρόλο των γυναικών.

*«Από την όλην παρακολούθησιν της μαχήτριας – γυναικός διεπιστώθη, τόσον από της πλευράς του συμμοριτισμού όσον και των εθνικών δυνάμεων, ότι επολέμησεν αύτη με τόλμην, πείσμα, αντοχήν και μαχητικότητα και ουδόλως υστέρησε του ανδρός. Αι γυναίκες υπερενίκησαν τον φόβον, την κούρασιν, τον ύπνον και τον πόνον».*²⁶²

Στο χώρο των αριστερών εκδόσεων της περιόδου 1950-1967 παρατηρούμε, την κυριαρχία της «λήθης» για τον εμφύλιο, αφού οι περισσότερες από τις 47 σχετικές εκδόσεις ασχολήθηκαν κυρίως με ζητήματα και προβλήματα που ήταν «απολήξεις» της ήττας του εμφυλίου και όχι με τον ίδιο τον εμφύλιο. Τις εκδόσεις της Αριστεράς μπορούμε να τις χωρίσουμε σε δύο ομάδες. Η πρώτη αποτελείται από τις εκδόσεις που πραγματοποιήθηκαν εντός της Ελλάδας μεταξύ των ετών 1964-1967. Σχεδόν το σύνολο των 10 αυτών εκδόσεων είχε ως θεματική αναφορά τους πολιτικούς κρατούμενους στις φυλακές και στις εξορίες.²⁶³

Η δεύτερη ομάδα εκδόσεων αποτελείται από αυτές που εκδόθηκαν στις Ανατολικές χώρες. Μέχρι την αλλαγή στην ηγεσία του ΚΚΕ το 1956, οι σχετικές εκδόσεις ήταν περισσότερες και προσανατολίζονταν στην έκδοση ντοκουμέντων που περιείχαν αποφάσεις του κόμματος και εισηγήσεις κορυφαίων στελεχών σε κομματικά όργανα που είχαν διεξαχθεί μετά την ήττα του 1949. Ανάμεσα σε αυτές τις εκδόσεις, ξεχωρίζουμε το συλλογικό έργο με τίτλο *Βοήθημα για την ιστορία του ΚΚΕ*, που είχε στηριχθεί σε απόψεις του Ν. Ζαχαριάδη και σε κομματικές

²⁶¹ Βλ. Δημήτριος Γ. Ζαφειρόπουλος, *Ο αντισυμμοριακός αγών, 1945-1949*, Αθήνα 1956, σ. 154.

²⁶² Βλ. Δημήτριος Γ. Ζαφειρόπουλος, *Ο αντισυμμοριακός αγών*, ό.π., σ. 36-37.

²⁶³ Όπως το έργο, Νίκος Μάργαρης, *Ιστορία της Μακρονήσου*, Αθήνα 1966.

αποφάσεις.²⁶⁴ Υπάρχουν όμως και έργα με άμεσες αναφορές στον αγώνα του ΔΣΕ. Αναφερόμαστε σε δύο αυτοβιογραφικά αφηγήματα, τα οποία κυκλοφόρησαν πριν την καθαίρεση του Ζαχαριάδη. Το πρώτο εκδόθηκε το 1953 με συγγραφέα το στέλεχος του ΔΣΕ Μιχάλη Αναστασιάδη και αναφερόταν στη δράση του *Λόχου Νεολαίας Κεντρικής Μακεδονίας* του ΔΣΕ.²⁶⁵ Το δεύτερο εκδόθηκε το 1954 με συγγραφέα τον λογοτέχνη Μενέλαο Μούστο (Δάφνη) και είχε αντίστοιχο περιεχόμενο με το πρώτο έργο.²⁶⁶ Μετά τις αλλαγές του 1956, η νέα ηγεσία του κόμματος περιόρισε δραστικά τις εκδόσεις που αναφέρονταν στον εμφύλιο. Στη ΝΕΒΕΠ καταγράψαμε μόλις 6 εκδόσεις σε διάστημα 11 ετών. Μόνο μια από αυτές είχε άμεση αναφορά στον εμφύλιο και αυτό σε ένα μόνο τμήμα της έκδοσης.²⁶⁷ Όλες οι άλλες εκδόσεις αφορούσαν στις συνθήκες διαβίωσης των πολιτικών κρατούμενων.²⁶⁸

4.9.3 Εκδόσεις περιόδου Δικτατορίας, 1967-1974

Στις εκδόσεις αυτής της περιόδου εντάσσονται έργα που κυκλοφόρησαν τα χρόνια της Δικτατορίας των Συνταγματαρχών, δηλαδή από την 21^η Απριλίου του 1967 μέχρι και το τέλος Ιουλίου του 1974. Στα κύρια χαρακτηριστικά της εποχής περιλαμβάνεται η πλήρης ανατροπή του «προβληματικού» δημοκρατικού πολιτεύματος και η ολική επαναφορά της «λογικής» του εθνικόφρονος κράτους του εμφυλίου με την κυριαρχία του πιο ακραίου, ιδεολογικά και πολιτικά, τμήματος της Εθνοφροσύνης κάτω από την ηγεσία στρατιωτικών στελεχών. Η κύρια αιτία για την επιβολή της «επαναστάσεως» ήταν, κατά τους εμπνευστές του πραξικοπήματος, ο νέος «κομμουνιστικός κίνδυνος» που απειλούσε τη χώρα και ο οποίος καθιστούσε την 21^η Απριλίου αναγκαία «δια να μην απωλεσθή η νίκη του Γράμμου». Έτσι το σύνολο του κόσμου της Αριστεράς, αλλά και ένα τμήμα των αστικών δυνάμεων του Κέντρου και της Δεξιάς που δεν προσχώρησαν στη λογική του νέου καθεστώτος, υπέστη νέες πολιτικές διώξεις και οδηγήθηκε και πάλι σε φυλακές και εξορίες. Όπως ήταν αναμενόμενο, η Χούντα από τα πρώτα χρόνια της επιβολής του καθεστώτος προχώρησε στη λογοκρισία του δημόσιου γραπτού και προφορικού λόγου επιτρέποντας μόνο την έκδοση έργων που θα προπαγάνδιζαν αποκλειστικά την κυρίαρχη ιδεολογία της Εθνοφροσύνης και του αντικομμουνισμού.

Φαίνεται όμως ότι σε σχέση με τις εκδόσεις που ασχολήθηκαν με τον εμφύλιο, που υπήρξε η αιχμή του δόρατος της προπαγάνδας του αντικομμουνισμού στη

²⁶⁴ Βλ. *Βοήθημα για την ιστορία του ΚΚΕ*, Κεντρική Επιτροπή ΚΚΕ, χ.τ. 1952.

²⁶⁵ Βλ. Μιχάλης Αναστασιάδης, *Πολεμώντας για τη λευτεριά. Από τη δράση του λόχου νεολαίας της Κεντρικής Μακεδονίας*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», χ.τ. 1953.

²⁶⁶ Βλ. Μενέλαος Μούστος (Δάφνης), *Αφηγήσεις για τον Δημοκρατικό Στρατό*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις, χ.τ. 1954.

²⁶⁷ Βλ. *Σαράντα χρόνια του ΚΚΕ, 1918-1958. Επιλογή ντοκουμέντων*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις, χ.τ. 1958.

²⁶⁸ Όπως το έργο, Βαρδής Β. Βαρδινογιάννης, *Ματωμένο ηλιοβασίλεμα (χρονικό του μαρτυρίου)*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις, χ.τ. 1966.

χώρα μας, δεν βρέθηκαν επαρκή υλικά και κατάλληλα πρόσωπα που να ανασυνθέσουν το εθνικόφρον αφήγημα των Χουντικών. Αυτό το συμπεραίνουμε από τον πολύ μικρό αριθμό έργων που κυκλοφόρησαν εντός της επταετίας για τον εμφύλιο, αφού, με βάση τα στοιχεία της ΝΕΒΕΠ, είχαμε μόλις 38 εκδόσεις (ποσοστό 1,96% του συνόλου των εκδόσεων), που σημαίνει 5,5 περίπου εκδόσεις ανά έτος. Από αυτές τις εκδόσεις οι 32 εξέφραζαν τις εθνικές δυνάμεις και οι 3 υποστήριζαν την Αριστερά, ενώ τα μισά περίπου από τα έργα ανήκαν στην τυπολογία Προσωπικές Αφηγήσεις (16 στα 38).

Με δεδομένη την πολιτική πρόθεση της Χούντας για τη συγγραφή έργων που θα αναπαριστούσαν τη «νίκη του έθνους στο Γράμμο» και θα στήριζαν ιδεολογικά και πολιτικά την επιβολή της Δικτατορίας, θεωρούμε πως η χαμηλή έκδοση έργων σχετίζεται με τη δυσκολία που υπήρχε στην εύρεση ανθρώπων, εντός της παραδοσιακής Εθνοκροσύνης, οι οποίοι θα συνεργάζονταν με το καθεστώς ώστε να αναπαραγάγουν τον κυρίαρχο αντικομμουνιστικό λόγο των ακραίων εθνοκροόνων. Άλλωστε ένα σημαντικό κομμάτι της προδικτατορικής Δεξιάς, που βρέθηκε εκτός εξουσίας για επτά χρόνια, μετακινήθηκε σταδιακά προς την απόρριψη του ακραίου πολιτικού και ιδεολογικού λόγου της Εθνοκροσύνης κάτι που φάνηκε ξεκάθαρα την αμέσως επόμενη περίοδο, με την αποδοχή της νομιμοποίησης του ΚΚΕ από την πρώτη κυβέρνηση της ΝΔ του Κωνσταντίνου Καραμανλή.

Αυτό βέβαια δεν αφορούσε στο σύνολο των στελεχών της Δεξιάς καθώς λίγους μήνες πριν την πτώση της δικτατορίας, τον Μάρτιο του 1974, τυπώθηκε το έργο ενός από τα σημαντικότερα στελέχη της προδικτατορικής ΕΡΕ του Ευάγγελου Αβέρωφ με τίτλο *Φωτιά και τσεκούρι*. Πρόκειται για ένα έργο που είχε κυκλοφορήσει στη Γαλλία το 1973. Ο αφηγηματικός λόγος του Αβέρωφ δε διαφοροποιήθηκε από τον κυρίαρχο ακραίο εθνοκροόνα λόγο. Οι πληγές του εμφυλίου παρέμεναν ανοικτές. Ο «συμμοριτοπόλεμος» μας πληροφορεί στον επίλογο του έργου του,

«δεν συνετρίβη το 1949, δεν εξέπνευσε παρά μετά από δέκα χρόνια.

*Δυστυχώς ο λαός δεν το πίστευε. Η πλειονότης εκείνων που έζησαν τη μάστιγα του συμμοριτοπόλεμου, δεν θα το πιστέψει ίσως ποτέ».*²⁶⁹

Στις σημαντικές εκδόσεις που κυκλοφόρησαν για λογαριασμό των εθνοκροόνων στα χρόνια της Χούντας, ξεχωρίζουμε τα δύο έργα των εκδόσεων της ΔΙΣ με αναλυτικές πληροφορίες για την εμπλοκή του κυβερνητικού στρατού «κατά τον αντισυμμοριακόν αγώνα» τόσο κατά το πρώτο έτος της στρατιωτικής σύγκρουσης, το 1946,²⁷⁰ όσο και κατά τις συγκρούσεις του 1948 στη Ρούμελη και στο Γράμμο.²⁷¹

²⁶⁹ Βλ. Ευάγγελος Αβέρωφ – Τσιότσας, *Φωτιά και τσεκούρι. Ελλάς 1946-1949 και τα προηγμένα. Συνοπτική ιστορική μελέτη*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 1974, σ. 465.

²⁷⁰ Βλ. Αρχηγείον Στρατού. Διεύθυνσις Ιστορίας Στρατού, *Ο Ελληνικός Στρατός κατά τον αντισυμμοριακόν αγώνα, 1946-1949. Το πρώτον έτος του αντισυμμοριακού αγώνος, 1946*, Έκδοσις Διευθύνσεως Ιστορίας Στρατού, Αθήνα 1971.

Θα πρέπει εδώ να αναφέρουμε πως κατά τη διάρκεια της επταετίας υπήρξαν κάποια διαστήματα, όπως αυτό της περιόδου της «φιλελευθεροποίησης» του καθεστώτος, που επετράπη η έκδοση ορισμένων έργων από ανθρώπους της Αριστεράς και της Κεντροαριστεράς, με αναφορές στην περίοδο του εμφυλίου και των διώξεων που τον ακολούθησαν.²⁷² Σ' αυτά τα έργα ανήκουν οι τρεις εκδόσεις που προέρχονται από την Αριστερά και κυκλοφόρησαν την περίοδο της Χούντας. Από τον εκδοτικό μηχανισμό του ΚΚΕ στις χώρες της Υπερορίας δεν καταγράψαμε στη ΝΕΒΕΠ κανένα έργο που να σχετίζεται, άμεσα ή έμμεσα, με τον εμφύλιο. Προφανώς η διάσπαση του ΚΚΕ το 1968 και οι εσωκομματικές διαμάχες που την ακολούθησαν επέβαλαν τη σιωπή σε σχέση με τον εμφύλιο.

ΝΕΒΕΠ -Εκδόσεις περιόδου Δικτατορίας, 1967-1974 - Τυπολογία εκδόσεων και πολιτική υποστήριξη					
Τυπολογία εκδόσεων	Υποστήριξη Εθνικοφροσύνης	Υποστήριξη Αριστεράς	Χωρίς ή με άγνωστη θέση	Σύνολο	%
Προσωπικές Αφηγήσεις	12	3	1	16	42,11%
Ερευνητικές Μελέτες	7	0	0	7	18,42%
Επιστημονικά – Ιστοριογραφικά Έργα	0	0	2	2	5,26%
Λογοτεχνικά Έργα	0	0	0	0	0,00%
Προπαγανδιστικά Έργα	3	0	0	3	7,89%
Λόγοι, δοκίμια, άρθρα κλπ.	8	0	0	8	21,05%
Εικονογραφικά έργα	2	0	0	2	5,26%
Σύνολο:	32	3	3	38	100,00%
Ποσοστό:	84,21%	7,89%	7,89%	100,00%	

26^{ος} Πίνακας

4.9.4 Εκδόσεις πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου, 1974-1989

Οι εκδόσεις της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου αναφέρονται σε έργα που κυκλοφόρησαν από την πτώση της Χούντας, τον Ιούλιο του 1974, έως το τέλος του 1989. Η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται από μια σειρά σημαντικών εσωτερικών πολιτικών γεγονότων, όπως:

- (α) η σταθεροποίηση του δημοκρατικού πολιτεύματος στην Ελλάδα,
- (β) η υιοθέτηση ενός πιο ήπιου πολιτικού λόγου από τον κύριο εκπρόσωπο της Δεξιάς, τη ΝΔ,
- (γ) η πολιτική περιθωριοποίηση των ακροδεξιών ομάδων της Εθνικοφροσύνης,

²⁷¹ Βλ. Αρχηγείον Στρατού. Διεύθυνσις Ιστορίας Στρατού, *Ο Ελληνικός Στρατός κατά τον αντισυμμοριακόν αγώνα, 1946-1949. Η εκκαθάρισις της Ρούμελης και η πρώτη μάχη του Γράμμου*, Έκδοσις Διευθύνσεως Ιστορίας Στρατού, Αθήνα 1970.

²⁷² Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τις εκδόσεις που κυκλοφόρησαν την εποχή της Δικτατορίας, δες τη σχετική αναφορά μας στην ενότητα 4.5.3 «Εμπορικές» εκδόσεις.

(δ) η νομιμοποίηση του ΚΚΕ και η πολυδιάσπαση της κομμουνιστικής Αριστεράς,

(ε) η κυριαρχία του ΠΑΣΟΚ στο χώρο της κεντροαριστεράς και η ενσωμάτωση στον πολιτικό του λόγο πάγιων αιτημάτων της Αριστεράς,

(στ) η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης και η επιστροφή του συνόλου των ελληνικής καταγωγής πολιτικών προσφύγων.

Παράλληλα, στο διάστημα αυτής της περιόδου είχαμε το τέλος του «Ψυχρού πολέμου» που σηματοδοτήθηκε από την πτώση των καθεστώτων του «Υπαρκτού Σοσιαλισμού» στη Σοβιετική Ένωση και στις άλλες ευρωπαϊκές «Λαϊκές Δημοκρατίες». Τα παραπάνω γεγονότα, μαζί με τη χρονική απόσταση από τον εμφύλιο που συνεχώς μεγάλωνε (το 1989 είχαν περάσει ήδη 40 χρόνια), την οριστική άρση της λογοκρισίας, την ηλικία των περισσότερων ηγετικών στελεχών της εποχής του εμφυλίου που πλησίαζαν πλέον προς το τέλος της ζωής τους και τον δημόσιο διάλογο για τον εμφύλιο που υπήρξε έντονος στα δημοσιογραφικά μέσα της εποχής, οδήγησαν σε μια τεράστια αύξηση των εκδόσεων για τον εμφύλιο.

Με βάση την έρευνά μας, για την περίοδο 1974-1989 προέκυψαν τα παρακάτω στοιχεία:

(α) Σε σχέση με τον αριθμό των εκδόσεων, είχαμε την κυκλοφορία 403 εκδόσεων έργων που αναφέρονται στον εμφύλιο. Από αυτά, τα 341 ήταν νέες εκδόσεις και τα 62 ήταν επανεκδόσεις ή ανατυπώσεις. Οι εκδόσεις αυτές αντιπροσωπεύουν το 20,83% του συνόλου των εκδόσεων της ΝΕΒΕΠ. Ο μέσος όρος έκδοσης ανά έτος ξεπερνά τα 20 έργα την περίοδο 1974-1981 και φτάνει τα 26 έργα την περίοδο 1982-1989.

(β) Σε σχέση με την τυπολογία των εκδόσεων είχαμε την κυριαρχία, για πρώτη φορά, της τυπολογίας *Προσωπικές Αφηγήσεις* με 228 εκδόσεις (ποσοστό 56,58%). Ακολουθούν, με βάση την τυπολογία, οι *Ερευνητικές Μελέτες* με 82 εκδόσεις (ποσοστό 20,35%) και οι *Λόγοι, δοκίμια, άρθρα* κλπ. με 30 εκδόσεις (ποσοστό 7,44%).

(γ) Σε σχέση με την πολιτική υποστήριξη των έργων είχαμε την πλήρη κυριαρχία των αριστερής υποστήριξης και προέλευσης έργων. Συγκεκριμένα υπέρ της Αριστεράς τάσσονταν οι 295 εκδόσεις της περιόδου 1974-1989 (ποσοστό 73,20%) ενώ υπέρ των δυνάμεων της Εθνικοφροσύνης τάσσονταν 65 εκδόσεις (ποσοστό 16,13%). Τέλος, για πρώτη φορά ένας σημαντικός αριθμός 43 έργων (ποσοστό 10,67%) είχε άγνωστη πολιτική θέση ή δεν υποστήριζε μια από τις δύο αντίπαλες παρατάξεις.

Η τεράστια αύξηση που παρουσίασαν αυτήν την περίοδο τα έργα που υποστήριζαν την Αριστερά οφείλεται κυρίως στην έκδοση έργων που ανήκουν στην τυπολογία *Προσωπικές αφηγήσεις*, καθώς οι 189 από τις 295 εκδόσεις της Αριστεράς ανήκουν σε αυτήν την τυπολογία. Στα σημαντικότερα χαρακτηριστικά των προσωπικών αφηγήσεων που υποστήριζαν την Αριστερά και εκδόθηκαν μεταξύ των ετών 1974 και 1989 ανήκουν:

(α) Η έκδοση πολλών βιοματικών έργων που γράφτηκαν από ανώτατα ηγετικά στελέχη του ΚΚΕ της εποχής του εμφυλίου. Η αφήγηση των έργων αυτών σε καμία περίπτωση δεν ήταν ενιαία και αντικατόπτριζε τις διασπάσεις του χώρου που προήλθαν από την ήττα του ΔΣΕ και τις εσωκομματικές πολιτικές και προσωπικές διαμάχες που την ακολούθησαν. Ένα από τα πρώτα σχετικά έργα προήλθε από τον Αλέκο Παπαπαναγιώτου, που υπήρξε ένα από τα ηγετικά στελέχη του ΔΣΕ και του ΚΚΕ. Το έργο αυτό κυκλοφόρησε το 1974 και αναφερόταν στο φλέγον ζήτημα του «πισώπλατου χτυπήματος» της Γιουγκοσλαβίας του Τίτο στο ΚΚΕ και στην «υποτιθέμενη» συνεργασία τους με τις κυβερνητικές δυνάμεις, το καλοκαίρι του 1949, που είχε ως αποτέλεσμα την ήττα του ΔΣΕ.²⁷³ Την ίδια χρονιά ένα άλλο ηγετικό στέλεχος της Αριστεράς, ο Παύλος Νεφελούδης διατύπωσε τις, κατά τη γνώμη του, πηγές της κακοδαιμονίας του ΚΚΕ που οδήγησαν στην ήττα του εμφυλίου και στη διάσπαση του 1968.²⁷⁴ Να σημειώσουμε ότι και οι δύο παραπάνω συγγραφείς ανήκαν στην ηγετική ομάδα του ΚΚΕ (εσ.) Το 1976 είχαμε δύο ακόμα σημαντικές εκδόσεις στελεχών του ΔΣΕ. Η πρώτη αναφερόταν αποκλειστικά στα γεγονότα του εμφυλίου και προέρχονταν από τον καπετάνιο του ΔΣΕ Γιώργη Μπλάννα (Κίσσαβο), διαφωνούντα με την ηγετική ομάδα του Ν. Ζαχαριάδη.²⁷⁵ Η δεύτερη έκδοση ήταν τα απομνημονεύματα του υποστράτηγου και μέλους της ηγετικής ομάδας του Ζαχαριάδη, του Δημήτρη Βλαντά και αναφερόταν στα εσωκομματικά γεγονότα που ακολούθησαν την ήττα του ΔΣΕ.²⁷⁶ Ένα άλλο στέλεχος της ομάδας Ζαχαριάδη, ο αντιστράτηγος του ΔΣΕ Γιώργης Βοντίτσος-Γούσιας συνέχισε τις εκδόσεις στελεχών το 1977 παρουσιάζοντας τη δική του ερμηνεία για τα αίτια της ήττας.²⁷⁷ Και ο κατάλογος συνεχίστηκε με τις αφηγήσεις του Μήτσου Παρτσαλίδη το 1978,²⁷⁸ του Βασίλη Μπαρτζιώτα το 1981,²⁷⁹ του Μάρκου Βαφειάδη το 1984²⁸⁰ κλπ.

(β) Η σταδιακή εμφάνιση, κατά τη δεκαετία του 1980, έργων που γράφτηκαν από νεώτερα σε ηλικία στελέχη του ΚΚΕ που κατείχαν ανώτερες και μεσαίες θέσεις στον ΔΣΕ. Κύριο χαρακτηριστικό μεγάλου μέρος αυτών των μαρτυριών ήταν η ανάδειξη των εσωκομματικών συγκρούσεων εντός του εμφυλίου αλλά και κατά τη διάρκεια της πολιτικής προσφυγιάς. Οι συγγραφείς στα έργα τους

²⁷³ Βλ. Θεόδωρος Παπαπαναγιώτου (Αλέκος), *Η αλήθεια για το "πισώπλατο χτύπημα"*. Μαρτυρία, Καζαντζάς, Αθήνα 1974.

²⁷⁴ Βλ. Παύλος Νεφελούδης, *Στις πηγές της κακοδαιμονίας. Τα βαθύτερα αίτια της διάσπασης του ΚΚΕ, 1918-1968. Επίσημα κείμενα και προσωπικές εμπειρίες*, Gutenberg, Αθήνα 1974.

²⁷⁵ Βλ. Γιώργης Μπλάννας (Κίσσαβος), *Εμφύλιος πόλεμος 1946-1949. Όπως τα έζησα*, Αθήνα 1976.

²⁷⁶ Βλ. Δημήτρης Βλαντάς, *1950-1967, τραγωδία του ΚΚΕ*, χ.τ. 1976.

²⁷⁷ Βλ. Γιώργης Βοντίτσος (Γούσιας), *Οι αιτίες για τις ήττες, τη διάσπαση του ΚΚΕ και της ελληνικής Αριστεράς*, Να υπηρετούμε το λαό, Αθήνα (1977).

²⁷⁸ Βλ. Μήτσος Παρτσαλίδης, *Διπλή αποκατάσταση της Εθνικής Αντίστασης*, Θεμέλιο, Αθήνα 1978.

²⁷⁹ Βλ. Βασίλης Μπαρτζιώτας, *Ο αγώνας του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας, Σύγχρονη Εποχή*, 1981.

²⁸⁰ Βλ. Μάρκος Βαφειάδης, *Απομνημονεύματα*, Δίφρος, Αθήνα 1984-1992.

περιέγραφαν, ανάμεσα σε άλλα, τα αιματηρά επεισόδια μεταξύ των πολιτικών προσφύγων στις χώρες της Υπερорίας (όπως αυτά της Τασκένδης του 1955), τους αποκλεισμούς, τις φυλακίσεις και τις εξορίες που υπέστησαν οι κατά καιρούς αντιφρονούντες με τις ηγετικές ομάδες του κόμματος. Οι πολιτικές τοποθετήσεις των μαρτυριών ποικίλουν ανάλογα με τις τότε θέσεις που υποστήριζαν τα μέλη – στελέχη του κόμματος αλλά και τις θέσεις που κατείχαν κατά την περίοδο της συγγραφής των έργων. Αναφέρουμε επιγραμματικά μερικά σχετικά έργα, όπως την αναφορά στην «πολιτική διαθήκη» του Ζαχαριάδη από τον διαφωνούντα με τις αποφάσεις της 6^{ης} Ολομέλειας του 1956, Αχιλλέα Παπαϊωάννου, στο έργο του που εκδόθηκε το 1986.²⁸¹ Την ίδια χρονιά πάνω στο ίδιο ζήτημα κυκλοφόρησαν οι απόψεις του συντασσόμενου με το ΚΚΕ (εσ.) Λευτέρη Ελευθερίου²⁸² αλλά και του Κώστα Γκριτζώνα.²⁸³

(γ) Η όσο πλησιάζουμε το 1989 εμφάνιση βιωματικών έργων προερχόμενων από χαμηλόβαθμα στελέχη ή απλούς μαχητές του ΔΣΕ. Αναφέρουμε χαρακτηριστικά τη συγκλονιστική μαρτυρία για τη δράση και τη διάλυση του ΔΣΠ από έναν από τους λίγους επιζώντες αξιωματικούς της Πελοποννήσου, τον Κώστα Παπακωνσταντίνου (Μπελάς)²⁸⁴ καθώς και την αφήγηση ενός επιπλοποιού από τη Δράμα, του Βασίλη Ιωακειμίδη, που μετά τον ΕΛΑΣ στάλθηκε εξορία, κατατάχθηκε μόλις για δύο μήνες στον ΔΣΕ και παραδόθηκε το 1948 στις κυβερνητικές δυνάμεις κρίνοντας πως ο αγώνας ήταν «άσκοπος» κλπ.²⁸⁵

Σε σχέση τώρα με τις εκδόσεις που υποστηρίζουν τις δυνάμεις της Εθνικοφροσύνης παρατηρούμε ότι, κατά την περίοδο 1974-1989, κυκλοφόρησε ένας μικρός αριθμός από 65 εκδόσεις που την υποστηρίζουν και που ανήκουν κυρίως στις τυπολογίες *Προσωπικές αφηγήσεις* (31 εκδόσεις) και *Ερευνητικές μελέτες* (17 εκδόσεις). Στις πρώτες μεταπολιτευτικές εκδόσεις δεν παρατηρούνται σημαντικές αλλαγές στη θεματολογία και στον λόγο των έργων σε σχέση με προηγούμενες περιόδους. Συνεχίστηκαν για παράδειγμα οι εκδόσεις βιωματικών έργων στελεχών του Εθνικού Στρατού με συμμετοχή στον εμφύλιο.²⁸⁶

Φαίνεται όμως πως η «εθνική συνεννόηση» που οδήγησε στη νομιμοποίηση της κομμουνιστικής Αριστεράς δεν βρήκε σύμφωνο ένα μεγάλο μέρος του κόσμου που παρέμενε πιστός στις παραδοσιακές θέσεις της Εθνικοφροσύνης. Για παράδειγμα το

²⁸¹Βλ. Αχιλλέας Ι. Παπαϊωάννου, *Η διαθήκη του Νίκου Ζαχαριάδη όπως την εμπιστεύτηκε ο αρχηγός του ΚΚΕ στον Αχιλλέα Παπαϊωάννου, στο Σουργούτ της Σιβηρίας. Το σημαντικότερο ντοκουμέντο από την εποχή του εμφυλίου πολέμου*, Γλάρος, Αθήνα 1986.

²⁸²Βλ. Λευτέρης Π. Ελευθερίου, *Συνομιλίες με τον Νίκο Ζαχαριάδη. Μόσχα, Μάρτιος - Ιούλιος 1956. Συμβολή στην ιστορία του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος*, Κένταυρος, Αθήνα 1996.

²⁸³Βλ. Κώστας Γκριτζώνας, *Μετά το Γράμμο δεν ήταν μόνο η προσφυγιά. Γράμματα - μαρτυρίες - αφηγήσεις*, Γλάρος, Αθήνα 1986.

²⁸⁴Βλ. Κώστας Παπακωνσταντίνου (Μπελάς), *Η νεκρή μεραρχία. Η ΙΙΙ μεραρχία των νεκρών του ΔΣ Πελοποννήσου. Οδοιπορικό*, Αλφειός, Αθήνα 1986.

²⁸⁵Βλ. Βασίλης Ιωακειμίδης, *Είκοσι χιλιάδες μέρες*, Εξάντας, Αθήνα 1983.

²⁸⁶Βλ. Θεοδόσιος Παπαθανασιάδης, *Από την σκοπιάν μου, 1939-1959*, Αθήνα 1976.

Υπουργείο Εθνικής Άμυνας, υπό την ηγεσία του κορυφαίου στελέχους της ΝΔ Ευάγγελου Αβέρωφ, συνέχισε τις εκδόσεις της ΔΙΣ για τον εμφύλιο εξακολουθώντας να αποκαλεί την εμπλοκή του στρατού ως συμμετοχή στον «αντισυμμοριακόν αγώνα».²⁸⁷ Την ίδια εποχή ο στρατιωτικός Κωνσταντίνος Νούσκας από τον τίτλο ήδη του έργου του απαντά αρνητικά στον χαρακτηρισμό του πολέμου ως εμφύλιου με την υιοθέτηση του γνωστού «συμμοριτοπόλεμου».²⁸⁸

Η άνοδος του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία το 1981 και η «αδιανόητη», για ορισμένους, αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης το 1982 αποτέλεσε ένα ακόμα «πλήγμα» για τους πιστούς στα οράματα και στις ιδέες της Εθνικοφροσύνης. Για παράδειγμα, ο υπουργός σε εμφυλιακές κυβερνήσεις Δημήτριος Θεοχαρίδης, στον πρόλογο ενός έργου του που κυκλοφόρησε το 1983, πληροφορούσε τους αναγνώστες του πως αρχικός του σκοπός ήταν απλά να τους θυμίσει

«τα εγκλήματα που διέπραξε ο κομμουνισμός εις βάρος του τόπου και εν συνεχεία να αποτρέψω το ιστορικό λάθος στο οποίο βιαζόντανε να φθάση η πλειοψηφία της Βουλής για να αναγνωρίση σαν Εθνική Αντίσταση τους πιο στυγνούς εγκληματίες που γνώρισε ποτέ ο τόπος».

Καθώς όμως ο νόμος ψηφίστηκε, αποφάσισε να κατονομάσει τους «σφαγείς του λαού μας, τους βιαστές των Ελληνίδων και τους αρπαγείς των περιουσιών πτωχών ανθρώπων» κάτι που δεν σκόπευε να κάνει πριν.²⁸⁹

Ενώ τα χρόνια περνούσαν και πλησίαζε το τέλος της δεκαετίας του 1980, ήταν εμφανής η περιθωριοποίηση του γνωστού αντικομμουνιστικού λόγου και η έλλειψη ακροατηρίου. Η πλειονότητα των δεξιών έργων της εποχής αυτής εκδόθηκε μέσω προσωπικών εκδόσεων των δημιουργών τους και στηρίχθηκε από περιθωριακούς, εκείνο το διάστημα, ακραίους πολιτικούς κύκλους. Άλλωστε η κύρια δεξιά πολιτική έκφραση του χώρου, βρισκόταν ήδη ένα βήμα πριν τη συγκυβέρνηση με την «μισητή» Αριστερά. Μόνο δύο εκδόσεις που ανήκουν στον δεξιό πολιτικό χώρο φαίνεται να κατάφεραν να ξεφύγουν από αυτήν την περιθωριακή πορεία. Ο λόγος για την *Ελένη* του Νίκου Γκατζογιάννη²⁹⁰ και για το *Ευτυχώς ηττηθήκαμε σύντροφοι...* του πρώην Αριστερού Τάκη Λαζαρίδη.²⁹¹

²⁸⁷ Βλ. Αρχηγείον Στρατού. Διεύθυνσις Ιστορίας Στρατού, *Ο Ελληνικός Στρατός κατά τον αντισυμμοριακόν αγώνα, 1946-1949. Επιχειρήσεις του Γ' Σώματος Στρατού (1947-1949)*, Έκδοσις Διευθύνσεως Ιστορίας Στρατού, Αθήνα 1976, σ. V.

²⁸⁸ Βλ. Κωνσταντίνος Νούσκας, *"Συμμοριτοπόλεμος" και όχι "εμφύλιος πόλεμος"*, χ.τ. 1978.

²⁸⁹ Βλ. Δημήτριος Θ. Θεοχαρίδης, *Το κατηγορώ των νεκρών της Ναούσης κατά του κομμουνισμού*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 11-12.

²⁹⁰ Βλ. Νίκος Γκατζογιάννης, *Ελένη*, Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1983.

²⁹¹ Βλ. Τάκης Λαζαρίδης, *Ευτυχώς ηττηθήκαμε σύντροφοι*, Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα (1989).

NEBEΠ - Εκδόσεις πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου, 1974-1989 Τυπολογία εκδόσεων και πολιτική υποστήριξη					
Τυπολογία εκδόσεων	Υποστήριξη Εθνικοφροσύνης	Υποστήριξη Αριστεράς	Χωρίς ή με άγνωστη θέση	Σύνολο	%
Προσωπικές Αφηγήσεις	31	189	8	228	56,58%
Ερευνητικές Μελέτες	17	53	12	82	20,35%
Επιστημονικά – Ιστοριογραφικά Έργα	0	0	20	20	4,96%
Λογοτεχνικά έργα	0	6	1	7	1,74%
Προπαγανδιστικά Έργα	9	20	0	29	7,20%
Λόγοι, δοκίμια, άρθρα κλπ.	8	20	2	30	7,44%
Εικονογραφικά έργα	0	7	0	7	1,74%
Σύνολο:	65	295	43	403	100,00%
Ποσοστό:	16,13%	73,20%	10,67%	100,00%	

27^{ος} Πίνακας

4.9.5 Εκδόσεις δεκαετίας 1990-1999

Οι εκδόσεις αυτής της περιόδου κυκλοφόρησαν κατά τη διάρκεια των ετών 1990-1999. Στη NEBEΠ για αυτά τα έτη:

(α) Σε σχέση με τον αριθμό των εκδόσεων είχαμε την κυκλοφορία 329 έργων. Από αυτά τα 217 ήταν νέες εκδόσεις και τα 32 ήταν επανεκδόσεις ή ανατυπώσεις. Σε σύγκριση με τις εκδόσεις της περιόδου 1974-1989 παρατηρούμε μια αύξηση, καθώς από τον ετήσιο αριθμό των 25 εκδόσεων που είχαμε την προηγούμενη περίοδο φτάσαμε στον αριθμό των 33 περίπου εκδόσεων ανά έτος για αυτήν την περίοδο.

(β) Σε σχέση με την τυπολογία των εκδόσεων είχαμε την κυριαρχία, για δεύτερη συνεχόμενη περίοδο, των έργων που ανήκουν στην τυπολογία *Προσωπικές Αφηγήσεις*, με 206 εκδόσεις (ποσοστό 62,61%). Αυτό φαίνεται λογικό καθώς την εποχή εκείνη βρίσκονταν ακόμα εν ζωή το μεγαλύτερο μέρος των ανθρώπων που βίωσαν τον εμφύλιο. Ακολουθούν οι *Ερευνητικές μελέτες* με 58 έργα (ποσοστό 17,63%) αλλά και τα *Επιστημονικά – Ιστοριογραφικά Έργα* με 37 έργα (ποσοστό 11,25%) που για πρώτη φορά εμφανίζουν υψηλό αριθμό εκδόσεων²⁹²

(γ) Σε σχέση με την πολιτική υποστήριξη είχαμε και αυτήν την περίοδο την πλήρη κυριαρχία των εκδόσεων που προέρχονταν από την Αριστερά με 213 εκδόσεις (ποσοστό 64,74%). Την Εθνικοφροσύνη υποστήριζαν 55 εκδόσεις (ποσοστό 16,72%) ενώ υπήρχαν και 61 έργα (ποσοστό 18,54%) που ήταν χωρίς ή

²⁹² Την περίοδο 1950-1967 το ποσοστό των έργων που ανήκει στην τυπολογία *Επιστημονικά – Ιστοριογραφικά Έργα* ήταν 3,16%, την περίοδο 1967-1974 ήταν 5,26% και την περίοδο 1974-1989 4,96%.

με άγνωστη πολιτική θέση και που παρουσίασαν μεγάλη αύξηση σε σχέση με τις προηγούμενες περιόδους²⁹³.

ΝΕΒΕΠ - Εκδόσεις δεκαετίας 1990-1999 Τυπολογία εκδόσεων και πολιτική υποστήριξη					
Τυπολογία εκδόσεων	Υποστήριξη Εθνικοφροσύνης	Υποστήριξη Αριστεράς	Χωρίς ή με άγνωστη θέση	Σύνολο	%
Προσωπικές Αφηγήσεις	24	169	13	206	62,61%
Ερευνητικές Μελέτες	22	29	7	58	17,63%
Επιστημονικά – Ιστοριογραφικά Έργα	0	0	37	37	11,25%
Λογοτεχνικά Έργα	0	4	1	5	1,52%
Προπαγανδιστικά Έργα	3	5	1	9	2,74%
Λόγοι, δοκίμια, άρθρα κλπ.	3	4	1	8	2,43%
Εικονογραφικά έργα	3	2	1	6	1,82%
Σύνολο:	55	213	61	329	100,00%
Ποσοστό:	16,72%	64,74%	18,54%	100,00%	

28^{ος} Πίνακας

Τη δεκαετία 1990-1999 συνέβη μια σειρά σημαντικών γεγονότων που, άμεσα ή έμμεσα, επηρέασαν τη διαμόρφωση της γραπτής μνήμης των απομάχων του εμφυλίου, και ειδικότερα των αριστερών που αποτέλεσαν και αυτήν τη δεκαετία την πλειονότητα των συγγραφέων. Τα γεγονότα αυτά σχετίζονται με τις αλλαγές που οδήγησαν στην οριστική διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης, με τη συγκυβέρνηση των κυρίαρχων «απογόνων» της Αριστεράς και της Εθνικοφροσύνης, με την οριστική άρση των συνεπειών του εμφυλίου καθώς και με το μαζικό κάψιμο των φακέλων των υποστηρικτών της Αριστεράς.

Πως βίωσαν οι συγγραφείς της Αριστεράς αυτά τα συμβάντα; Σίγουρα για ένα μέρος από αυτούς τα γεγονότα της δεκαετίας έπαιξαν καθοριστικό ρόλο ώστε να «απελευθερωθούν» από δογματισμούς και σιωπές που η πολιτική τους διαδρομή και η «ηθική» τους τους επέβαλε. Γράφει σχετικά η Φανή Μανωλκίδου-Βέττα, που έζησε για πολλά χρόνια ως πολιτικός κρατούμενος αλλά και ως πολιτικός πρόσφυγας:

«Πολλές φορές νιώθω ενοχές για ορισμένες περιόδους της ζωής μου. Η ζωή μου στην προσφυγιά, η ζωή μου στην ΕΔΑ, όταν γύρισα στην πατρίδα, η δικτατορία, η διάσπαση του ΚΚΕ, τα σοβιετικά τανκς στην Πράγα και τέλος η κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού, ήταν αυτά που με έκαναν λίγο λίγο να ανοίγω τα μάτια μου, να αρχίζω να

²⁹³ Την περίοδο 1950-1967 το ποσοστό των έργων που ήταν χωρίς ή με άγνωστη πολιτική θέση ήταν 3,80%, την περίοδο 1967-1974 ήταν 7,89% και την περίοδο 1974-1979 10,67%.

*σκέπτομαι μόνη μου, ν' απελευθερώνομαι, να κρίνω, να 'χω επιτέλους γνώμη δική μου. Οδυνηρή πορεία αλήθεια!».*²⁹⁴

Αν και ο αριθμός των έργων της δεκαετίας είναι πολύ μεγάλος για να παρουσιαστεί αναλυτικά θα προσπαθήσουμε να δώσουμε κάποια χαρακτηριστικά στοιχεία τους. Αρχικά θα δούμε τις εκδόσεις που προέρχονται από την Αριστερά και που η μεγάλη τους πλειοψηφία αφορά βιωματικά έργα μελών του ΚΚΕ και του ΔΣΕ.

Ένα μεγάλο μέρος αυτών των έργων μπορούμε να το κατηγοριοποιήσουμε, με βάση το περιεχόμενό τους, ως εξής:

(α) Βιωματικές αφηγήσεις σημαντικών στελεχών του ΚΚΕ με συμμετοχή στον ΔΣΕ. Τα έργα αυτά καλύπτουν το σύνολο της δράσης των συγγραφέων τους στο Αριστερό κίνημα. Συνήθως η πολιτική πορεία αυτών των στελεχών ξεκινάει από το προπολεμικό ΚΚΕ, περνάει από την Αντίσταση και τον ΔΣΕ, πηγαίνει στις Σοσιαλιστικές χώρες για να επιστρέψει έπειτα από 30 χρόνια στην Ελλάδα. Στο περιεχόμενο μεγάλου μέρους αυτών των έργων ήταν διάχυτη η πίκρα και η απογοήτευση για την ήττα του «λαϊκού κινήματος» και για τις «τεκτονικού χαρακτήρα αλλαγές» που συντελέστηκαν στον «σοσιαλιστικό κόσμο». Σε αυτήν την κατηγορία εντάσσονται έργα όπως αυτό του υποστράτηγου του ΔΣΕ και «αντιζαχαριαδικού» Αλέξη Ρόσιου,²⁹⁵ του πολιτικού επιτρόπου του ΔΣΕ και ηγετικού στελέχους την εποχή της διάσπασης του 1968 Πάνου Δημητρίου²⁹⁶ και του διαφωνούντα με τις αποφάσεις της 6^{ης} Ολομέλειας του ΚΚΕ του 1956 και μετέπειτα ηγετικού στελέχους του ΚΚΕ (μ-λ) Πολύδωρου Δανιηλίδη.²⁹⁷

(β) Βιωματικές αφηγήσεις στελεχών του ΔΣΕ, ανώτερου ή μεσαίου βαθμού, με κύριο αντικείμενο τις αναμνήσεις από τον στρατιωτικό αγώνα. Αναφέρουμε σχετικά το έργο του Βασίλη Αποστολόπουλου για τη δράση της επίλεκτης μεραρχίας του Διαμαντή στη Ρούμελη,²⁹⁸ του Δημήτρη Κατσή με αναλυτικές πληροφορίες για την τριχρόνη δράση του στον ΔΣΕ²⁹⁹ και του Επαμεινώνδα Σακελλαρίου για τις υγειονομικές υπηρεσίες του ΔΣΕ.³⁰⁰ Επίσης, το έργο του Βαγγέλη Κασάπη σχετικά με τη δράση του ΔΣΕ στον Έβρο, στο οποίο περιέχονται και μαρτυρίες για την υπόθεση των ανακρίσεων και των βασανιστηρίων που υπέστησαν στελέχη και μέλη της VII Μεραρχίας από την κομματική ηγεσία του ΚΚΕ, μετά τη διάλυσή της από τον Κυβερνητικό στρατό.³⁰¹

²⁹⁴ Βλ. Φανή Μανωλκίδου-Βέττα, *Θα σε λέμε Ισμήνη. Οι αναμνήσεις είναι μεγαλύτερες απ' τη ζωή*, Φιλίστωρ, Αθήνα 1997, σ. 218.

²⁹⁵ Βλ. Αλέξης Ρόσιος (Υψηλάντης), *Στα φτερά του οράματος. Εθνική Αντίσταση, μεταδεκεμβριανοί διωγμοί, εμφύλιος πόλεμος, πολιτική προσφυγιά*, Κώδικας, Θεσσαλονίκη 1997.

²⁹⁶ Βλ. Πάνος Δημητρίου, *Εκ βαθέων. Χρονικό μιας ζωής και μιας εποχής*, Θεμέλιο, Αθήνα 1997.

²⁹⁷ Βλ. Πολύδωρος Δανιηλίδης, ... *Ο Πολύδωρος θυμάται*, Ιστορικές εκδόσεις, Αθήνα 1990.

²⁹⁸ Βλ. Βασίλης Αποστολόπουλος, *Το χρονικό μιας εποποιίας. Ο ΔΣΕ στη Ρούμελη*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1995.

²⁹⁹ Βλ. Δημήτρης Ν. Κατσή, *Το ημερολόγιο ενός αντάρτη του ΔΣΕ, 1946-1949*, Αθήνα 1990-2003.

³⁰⁰ Βλ. Επαμεινώνδας Γ. Σακελλαρίου και Καίτη Γκιζελή-Νικολέττου, ... *Διαθέσαμε τη ζωή μας... 18 μήνες στην υγειονομική υπηρεσία του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας στο Βίτσι*, Θεσσαλονίκη 1991.

³⁰¹ Βλ. Βαγγέλης Κασάπης (Κρίτων), *Ο εμφύλιος στον Έβρο, 1946-1949*, Αλεξανδρούπολη 1999.

(γ) Βιωματικές αφηγήσεις για τα στρατόπεδα συγκέντρωσης που δημιούργησε το ΚΚΕ στις Ανατολικές χώρες, μετά τη συμφωνία της Βάρκιζας, και ειδικότερα για το στρατόπεδο στο Μπούλκες. Είχαμε, αυτήν την περίοδο, τρία έργα που ασχολήθηκαν σχεδόν αποκλειστικά με αυτό το θέμα και ειδικότερα με τις καταγγελίες για άσκηση τρομοκρατίας απέναντι σε διαφωνούντες ή ακόμα και για διάπραξη δολοφονιών. Πρόκειται για το έργο του συνδέσμου του αρχηγείου του ΔΣΕ με τα κομμουνιστικά κόμματα της Γιουγκοσλαβίας και της Βουλγαρίας την εποχή του εμφυλίου πολέμου Κώστα Σιαπέρα³⁰² και το έργο του εκπαιδευόμενου στο Μπούλκες και μετέπειτα αξιωματικού του ΔΣΕ Χρήστου Καινούργιου.³⁰³ Επίσης, το έργο του Αλέκου Κουτσούκαλη που έζησε εγκλωβισμένος δύο χρόνια στο στρατόπεδο του Μπούλκες μέχρι να του επιτραπεί, στο τέλος του 1947, η συμμετοχή του στον ένοπλο αγώνα του ΔΣΕ.³⁰⁴

(δ) Βιωματικές αφηγήσεις απλών μαχητών του ΔΣΕ. Πρόκειται για έργα που έκαναν την εμφάνισή τους κυρίως τη δεκαετία 1990-1999 και που αυξήθηκαν και άλλο μετά το 2000. Οι αφηγήσεις αυτές παρουσίαζαν συνήθως όλη την προσωπική διαδρομή του συγγραφέα τους, η οποία μετά την ήττα είχε αποκλειστικά δύο δρόμους. Είτε τον δρόμο της πολιτικής προσφυγιάς όπως περιγράφεται στα έργα των πολιτικών προσφύγων Γιάννη Μακράκη³⁰⁵ και Σωτήρη Κακαρά.³⁰⁶ Είτε τον δρόμο της φυλακής και της εξορίας όπως περιγράφεται στα έργα του μαχητή του ΔΣΠ Θανάση Σβώλου³⁰⁷ και του Θανάση Τσαμπίρα, που εντάχθηκε στον ΔΣΕ σε ηλικία 15 ετών και μετά την ήττα στάλθηκε στο Αναμορφωτήριο της Λέρου.³⁰⁸

(ε) Αφηγήσεις και μελέτες για την εκπαίδευση και τη ζωή των παιδιών πολιτικών προσφύγων στις Ανατολικές χώρες. Οι συγγραφείς τους ήταν συνήθως εκπαιδευτικοί που δούλεψαν στα προσφυγικά σχολεία των χωρών αυτών, όπως ο δάσκαλος στην Τσεχοσλοβακία Λυσίμαχος Παπαδόπουλος³⁰⁹ και ο καθηγητής στη Ρουμανία Μιχάλης Ράπτης.³¹⁰ Είχαμε επίσης ορισμένες *Ερευνητικές Μελέτες* πάνω στο ίδιο θέμα, όπως αυτή του πολιτικού επιτρόπου του ΔΣΕ Κώστα

³⁰² Βλ. Κώστας Σιαπέρα, *Μυστικοί δρόμοι του Δημοκρατικού Στρατού. Από τη Βάρκιζα στο Μπούλκες*, Γλάρος, Αθήνα 1990.

³⁰³ Βλ. Χρήστος Καινούργιος, *Στα στρατόπεδα Ρουμπίκ και Μπούλκες. Περιπλανήσεις και περιπέτειες λαϊκών αγωνιστών, 1945-1947*, Ιωλκός, Αθήνα 1991.

³⁰⁴ Βλ. Αλέκος Κουτσούκαλης, *Το χρονικό μιας τραγωδίας, 1945-1949*, Ιωλκός, Αθήνα 1998.

³⁰⁵ Βλ. Γιάννης Σπ. Μακράκης, *Δομνίστα – Γοργοπόταμος. Προσφυγιά – επαναπατρισμός (Και με τους αεροπόρους και ναυτεργάτες ΔΣΕ)*. Αναμνήσεις 1917-1992, Αθήνα 1996.

³⁰⁶ Βλ. Σωτήρης Κακαράς, *Το οδοιπορικό ενός αγωνιστή*, Λαμία 1999.

³⁰⁷ Βλ. Θανάσης Σβώλος, *Αντάρτης στα βουνά του Μοριά. Οδοιπορικό, 1947-49*, Αθήνα 1990.

³⁰⁸ Βλ. Θανάσης Τσαμπίρας, *Ένα ανταρτόπουλο εξιστορεί. Σελίδες από το ΔΣΕ*, Αθήνα 1995.

³⁰⁹ Βλ. Λυσίμαχος Παπαδόπουλος, *"Παιδιά της θύελλας". Μνήμες και μαρτυρία για τα προσφυγόπουλα του 1948 ύστερα από 50 χρόνια*, Πράγα 1998.

³¹⁰ Βλ. Μιχάλης Α. Ράπτης, *Τυχεροί μέσα στην ατυχία. Οδοιπορικό*, Αθήνα 1999.

Γκριτζώνα που παρουσίασε, εκτός των άλλων, τους λόγους που επέβαλαν στο ΚΚΕ τη μεταφορά των παιδικών στο εξωτερικό.³¹¹

(στ) Έργα αφιερωμένα σε πρόσωπα της Αριστεράς που σκοτώθηκαν ή εκτελέστηκαν την εποχή του εμφυλίου. Όπως το έργο του Αχιλλέα Παπαϊωάννου για τον καπετάνιο του ΔΣΕ Γιώργη Γιαννούλη που εκτελέστηκε τον Αύγουστο του 1948 μετά από απόφαση της ηγεσίας του ΚΚΕ.³¹² Όπως επίσης το έργο του Γεώργιου Ματζώρου για έναν από τους πιο δημοφιλείς καπετάνιους του ΕΛΑΣ και του ΔΣΕ, τον καπετάν Διαμαντή.³¹³ Όπως τέλος, το έργο που περιγράφει τη δίκη και την καταδίκη σε θάνατο του στελέχους του ΚΚΕ στη Θεσσαλονίκη, Σταύρου Δημητράκου με την κατηγορία της κατασκοπείας. Το έργο αυτό που είχε σκοπό τη «δικαίωση του άταφου» Δημητράκου, συνέγραψε ο αδελφός του Γιώργος Δημητράκος.³¹⁴

(ζ) Βιωματικές αφηγήσεις γυναικών που συμμετείχαν στον ένοπλο αγώνα. Μέχρι αυτήν τη δεκαετία είχαν κυκλοφορήσει αφηγήσεις γυναικών που ανήκαν στην Αριστερά αλλά η πλειονότητα τους δεν είχε συμμετάσχει στον ΔΣΕ. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 άρχισαν να πυκνώνουν οι μαρτυρίες απλών μαχητριών του ΔΣΕ, στις οποίες παρουσιαζόταν η προσωπική πορεία των συγγραφέων παράλληλα με την πορεία της Αριστεράς. Σε ένα μέρος από τα έργα αυτά η πορεία περιελάμβανε τον εγκλεισμό στη φυλακή και στην εξορία, όπως στο έργο της Αλεξάνδρας Βλάσση-Θεοδωρικάκου η οποία εντάχθηκε στον ΔΣΕ σε ηλικία 17 ετών.³¹⁵ Σε ένα άλλο μεγαλύτερο μέρος των έργων αυτών παρουσιάζονταν, εκτός από τις μνήμες από την ένοπλη συμμετοχή στον ΔΣΕ, οι αναμνήσεις από τη ζωή στην προσφυγιά. Αναφέρουμε τα σχετικά έργα της Ευαγγελίας Τόπα-Γουναροπούλου που έζησε στη Σοβιετική Ένωση³¹⁶ και της Όλγας Μάστορα-Ψαρογιάννη που έζησε στην Ουγγαρία.³¹⁷ Υπήρχαν βέβαια και περιπτώσεις που η βιωματική αφήγηση περιείχε και τις δύο παραπάνω προσωπικές πορείες, όπως το έργο της Κατίνας Λατίφη-Τέντα. Η συναρπαστική διαδρομή της ξεκίνησε ως ανήλικη από την εξορία, συνεχίστηκε με την απόδραση και την ένταξή της στον ΔΣΕ, το πέρασμα στις Ανατολικές χώρες και,

³¹¹ Βλ. Κώστας Γκριτζώνας, *Τα παιδιά του εμφυλίου πολέμου. Συμβολή στην αποκατάσταση της ιστορικής αλήθειας για το λεγόμενο "παιδομάζωμα"*, Φιλίστωρ, Αθήνα 1998.

³¹² Βλ. Αχιλλέας Ι. Παπαϊωάννου, *Γιώργης Γιαννούλης. Η θρυλική μορφή του Γράμμου. Το άγνωστο ημερολόγιό του*, Γλάρος, Αθήνα 1990.

³¹³ Βλ. Γεώργιος Δ. Ματζώρος, *Ο καπετάν Διαμαντής. Ο σταυραετός της Ρούμελης (Γιάννης Κομνά Αλεξάνδρου)*, Αθήνα 1994.

³¹⁴ Βλ. Γιώργος Σ. Δημητράκος, *Απολογισμός και απολογία. «Από του φοβερού θήματος...»*, Εκδόσεις Πολύτυπο, Αθήνα 1991.

³¹⁵ Βλ. Αλεξάνδρα Βλάσση-Θεοδωρικάκου, *Οι μνήμες μένουν ζωντανές. Οι αναμνήσεις μιας 17χρονης ανταρτοπούλας του ΔΣΕ*, Αθήνα 1996.

³¹⁶ Βλ. Ευαγγελία Τόπα-Γουναροπούλου, *Πορεία ζωής. Αντίσταση - Τασκένδη - επαναπατρισμός*, Αθήνα 1995.

³¹⁷ Βλ. Όλγα Μάστορα-Ψαρογιάννη, *Στο δρόμο του χρέους, Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα 1995.

μετά την ήττα στον εμφύλιο, την παράνομη είσοδό της στην Ελλάδα σε αποστολή του ΚΚΕ και την επιστροφή στην προσφυγιά.³¹⁸

Σε σχέση τώρα με τα έργα που υποστηρίζουν τις εθνικόφρονες δυνάμεις, παρατηρούμε πως εντός των ετών 1990-1999 κυκλοφόρησαν μόλις 55 σχετικές εκδόσεις εκ των οποίων οι 11 ήταν επανεκδόσεις. Απ' αυτές τις εκδόσεις μόλις οι 22 αφορούσαν νέες εκδόσεις βιωματικών έργων, τη στιγμή που οι αντίστοιχες αριστερές εκδόσεις έφταναν τις 160. Η χαμηλή παραγωγή έργων υπέρ του εθνικόφρονος αγώνα επιβεβαιώνει τις αποστάσεις που έπαιρνε από το παλιό ερμηνευτικό σχήμα της Εθνικοφροσύνης ο κύριος εκφραστής του συντηρητικού χώρου, η ΝΔ.

Έτσι την αναπαραγωγή του εμφυλιακού λόγου της παράταξης ανέλαβαν, σε μεγάλο ποσοστό, ακραίες και ακόμα περιθωριακές δυνάμεις, όπως υπέρμαχοι του βασιλικού πολιτεύματος, της δικτατορίας του Μεταξά και της Χούντας. Στα έργα τους περιείχαν, εκτός από τον παλιό διχαστικό λόγο της Εθνικοφροσύνης για τον εμφύλιο και τις καταγγελίες τους για τις συμβιβαστικές πολιτικές που ακολουθούσε η ΝΔ. Σε αυτές τις εκδόσεις, εμφανίζονται παλιά ονόματα της «αντικομμουνιστικής» προπαγάνδας, όπως η Τελέσιλλα Ιωαννίδου-Λαμπέα που στο έργο της κατέγραψε τα «κομμουνιστικά εγκλήματα» της Κατοχής και του εμφυλίου.³¹⁹

Άλλοι συγγραφείς, όπως ο απόστρατος υποστράτηγος Κωνσταντίνος Νούσκας εξέφρασαν την άποψη πως η ιστορία της «κομμουνιστικής ανταρσίας» είχε πλέον «παραχαραχθεί» όχι μόνο με την ευθύνη των «πρώην αναρχοκομμουνιστών» αλλά και με την ευθύνη της δικής τους παράταξης, μέσω μιας σειράς μέτρων που είχε ψηφίσει η ΝΔ και αφορούσαν την αναγνώριση του ΚΚΕ, τον επαναπατρισμό των πολιτικών προσφύγων και κυρίως τον νόμο «περί άρσης των συνεπειών του εμφυλίου» που

«εξύψωσε τους πρώην αναρχοκομμουνιστές μέχρι “εβδόμου ουρανού” γιατί έκανε τους κατηγορούμενους κατηγορούμενους και τους κατηγορούμενους κατηγορούς...!». ³²⁰

Ένας άλλος εθνικόφρων στρατιωτικός, ο Αριστομένης Αντωνακέας, ήταν ακόμα πιο σκληρός σε σχέση με την άρση των συνεπειών του εμφυλίου που τη χαρακτήριζε ως «προδοσία και έγκλημα» με την οποία «λοιδορείται η θυσία των ελλήνων πολεμιστών». ³²¹

Βέβαια υπάρχουν και εκδόσεις αυτής της δεκαετίας που υποστηρίζουν ή προσεγγίζουν την εθνικόφρονα εκδοχή των γεγονότων του εμφυλίου, χωρίς να αποδέχονται τον παραπάνω διχαστικό πολιτικό λόγο. Αναφέρουμε μερικές απ'

³¹⁸Βλ. Κατίνα Λατίφη-Τέντα, *Τα απόπαιδα*, Εξάντας, Αθήνα 1999.

³¹⁹Βλ. Τελέσιλλα Ιωαννίδου-Λαμπέα, *Με το φωτοστέφανο του μαρτυρίου. Ειδεχθή κομμουνιστικά εγκλήματα, 1941-1949*, Αθήνα 1992.

³²⁰Βλ. Κωνσταντίνος Νούσκας, *Πως φθάσαμε στον Γράμμο και στο Βίτσι, 1946-1949 (ο πόλεμος του πανσλαβισμού εναντίον της Ελλάδος)*, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 404.

³²¹Βλ. Αριστομένης Ν. Αντωνακέας, *Συμμοριτοπόλεμος. Επιδρομή μισθοφόρων του Σλαυισμού δια την υποδούλωση της Μακεδονίας και όχι εμφύλιος πόλεμος*, Νέα Θέσις, Αθήνα 1993.

αυτές, όπως: η μελέτη *Η τραγική αναμέτρηση* του Αλέξανδρου Ζαούση στην οποία περιγράφονται οι στρατιωτικές κυρίως διαστάσεις του εμφυλίου.³²² το έργο *Κοιτάζοντας πίσω* του στρατιώτη του εμφυλίου και μετέπειτα πρωθυπουργού Γεώργιου Ράλλη, στο οποίο κατέγραψε τις νεανικές του μνήμες με αναφορά και στην περίοδο του εμφυλίου.³²³ το πολύτομο έργο που κυκλοφόρησε το ΓΕΣ το 1998 με τα στρατιωτικά αρχεία του εμφυλίου.³²⁴ τη μαρτυρία του στρατιώτη του Εθνικού Στρατού Νικήτα Αγαπητίδη στην οποία περιγράφει την αιχμαλωσία από τον ΔΣΕ και την πολύχρονη διαβίωση του σε στρατόπεδα συγκέντρωσης της Αλβανίας.³²⁵

4.9.6 Εκδόσεις δεκαετίας 2000-2009

Οι εκδόσεις αυτής της περιόδου κυκλοφόρησαν κατά τη διάρκεια των ετών 2000-2009. Από τα αποτελέσματα της έρευνας για τη NEBEΠ προέκυψαν τα παρακάτω στοιχεία:

(α) Σε σχέση με τον αριθμό των εκδόσεων τη χρονολογική περίοδο 2000-2009 είχαμε την κυκλοφορία των περισσότερων εκδόσεων που αναφέρονται στον εμφύλιο. Συγκεκριμένα κυκλοφόρησαν 490 εκδόσεις, με τον μέσο όρο ανά έτος να φτάνει τα 49 έργα. Συνολικά οι εκδόσεις αυτής της περιόδου αποτελούν το 25,32% των εκδόσεων που περιέχονται στη NEBEΠ. Απ' αυτές τις εκδόσεις οι 435 ήταν έργα που εκδόθηκαν για πρώτη φορά ενώ οι υπόλοιπες 55 εκδόσεις ήταν επανεκδόσεις ή ανατυπώσεις παλαιότερων έργων.

(β) Σε σχέση με την τυπολογία των εκδόσεων διαπιστώσαμε ότι οι μισές περίπου από τις εκδόσεις ανήκουν στην τυπολογία *Προσωπικές Αφηγήσεις* (237 εκδόσεις, ποσοστό 49,18%), οι οποίες όμως μειώθηκαν σε σχέση με την προηγούμενη δεκαετία, που αποτελούσαν το 62,61% των έργων. Αντίστοιχα αυξήθηκε το μερίδιο των εκδόσεων που ανήκουν στην τυπολογία *Ερευνητικές Μελέτες* (122 εκδόσεις, ποσοστό 24,90%) αλλά και των *Επιστημονικών – Ιστοριογραφικών Έργων* που σχεδόν διπλασιάστηκαν σε σχέση με τη δεκαετία του 1990 και έφτασαν να αποτελούν το ένα πέμπτο των εκδόσεων (98 εκδόσεις, ποσοστό 20%).

(γ) Σε σχέση με την πολιτική υποστήριξη, παρατηρούμε ότι και αυτήν τη δεκαετία οι προερχόμενες από την Αριστερά εκδόσεις είναι περισσότερες από τις μισές (267 εκδόσεις, ποσοστό 54,49%), αλλά είναι μειωμένες σε σχέση με τη δεκαετία 1990-1999, που αποτελούσαν το 64,74% των εκδόσεων. Για τις δυνάμεις της Εθνοφροσύνης που υποστηρίζεται σε 82 εκδόσεις, παρατηρούμε ότι δεν υπάρχει καμία μεταβολή σε σχέση με τα έργα που την υποστήριζαν την

³²² Βλ. Αλέξανδρος Ζαούσης, *Η τραγική αναμέτρηση, 1945-1949. Ο μύθος και η αλήθεια*, Ωκεανίδα, Αθήνα 1992.

³²³ Βλ. Γεώργιος Ράλλης, *Κοιτάζοντας πίσω*, Ερμείας, Αθήνα 1993.

³²⁴ Βλ. Γενικό Επιτελείο Στρατού. Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Αρχεία του εμφυλίου πολέμου, 1944-1949*, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, Αθήνα 1998.

³²⁵ Βλ. Νικήτας Ι. Αγαπητίδης, *Το χρονικό μιας αιχμαλωσίας, 1949-1956*, Αθήνα 1996.

προηγούμενη δεκαετία (16,73% τη δεκαετία 2000-2009 έναντι 16,72% τη δεκαετία 1990-1999). Εκεί που παρατηρούμε μεγάλη αλλαγή είναι στα έργα *Χωρίς ή με άγνωστη θέση* που κατέχουν αυτήν τη δεκαετία το 28,78% (144 εκδόσεις) έναντι του 18,54% (61 εκδόσεις) της προηγούμενης. Αυτό κυρίως συμβαίνει λόγω της μεγάλης αύξησης των *Επιστημονικών - Ιστοριογραφικών Έργων*.

Που οφείλεται όμως όλη αυτή η αύξηση των εκδόσεων που συντελέστηκε σε μια δεκαετία όπου δεν καταγράφηκαν κάποια ιδιαίτερα πολιτικά γεγονότα που να σχετίζονται άμεσα με τα γεγονότα της εποχής του εμφυλίου; Πιθανότατα σε τρεις εξελίξεις που θεωρούμε ότι έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην αναζωπύρωση του δημόσιου ενδιαφέροντος για τον εμφύλιο και τις συνέπειες του. Η πρώτη εξέλιξη προέρχεται από τον επαναπροσδιορισμό και την αναθεώρηση της επίσημης θέσης του ΚΚΕ για τα γεγονότα της δεκαετίας του 1940 και τον εμφύλιο. Η δεύτερη εξέλιξη σχετίζεται με την εμφάνιση της «μετα-αναθεωρητικής» ομάδας του «Νέου κύματος» στον ακαδημαϊκό και στον δημόσιο χώρο. Και τέλος, η τρίτη εξέλιξη αφορά στην ανασυγκρότηση του Ακροδεξιού πολιτικού χώρου. Και τα τρία αυτά γεγονότα δρομολογήθηκαν κατά τη δεκαετία του 1990-1999 αλλά οι επιδράσεις τους στον χώρο των εκδόσεων έγιναν αισθητές κυρίως μετά το 2000.

Η επαναδιαμόρφωση του πολιτικού και ιδεολογικού λόγου του ΚΚΕ, όχι μόνο σε σχέση με την ιστορία του, ξεκίνησε ουσιαστικά μετά το 15^ο Συνέδριο του ΚΚΕ που έγινε το 1996. Το ερμηνευτικό σχήμα σε σχέση με τη δεκαετία του 1940 που είχε ακολουθήσει το ΚΚΕ μετά τη μεταπολίτευση συνέδεε τον «Εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ» και την «Αντίσταση του Δεκέμβρη» με τον «αγώνα του ΔΣΕ». Ως κορυφαία στιγμή της ταξικής πάλης ορίστηκε ο αντιστασιακός αγώνας με τον αγώνα του ΔΣΕ να είναι ένας:

*«αγώνας γεμάτος θυσίες και ηρωισμούς, συνέχεια της Εθνικής Αντίστασης και του Δεκέμβρη, για την εθνική ανεξαρτησία και κυριαρχία, για την ομαλή δημοκρατική εξέλιξη και την κοινωνική πρόοδο».*³²⁶

Το παραπάνω απόσπασμα προέρχεται από την επίσημη έκδοση του Τμήματος Ιστορίας της ΚΕ του ΚΚΕ, *Δοκίμιο για την ιστορία του ΚΚΕ*, που κυκλοφόρησε το 1995 και αφορούσε τα έτη 1918-1949. Με βάση αυτήν την παραδοχή το ΚΚΕ πρόβαλε μεταπολιτευτικά τα επιτεύγματα του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ και τις διώξεις που υπέστησαν οι οπαδοί της Αριστεράς μετά τη Βάρκιζα. Έτσι, οι άμεσες αναφορές στον εμφύλιο από τις προερχόμενες από το ΚΚΕ εκδόσεις ήταν περιορισμένες, με τα περισσότερα έργα να ασχολούνται με τις πολιτικές διώξεις. Είναι χαρακτηριστικό πως από την ίδρυση το 1974 του βασικού μεταπολιτευτικού εκδοτικού οίκου του ΚΚΕ, της *Σύγχρονης Εποχής*, και μέχρι το

³²⁶ Βλ. Ιστορικό τμήμα της ΚΕ του ΚΚΕ, *Δοκίμιο ιστορίας του ΚΚΕ. Α' Τόμος. 1918-1949*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1995.

1996 εντοπίσαμε και εντάξαμε στη NEBEΠ μόλις 35 από τις συνολικά 87 σχετικές εκδόσεις που έχουμε μέχρι σήμερα. Απ' αυτές τις 35 εκδόσεις μόλις οι 13 είχαν ως αποκλειστικό θέμα τους τον εμφύλιο ή ο εμφύλιος αποτελούσε το μεγαλύτερο μέρος του έργου.

Η πρώτη έκδοση που περιείχε άμεσες αναφορές στον εμφύλιο κυκλοφόρησε το 1978 και ήταν ένα χρονικό του Τμήματος Ιστορίας της ΚΕ του ΚΚΕ³²⁷. Το 1981 είχαμε το πρώτο αυτοτελές έργο για τον εμφύλιο και ήταν οι αφηγήσεις του Βασίλη Μπαρτζιώτα για τον ΔΣΕ.³²⁸ Ακολούθησαν τα επόμενα χρόνια ορισμένες αναμνήσεις από τη δράση μαχητών του ΔΣΕ, όπως αυτές του Τάκη Ψημμένου, που κυκλοφόρησε το 1983,³²⁹ του Στεφανή Παπαγεωργάκη για τον αγώνα του ΔΣΕ στην Ικαρία που κυκλοφόρησε το 1985,³³⁰ του Γιάννη Ρούσση το 1986,³³¹ του Γιώργη Τρικαλινού το 1992³³² και του Βασίλη Αποστολόπουλου το 1995.³³³ Τέλος, το 1987 η Σύγχρονη Εποχή κυκλοφόρησε τα πρακτικά από ένα κομματικό συμπόσιο για τον ΔΣΕ³³⁴ καθώς και ένα τόμο με τα επίσημα κείμενα της περιόδου 1945-1949.³³⁵

Η αλλαγή στην ιστορική αφήγηση του ΚΚΕ για τον εμφύλιο, αποτέλεσμα, όπως αναφέραμε ήδη, του 15^{ου} Συνεδρίου του 1996, μεταφέρθηκε στον κόσμο των εκδόσεων το 1998 με την έκδοση ενός συλλογικού έργου που προήλθε από ένα πολύμηνο αφιέρωμα του Ριζοσπάστη για τον εμφύλιο και το οποίο είχε την έγκριση και την επιμέλεια του Τμήματος Ιστορίας της ΚΕ του ΚΚΕ. Στο έργο *Η τρίχρονη εποποιία του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας*, ο αγώνας του ΔΣΕ αναβαθμίστηκε ως ένα «νέο θαρραλέο επαναστατικό τόλμημα των λαϊκών δυνάμεων» που εξακολουθούσε να είναι η συνέχεια των προηγούμενων αγώνων αλλά που είχε πλέον «πιο έντονα τα χαρακτηριστικά ενός ταξικού, αντιιμπεριαλιστικού αγώνα».³³⁶ Η ήττα του 1949 αποδιδόταν σε υποκειμενικούς λόγους, όπως οι λάθος συμφωνίες της ηγεσίας του κόμματος με τις αστικές πολιτικές δυνάμεις που προηγήθηκαν της επιστροφής του Νίκου Ζαχαριάδη στην Ελλάδα το 1945, αλλά και σε

³²⁷ Βλ. Κεντρική Επιτροπή του ΚΚΕ, *Εξήντα χρόνια αγώνων και θυσιών. Χρονικό του ΚΚΕ, Τόμος 2, 1945-1978*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1978.

³²⁸ Βλ. Βασίλης Γ. Μπαρτζιώτας, *Ο αγώνας του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1981.

³²⁹ Βλ. Τάκης Ψημμένος, *Αντάρτες στ' Άγραφα, 1946-1950. Αναμνήσεις ενός αντάρτη*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1983.

³³⁰ Βλ. Στεφανής Παπαγεωργάκης, *Η αγάπη του λαού. Η Ικαρία στη θύελλα*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1985.

³³¹ Βλ. Γιάννης Ρούσσης, *Ένας υπαστυνόμος στο Δημοκρατικό Στρατό*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1986.

³³² Βλ. Γιώργης Χ. Τρικαλινός, *292 ημέρες μετά το Γράμμο – Βίτσι*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1992.

³³³ Βλ. Βασίλης Αποστολόπουλος, *Το χρονικό μιας εποποιίας. Ο ΔΣΕ στη Ρούμελη*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1995.

³³⁴ Βλ. *Στα 40 χρόνια του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας. Διήμερο συμπόσιο 12-13 Δεκέμβρη 1986*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1987.

³³⁵ Βλ. *Το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας. Επίσημα κείμενα, Τόμος 6, 1945-1949*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1987.

³³⁶ Βλ. *Η τρίχρονη εποποιία του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας (1946-1949)*, Ριζοσπάστης – Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1998, σ. 567.

αντικειμενικούς λόγους, όπως ήταν η αρνητική εξέλιξη του συσχετισμού των δυνάμεων των αντιμαχόμενων παρατάξεων κατά τη διάρκεια του εμφυλίου. Σύμφωνα με τη νέα ερμηνεία, την ήττα του ΚΚΕ ακολούθησε η αδυναμία της αποφυγής «παρεκκλίσεων δεξιού οπορτουνιστικού χαρακτήρα» που οδήγησε στη διάσπαση του 1968.

Με βάση το παραπάνω ερμηνευτικό σχήμα ο εμφύλιος έγινε η αιχμή του δόρατος του ιστορικού λόγου του ΚΚΕ και αυτό αποτυπώθηκε και στις κομματικές εκδόσεις. Έτσι, από το 1998 μέχρι και το 2016, η Σύγχρονη Εποχή κυκλοφόρησε 52 εκδόσεις που αναφέρονται στον εμφύλιο με τις περισσότερες απ' αυτές να έχουν ως κύριο θεματικό πεδίο τη δράση του ΔΣΕ. Θα αναφέρουμε χρονολογικά ορισμένες σημαντικές εκδόσεις της Σύγχρονης Εποχής για τον εμφύλιο. Το 2000 κυκλοφόρησε το έργο του Αρίστου Καμαρινού για τον εμφύλιο στην Πελοπόννησο.³³⁷ Το 2003 η μελέτη του Νίκου Κυρίτση για την ιστορία του ΔΣΕ³³⁸ καθώς και το έργο του Νίκου Τερζόγλου για τη στρατιωτική εκπαίδευση στον ΔΣΕ.³³⁹ Το 2006 η μελέτη του Βασίλη Λάζαρη για τον εμφύλιο στην Αχαΐα³⁴⁰ και το 2008 οι αναμνήσεις του Τριαντάφυλλου Γεροζήση από τη συμμετοχή του στις στρατιωτικές επιχειρήσεις με τον ΔΣΕ.³⁴¹ Τέλος, στα πλαίσια των εκδηλώσεων μνήμης που καθιέρωσε αυτήν τη δεκαετία το ΚΚΕ, εκδόθηκε το 2009 από τη Σύγχρονη Εποχή ένας ιστορικός – ταξιδιωτικός οδηγός για τον Γράμμο στον οποίο παρουσιαζόταν οι τόποι που είχε δράσει ο ΔΣΕ.³⁴²

Στις εκτός Σύγχρονης Εποχής και ΚΚΕ εκδόσεις που προέρχονται από την Αριστερά δεν παρατηρήσαμε κάποιες ιδιαίτερες διαφοροποιήσεις σε σχέση με τα έργα που κυκλοφόρησαν την προηγούμενη δεκαετία. Να αναφέρουμε μόνο κάποιες από τις αντιπροσωπευτικές εκδόσεις αυτής της κατηγορίας, όπως: τα απομνημονεύματα ενός εκ των σημαντικότερων ηγετών του ΕΛΑΣ και του ΔΣΕ, του Γιώργου Χουλιάρα (Περικλή)³⁴³ τη μαρτυρία του Γιώργου Γκαγκούλια για τα γεγονότα της 7ης Μεραρχίας του ΔΣΕ³⁴⁴ τη μελέτη του Γρηγόρη Φαράκου με αντικείμενο τη στρατηγική του ΚΚΕ σε σχέση με την κατάληψη της εξουσίας³⁴⁵ την εμπειρία του επιστρατευμένου από τον ΔΣΕ Χρήστου Βασιλείου από τον εμφύλιο

³³⁷ Βλ. Αρίστος Ι. Καμαρινός, *Ο εμφύλιος πόλεμος στην Πελοπόννησο, 1946-1949*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2000.

³³⁸ Βλ. Νίκος Κυρίτσης, *Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας. Βασικοί σταθμοί του αγώνα*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2003.

³³⁹ Βλ. Νίκος Τερζόγλου, *Η στρατιωτική εκπαίδευση στελεχών στο Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας (ΔΣΕ)*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2003.

³⁴⁰ Βλ. Βασίλης Κ. Λάζαρης, *Ο εμφύλιος πόλεμος στην Αχαΐα*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2006

³⁴¹ Βλ. Τριαντάφυλλος Γεροζήσης, *"Εφοδος στον ουρανό". Οι δύο επιχειρήσεις του ΔΣΕ. Βάλτος - Γράμμος, Μάρτης - Απρίλης - Μάης 1949*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2008

³⁴² Βλ. *Γράμμος. Στα βήματα του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας. Ιστορικός, ταξιδιωτικός οδηγός*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2009

³⁴³ Βλ. Γιώργος Χουλιάρας (Περικλής), *Ο Δρόμος είναι άσωτος. ΕΛΑΣ - ΔΣΕ - Πολωνία, 1941-1958*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2005.

³⁴⁴ Βλ. Γιώργος Δ. Γκαγκούλιας, *Η αθέατη πλευρά του εμφυλίου. Τα τραγικά γεγονότα της 7ης Μεραρχίας του ΔΣΕ*, Ιωλκός, Αθήνα 2001.

³⁴⁵ Βλ. Γρηγόρης Φαράκος, *Ο ΕΛΑΣ και η εξουσία*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2000.

και την εξορία³⁴⁶ και τέλος, τη συλλογική έκδοση σε επιμέλεια Στέλιου Κούλογλου με τις μαρτυρίες για τον εμφύλιο σημαντικών στελεχών της Αριστεράς.³⁴⁷ Επίσης, αξίζει να αναφερθούμε σε ένα έργο που η έκδοση του προκάλεσε έντονες διαμάχες μεταξύ των ιστορικών. Πρόκειται για την έκδοση του ημερολογίου που είχε συγγράψει για τον εμφύλιο ο Δημήτρης Βλαντάς και το οποίο εκδόθηκε με την επιμέλεια των προερχόμενων από το «Νέο κύμα» Ν. Μαραντζίδη και Γ. Αντωνίου.³⁴⁸ Κεντρικό σημείο της διαφωνίας υπήρξε η κατηγορία περί μεταγενέστερης μεταγραφής του ημερολογίου από τον Βλαντά, το οποίο αγνόησαν εσκεμμένα οι επιμελητές που είχαν παρουσιάσει το ημερολόγιο ως «αυθεντική πρωτογενή πηγή».³⁴⁹

Στο χώρο της Δεξιάς, τη δεκαετία του 2000, είχαμε ένα σημαντικό γεγονός που επηρέασε τις εκδόσεις για τον εμφύλιο. Πρόκειται για την πολιτική ανασυγκρότηση διαφόρων τάσεων της άκρας Δεξιάς που εκφράστηκε κυρίως με τη δημιουργία, στις αρχές της δεκαετίας, του ΛΑΟΣ ο οποίος κατάφερε να συστεγάσει μόνιμα ή ευκαιριακά διάφορες τάσεις του χώρου (όπως χουντικούς, βασιλικούς, εθνοσοσιαλιστές και εθνικιστές). Ο ακροδεξιός χώρος στην Ελλάδα είχε βρεθεί στο περιθώριο του πολιτικού συστήματος αμέσως μετά τη μεταπολίτευση. Αν και προσπάθησε να αυτονομηθεί πολιτικά από τη ΝΔ, δεν τα κατάφερε και το μεγαλύτερο μέρος των εκφραστών του αναγκάστηκε να ενταχθεί στην κυρίαρχη παράταξη του χώρου και να «αποδεχθεί» τις συμφιλιωτικές πολιτικές με την Αριστερά, όπως τη νομιμοποίηση του ΚΚΕ, τη συγκυβέρνηση του 1989, την άρση των συνεπειών του εμφυλίου κ.ά. Με αφορμή διάφορα πολιτικά γεγονότα, όπως ήταν η αναζωπύρωση του Μακεδονικού ζητήματος, η σταθερή πορεία της ΝΔ προς κεντροδεξιές πολιτικές και το μεταναστευτικό πρόβλημα, οι δυνάμεις της Ακροδεξιάς επανήλθαν σταδιακά στο πολιτικό σκηνικό εκμεταλλευόμενες και την προβολή τους από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης της εποχής. Έτσι ο ακραίος και διχαστικός «αντικομμουνιστικός» τους λόγος άρχισε να γίνεται και πάλι «επίκαιρος» και να αποκτά το δικό του «ακροατήριο».

Η ανασυγκρότηση του ακροδεξιού χώρου είχε και τις αντίστοιχες επιδράσεις στο χώρο των εκδόσεων που ασχολούνταν με τον εμφύλιο, με την κυκλοφορία έργων από παλιούς και νέους εκδότες, τα οποία έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην αναπαραγωγή του ακραίου λόγου της Εθνικοφροσύνης και στη σταδιακή κυριαρχία

³⁴⁶ Βλ. Χρήστος Ι. Βασιλείου, *Τρεις ημέρες αγγαρεία, τρία χρόνια ομηρεία. Μνήμες εμφυλίου*, Οϊωνός, Λαμία 2008

³⁴⁷ Βλ. Στέλιος Κούλογλου (επιμ.), *Μαρτυρίες για τον εμφύλιο και την ελληνική Αριστερά*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 2005

³⁴⁸ Βλ. Δημήτρης Βλαντάς, *Ημερολόγιο 1947-1949*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 2007

³⁴⁹ Βλ. Ιωάννα Παπαθανασίου, «Χρήσεις και καταχρήσεις των πηγών ή η ιστορία ως εντύπωση» στο *Τα Ιστορικά*, τχ. 47 (Δεκέμβριος 2007), σ. 457-473. Βλ. επίσης την απάντηση των επιμελητών της έκδοσης του ημερολογίου του Βλαντά στο, Νίκος Μαραντζίδης και Γιώργος Αντωνίου, «Για τη (χαμένη;) τιμή της ιστοριογραφίας. Το 'χαμένο' ημερολόγιο του Δημήτρη Βλαντά» στο *Νέα Εστία*, τόμ. 163, τεύχ. 1811 (Μάιος 2008), σ. 965-983.

αυτού του τύπου των εκδόσεων στο σύνολο αυτών που υποστήριζαν τις εθνικόφρονες δυνάμεις του εμφυλίου.

Ως κύριος εκφραστής των εκδόσεων του ακροδεξιού χώρου αναδείχθηκαν οι εκδόσεις *Πελασγός*, που από το 2000 και μέχρι σήμερα έχουν εκδώσει 26 σχετικά έργα. Ήδη από το 1999 οι εκδόσεις *Πελασγός* κυκλοφόρησαν το πρώτο τους έργο με τίτλο *Έτσι σώθηκε η Ελλάδα από το «Σιδηρούν Παραπέτασμα»* που συγγράφτηκε από «Ομάδα μελετητών της Νεώτερης Ελληνικής Ιστορίας». Μέσω αυτής της έκδοσης είχαμε μια άμεση απάντηση σε σχέση με την προβολή της «εποποιίας» του ΔΣΕ που είχε ξεκινήσει το ΚΚΕ μετά την εφαρμογή του νέου ερμηνευτικού του σχήματος για τον εμφύλιο. Το έργο αυτό υποστήριζε την άποψη περί της λήθης που επιβαλλόταν να ακολουθεί γεγονότα όπως ήταν ένας εμφύλιος πόλεμος. Η λήθη αυτή έπρεπε να ήταν «αμφοτερό-πλευρη» για να «καλύπτει το παρελθόν» καθώς μόνο αυτή μπορούσε να φέρει «την ηρεμία, τη γαλήνη, την ομόνοια, την ομοψυχία». Αυτό όμως δεν μπορούσε πλέον να συμβεί στην περίπτωση του ελληνικού εμφυλίου πολέμου και την ευθύνη για αυτό την έφερε αποκλειστικά η Αριστερά.

*«Δεν είναι δυνατόν, η μία πλευρά να λησμονεί και να βάζει στο περιθώριο όσα γεγονότα υπήρξαν αιτία ή αφορμή διχονοιών και συγκρούσεων, ακόμα και αιματηρών. Και η άλλη πλευρά, όχι μόνο επιμένει να θυμάται τα όσα ... αγαθά έπραξε... αλλά και να ξύνει συνεχώς παλιές πληγές, να αναμασά δυσάρεστες καταστάσεις για τις οποίες υπήρξε υπεύθυνη, να δηλητηριάζει τους νεώτερους και να παρουσιάζεται ως σωστή στις θέσεις της και πολυπαθής! Στην περίπτωση αυτή η Λήθη τινάζεται αυτόματα στον αέρα. Έρχονται στην επιφάνεια όλα όσα συνέβησαν σε βάρος της Ελλάδας. Ξυπνούν οι μνήμες και τα πάθη. Ας όψονται οι υπεύθυνοι γι' αυτό».*³⁵⁰

Την παραπάνω έκδοση ακολούθησαν, από τον εκδοτικό οίκο *Πελασγός*, μια σειρά νέων έργων με συγγραφείς γνωστούς υποστηρικτές της Ακροδεξιάς, όπως του φιλομοναρχικού Κώστα Μπαρμπή³⁵¹ και του εκδότη του *Πελασγού* Ιωάννη Γιαννάκενα.³⁵² Ένας άλλος σημαντικός εκδοτικός οίκος για τον ακροδεξιό χώρο είναι η *Ελεύθερη Σκέψις*, που εμφανίζεται με εκδόσεις που σχετίζονται με τον εμφύλιο από τη δεκαετία του 1970³⁵³ αλλά από το 2000 αυξάνει κατά πολύ την παραγωγή σχετικών έργων. Χαρακτηριστικό των εκδόσεων *Ελεύθερη Σκέψις* είναι η φωτοτυπική ανατύπωση παλιών αντικομμουνιστικών έργων της εποχής του

³⁵⁰Βλ. Ομάδα Μελετητών Νεώτερης Ελληνικής Ιστορίας, *Έτσι σώθηκε η Ελλάδα από το σιδηρούν παραπέτασμα. Πριν από 50 χρόνια*, Πελασγός, Αθήνα 1999.

³⁵¹Βλ. Κώστας Ν. Μπαρμπής, *Η τραγωδία της Ελλάδος εις πράξεις τρεις. Η κομμουνιστική επιβουλή κατά της χώρας 1918-1949*, Πελασγός, Αθήνα 2000.

³⁵²Βλ. Ιωάννης Χ. Γιαννάκενας, *"Περί εμφυλίου". Σχολιασμός - απάντηση στην παραποίηση και διαστρέβλωση γεγονότων της κομμουνιστικής ανταρσίας του 1946-49*, Πελασγός, Αθήνα 2002.

³⁵³Όπως η πανομοιότυπη ανατύπωση της έκδοσης του 1947 του έργου, Υφυπουργείου Τύπου και Πληροφοριών, *Η εναντίον της Ελλάδος κομμουνιστική επιβουλή*, Ελεύθερη Σκέψις, Αθήνα 1983.

εμφυλίου,³⁵⁴ καθώς μόλις 4 από τα συνολικά 21 έργα που κυκλοφόρησε αυτός ο εκδοτικός οίκος ήταν νέες εκδόσεις.³⁵⁵

Εντός της δεκαετίας του 2000 εμφανίστηκαν και άλλοι ακροδεξιοί εκδότες που κυκλοφόρησαν έργα για τον εμφύλιο, όπως ήταν οι εκδοτικοί οίκοι Λόγχη³⁵⁶ και Νέα Σπάρτη.³⁵⁷ Εκτός των παραπάνω εκδοτικών οργανισμών, κυκλοφόρησαν και άλλα αντίστοιχου ιδεολογικού προσανατολισμού έργα για τον εμφύλιο, όπως οι αφηγήσεις για την «κομμουνιστική ανταρσία» δύο πρωτεργατών της Χούντας των Συνταγματαρχών, του Στυλιανού Παττακού³⁵⁸ και του Ιωάννη Λαδά.³⁵⁹ Να αναφέρουμε ακόμα το έργο του Στέφανου Γώγου για την υπεράσπιση της Φλώρινας από την επίθεση του ΔΣΕ το 1949³⁶⁰ και τη μελέτη του Γεώργιου Κουτσονίκου για τις στρατιωτικές επιχειρήσεις του εμφυλίου.³⁶¹

NEBEΠ - Εκδόσεις δεκαετίας 2000-2009 Τυπολογία εκδόσεων και πολιτική υποστήριξη					
Τυπολογία εκδόσεων	Υποστήριξη Εθνικοφροσύνης	Υποστήριξη Αριστεράς	Χωρίς ή με άγνωστη θέση	Σύνολο	%
Προσωπικές Αφηγήσεις	39	184	18	241	49,18%
Ερευνητικές Μελέτες	32	68	22	122	24,90%
Επιστημονικά – Ιστοριογραφικά Έργα	0	0	98	98	20,00%
Λογοτεχνικά Έργα	0	1	0	1	0,20%
Προπαγανδιστικά Έργα	4	1	0	5	1,02%
Λόγοι, δοκίμια, άρθρα κλπ.	2	5	2	9	1,84%
Εικονογραφικά έργα	5	8	1	14	2,86%
Σύνολο:	82	267	141	490	100,00%
Ποσοστό:	16,73%	54,49%	28,78%	100,00%	

29^{ος} Πίνακας

³⁵⁴Όπως η ανατύπωση της έκδοσης του 1959 του έργου, Μητροπολίτης Λήμνου Διονύσιος, *Εκτελεσθέντες & μαρτυρήσαντες κληρικοί 1941-1949. Πιστοί άχρι θανάτου*, Ελεύθερη Σκέψις, Αθήνα 2009.

³⁵⁵Μεταξύ αυτών το έργο, Βασ. Γ. Μαντζαρλής, *Ο δρόμος προς το Λυκόμορο. Η μάχη για την διάσωση της Κονίτσας το 1947*, Ελεύθερη Σκέψις, Αθήνα 2001.

³⁵⁶Όπως η ανατύπωση του έργου, *Αγώνες και θυσίες της Βασιλικής Χωροφυλακής*, Λόγχη, Αθήνα 2004.

³⁵⁷Όπως το έργο του συνεργαζόμενου με τη Χρυσή Αυγή Γεώργιου Δημητρακόπουλου. Βλ. Γεώργιος Δημητρακόπουλος, *Σταλινοτσολιάδες. Η μαύρη βίβλος του εν Ελλάδι κομμουνισμού*, Νέα Σπάρτη, Αθήνα 2008

³⁵⁸Βλ. Στυλιανός Γ. Παττακός, *Κάιν διατί; Κομμουνιστοσυμμοριτοπόλεμος 1941-1949*, Ekdosis, Αθήνα 2006.

³⁵⁹Βλ. Ιωάννης Ηλ. Λαδάς, *Αναμνήσεις από την εθνική αντίσταση και την καταστολή της κομμουνιστικής ανταρσίας 1941-1949*, Ήλεκτρον, Αθήνα 2006.

³⁶⁰Βλ. Στέφανος Κ. Γώγος, *Η καταστολή της κατά του Έθνους ανταρσίας με επίκεντρον την ιστορική μάχην της Φλωρίνης της 12ης Φεβρουαρίου 1949. Βίτσι - Γράμμος 1946-49 (Εμφύλιος)*, Εκδοτική Φλώρινας. Φλώρινα 2001.

³⁶¹Βλ. Γεώργιος Κουτσονίκος, *Το έπος των ηρώων, Γράμμος - Βίτσι 1946-1949. Οι μεγάλες μάχες του εθνικού στρατού κατά της κομμουνιστικής ανταρσίας*, Ερωδός, Θεσσαλονίκη 2007.

4.9.7 Εκδόσεις τρέχουσας περιόδου, 2010-2016

Οι εκδόσεις που περιέχονται σε αυτήν τη χρονολογική περίοδο περιλαμβάνουν έργα που κυκλοφόρησαν από το 2010 μέχρι και τον Σεπτέμβριο του 2016. Λόγω του ότι είμαστε χρονικά πολύ κοντά σε αυτήν την περίοδο θεωρούμε πως υπάρχουν πολλές ακόμα εκδόσεις, κυρίως μικρών εκδοτών και αυτοεκδόσεις που δεν μπορέσαμε να εντοπίσουμε. Παρόλα αυτά, με τα υπάρχοντα δεδομένα της έρευνας για τη NEBEΠ προέκυψαν τα παρακάτω στοιχεία:

(α) Σε σχέση με τον αριθμό των εκδόσεων είχαμε την κυκλοφορία, μέχρι τον Σεπτέμβριο του 2016, 319 εκδόσεων για τον εμφύλιο, που αποτελούν το 16,49% του συνόλου των εκδόσεων που περιέχονται στην NEBEΠ. Από αυτές οι 251 ήταν νέες εκδόσεις και οι 68 επανεκδόσεις ή ανατυπώσεις, για τις οποίες παρατηρούμε μια πολύ μεγάλη αύξηση σε σχέση με τις προηγούμενες δεκαετίες³⁶². Η αύξηση των επανεκδόσεων – ανατυπώσεων προέρχεται κυρίως από αριστερής προέλευσης έργα.³⁶³ Στα έργα των υποστηρικτών της Εθνικοφροσύνης δεν παρατηρείται κάποια μεταβολή σε σχέση με τις επανεκδόσεις και τις ανατυπώσεις καθώς ήδη από την προηγούμενη δεκαετία τα έργα αυτής της κατηγορίας αποτελούσαν ένα μεγάλο μέρος των εκδόσεων των εθνικοφρόνων δυνάμεων.³⁶⁴ Τέλος, να αναφέρουμε ότι ο μέσος όρος των ανά έτος εκδόσεων της περιόδου 2010-2016 είναι ίδιος με τον μέσο όρο της προηγούμενης δεκαετίας, καθώς και τις δύο δεκαετίες κυκλοφορούν περίπου 49 εκδόσεις ανά έτος.

(β) Σε σχέση με την τυπολογία των εκδόσεων να αναφέρουμε ότι η μείωση των έργων που εντάσσονται στην τυπολογία *Προσωπικές Αφηγήσεις* συνεχίστηκε και αυτήν την περίοδο, καθώς τα έργα αυτά αποτελούν το 36,99% των εκδόσεων (118 στις 319 εκδόσεις) έναντι του 49,18% της προηγούμενης δεκαετίας. Η μείωση των προσωπικών αφηγήσεων θεωρούμε ότι οφείλεται κυρίως στο βιολογικό κύκλο των ανθρώπων της εποχής του εμφυλίου, που για τους περισσότερους έχει ήδη κλείσει. Η διατήρηση τους όμως σε υψηλά ακόμα ποσοστά οφείλεται στη μεγάλη αύξηση των βιωματικών έργων από συγγραφείς που ήταν παιδιά ή έφηβοι τα χρόνια του εμφυλίου. Επίσης, παρατηρούμε πως και στις εκδόσεις των ετών 2010-2016 συνεχίστηκε η αύξηση των ιστοριογραφικών έργων, που είχε ξεκινήσει μετά το 2000, τα οποία

³⁶² Την περίοδο 1974-1989 ο μέσος όρος των επανεκδόσεων – ανατυπώσεων ανά έτος ήταν 3,88, την περίοδο 1990-1999 ήταν 3,20, την περίοδο 2000-2009 ήταν 5,50 για να φτάσει στην τρέχουσα περίοδο στο 10,46%.

³⁶³ Την περίοδο 2010-2016 οι αριστερές επανεκδόσεις – ανατυπώσεις φτάνουν το 29,63% των αριστερών εκδόσεων της περιόδου (40 εκδόσεις στις 135). Την προηγούμενη περίοδο 1990-1999 το αντίστοιχο ποσοστό ήταν μόλις 6,80%.

³⁶⁴ Την περίοδο 2000-2009 οι επανεκδόσεις – ανατυπώσεις αποτελούσαν το 28,04% των εθνικοφρόνων εκδόσεων. Αντίστοιχα την περίοδο 2010-2016 οι επανεκδόσεις – ανατυπώσεις αποτελούσαν το 28,35% των δεξιών εκδόσεων.

αντιπροσωπεύουν πλέον το 24,76% των εκδόσεων της περιόδου (79 στις 319 εκδόσεις).

(γ) Σε σχέση με την πολιτική υποστήριξη των έργων παρατηρούμε την εμφανή μείωση των αριστερής κατεύθυνσης έργων, που ανέρχονται σε 135 και που αντιπροσωπεύουν πλέον το 42,32% των εκδόσεων της περιόδου έναντι του 54,49% της προηγούμενης δεκαετίας. Εξακολουθούν βέβαια να είναι σχεδόν διπλάσια από αυτά που υποστηρίζουν την Εθνικοφροσύνη (67 εκδόσεις) και που παρά την αύξηση τους αντιπροσωπεύουν μόλις το 21% των έργων (από 16,73% τη δεκαετία 2000-2010). Τέλος, τα έργα *Χωρίς ή άγνωστη θέση* αυξήθηκαν εκ νέου και έφτασαν στα 117 αποτελώντας το 36,68% των εκδόσεων (από 28,78% την περίοδο 2000-2010).

NEBEΠ - Εκδόσεις τρέχουσας δεκαετίας 2010-2016 Τυπολογία εκδόσεων και πολιτική υποστήριξη					
Τυπολογία εκδόσεων	Υποστήριξη Εθνικοφροσύνης	Υποστήριξη Αριστεράς	Χωρίς ή με άγνωστη θέση	Σύνολο	%
Προσωπικές Αφηγήσεις	24	80	14	118	36,99%
Ερευνητικές Μελέτες	35	38	22	95	29,78%
Επιστημονικά – Ιστοριογραφικά Έργα	0	0	79	79	24,76%
Λογοτεχνικά Έργα	0	0	0	0	0,00%
Προπαγανδιστικά Έργα	7	6	0	13	4,08%
Λόγοι, δοκίμια, άρθρα κλπ.	1	9	1	11	3,45%
Εικονογραφικά έργα	0	2	1	3	0,94%
Σύνολο:	67	135	117	319	100,00%
Ποσοστό:	21,00%	42,32%	36,68%	100,00%	

30^{ος} Πίνακας

Οι εκδόσεις της τρέχουσας δεκαετίας, αν και δεν έχουμε ακόμα όλα τα σχετικά στοιχεία, δείχνουν να αποτελούν συνέχεια των εκδόσεων της προηγούμενης δεκαετίας τόσο ως προς τον αριθμό τους όσο και προς τον πολιτικό λόγο που εκφέρουν. Οι εκδόσεις που υποστηρίζουν την Αριστερά και σε αυτήν την περίοδο συνεχίζουν να έχουν τα χαρακτηριστικά της δεκαετίας του 2000-2009 με τις εκδόσεις που προέρχονται από το ΚΚΕ και τη Σύγχρονη Εποχή να ακολουθούν, και μετά την πλήρη αποκατάσταση του Νίκου Ζαχαριάδη, το νέο ερμηνευτικό σχήμα για τον εμφύλιο που αναφέραμε προηγουμένως. Η επισημοποίηση της νέας ιστορικής αφήγησης του ΚΚΕ ήρθε με την έκδοση του δεύτερου τόμου του συλλογικού έργου *Δοκίμιο Ιστορίας του ΚΚΕ* που έγινε το 2011. Ο τόμος αυτός, αν και θεωρητικά αναφέρεται στην περίοδο 1949-1968 περιλαμβάνει κρίσεις και συμπεράσματα από τη δεκαετία του 1940. Στην έκδοση αυτή αποτυπώνεται ξεκάθαρα η διαφοροποίηση στη γραμμή του ΚΚΕ μεταξύ του πρώτου και του δεύτερου τόμου. Η αλλαγή της οπτικής του ΚΚΕ αιτιολογείται ως προς το αποτέλεσμα των διεργασιών που

προκάλεσαν «οι αντεπαναστατικές ανατροπές» των γεγονότων των αρχών της δεκαετίας του 1990 και οι οποίες «υποχρέωσαν το Κόμμα μας να εξετάσει βαθύτερα τη δράση του». Δηλώνεται επίσης, ότι η ιστορική περίοδος 1918-1949 που καλύπτει ο πρώτος τόμος του δοκιμίου της ιστορίας του ΚΚΕ θα επανεξεταστεί ώστε ο τόμος αυτός να διορθωθεί και να συμπληρωθεί με βάση το νέο ερμηνευτικό σχήμα.³⁶⁵

Ανάμεσα στα άλλα έργα που προέρχονται από το ΚΚΕ και τη Σύγχρονη Εποχή ξεχωρίζουμε δύο πολύ πρόσφατα έργα του Τμήματος Ιστορίας της ΚΕ. Το πρώτο έργο παρουσιάζει έγγραφα για τον ΔΣΕ από το Αρχείο του ΚΚΕ³⁶⁶ και το άλλο απαντάει στο έργο *Εμφύλια πάθη* που έγραψαν οι εκφραστές του «Νέου Κύματος» Σ. Καλύβας και Ν. Μαραντζίδης.³⁶⁷

Τελειώνοντας, να αναφέρουμε ένα μικρό αντιπροσωπευτικό αριθμό σημαντικών μη ιστοριογραφικών έργων αριστερών εκδόσεων για τον εμφύλιο που έχουν κυκλοφορήσει μετά το 2010, όπως: η έκδοση με τη συλλογή όλων των κειμένων που έγραψε μεταξύ των ετών 1946-1947 ο Νίκος Ζαχαριάδης³⁶⁸ το βιογραφικό έργο για τον Κώστα Καραγιώργη που έγραψε η σύζυγός του Μαρία Καραγιώργη³⁶⁹ το ημερολόγιο του Γιάννη Αλεξάνδρου (Διαμαντή) από τη δράση του στον ΔΣΕ³⁷⁰ το έργο του Νίκου Κέντρου για τον εμφύλιο στη Φλώρινα³⁷¹ το αυτοβιογραφικό έργο του Στέφανου Στεφάνου³⁷² και το επίσης αυτοβιογραφικό έργο της Έλλης Παππά που κυκλοφόρησε μετά τον θάνατό της και προκάλεσε μια μεγάλη δημόσια συζήτηση μεταξύ πρώην συναγωνιστών της και ιστορικών.³⁷³

Στο χώρο των εκδόσεων που υποστηρίζουν τις εθνικόφρονες δυνάμεις δεν παρατηρούμε διαφοροποιήσεις στις εκδόσεις 2010-2016 σε σχέση με την προηγούμενη δεκαετία. Κυριαρχούν και πάλι οι συγγραφείς και οι εκδόσεις της Άκρας Δεξιάς, με τις εκδόσεις Πελασγός να έχουν εκδώσει 15 έργα³⁷⁴ και τις

³⁶⁵ Βλ. Τμήμα Ιστορίας της ΚΕ του ΚΚΕ, *Δοκίμιο ιστορίας του ΚΚΕ. Β' Τόμος. 1949-1968*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2011, σ.13-14.

³⁶⁶ Βλ. Τμήμα Ιστορίας της ΚΕ του ΚΚΕ, *Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας. Συλλογή κειμένων. Έγγραφα από το Αρχείο του ΚΚΕ*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2016.

³⁶⁷ Βλ. Τμήμα Ιστορίας της ΚΕ του ΚΚΕ, *23+ παθιασμένα ψέματα για τον ένοπλο λαϊκό αγώνα 1941-1949*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2016.

³⁶⁸ Βλ. Νίκος Ζαχαριάδης, *Υπέρ θωμών και εστιών. Άπαντα τα δημοσιευμένα, 1946-1947*, Καστανιώτης, Αθήνα 2013.

³⁶⁹ Βλ. Μαρία Καραγιώργη και Κατερίνα Ζωιτοπούλου-Μαυροκεφαλίδου, *Κώστας Καραγιώργης (1905-1955). Ο άνθρωπος, ο κομμουνιστής, ο δημοσιογράφος, ο αγωνιστής, το εξιλαστήριο θύμα*, Αθήνα 2011.

³⁷⁰ Βλ. Γιάννης Αλεξάνδρου (Διαμαντής), *Το ημερολόγιο του Γιάννη Αλεξάνδρου (Διαμαντή). Σελίδες από το Δημοκρατικό Στρατό της Ελλάδος*, Κόκκινη βιβλιοθήκη, Αθήνα 2015.

³⁷¹ Βλ. Νίκος Κέντρος, *Ο εμφύλιος στη Φλώρινα*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2011.

³⁷² Βλ. Στέφανος Δ. Στεφάνου, *Ένας απ' τους πολλούς της ελληνικής Αριστεράς, 1941-1971*, Θεμέλιο, Αθήνα 2013.

³⁷³ Βλ. Έλλη Παππά, *Μαρτυρίες μιας διαδρομής*, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2010.

³⁷⁴ Όπως το έργο, Νικόλαος Σ. Τοτονίδης, *Ήρωες δίχως δάφνες. Βίτσι (Βέρνο) 1946-1949*, Πελασγός, Αθήνα 2015.

εκδόσεις *Ελεύθερη Σκέψις* άλλες 7 ανατυπώσεις.³⁷⁵ Μια αντιπροσωπευτική έκδοση που μας παρουσιάζει τη θεματολογία και τον ιστορικό λόγο που εκφέρει η Άκρα Δεξιά στις μέρες μας αποτελεί το έργο που παρουσιάζει και «ηρωοποιεί» τον δοσίλογο και μετέπειτα αρχηγό παραστρατιωτικής συμμορίας της Δεξιάς στη Θεσσαλία Γρηγόρη Σούρλα γνωστό για τις βιαιότητες και τις δολοφονίες που είχε διαπράξει κατά την περίοδο της Λευκής Τρομοκρατίας.³⁷⁶

Στις μη ακροδεξιές εκδόσεις των ετών 2010-2016, μπορούμε να αναφέρουμε τις βιωματικές εμπειρίες του έφεδρου αξιωματικού του Εθνικού Στρατού Χαράλαμπου Πετρούλια που αιχμαλωτίστηκε από τον ΔΣΕ και έζησε ως πρόσφυγας στην Τασκένδη,³⁷⁷ το έργο για τον εμφύλιο του πρώην βουλευτή της ΝΔ Βασίλη Μπεκίρη³⁷⁸ και τη μελέτη του Σάκη Μουμτζή σχετικά με τη βία της Αριστεράς.³⁷⁹

³⁷⁵ Όπως το έργο, Κ. Πετρόπουλος, *Η Εθνική δράσις της αστυνομίας πόλεων κατά την εποποιϊαν του 1940-41, την κατοχήν, το κίνημα του Δεκεμβρίου 1944 και τον συμμοριακόν αγώνα*, Ελεύθερη Σκέψις, Αθήνα 2012.

³⁷⁶ Βλ. Ιωάννης Χ. Γιαννάκεας, *Γρηγόρης Σούρλας, ο Καπετάνιος της Θεσσαλίας. Έτσι σώθηκε η Θεσσαλία 1942-1949*, Πελασγός, Αθήνα 2016.

³⁷⁷ Βλ. Χαράλαμπος Πετρούλιας, *Η αιχμαλωσία μου και η ζωή των πολιτικών προσφύγων στην Τασκένδη (1949-1956)*, Αθήνα 2012.

³⁷⁸ Βλ. Βασίλης Μπεκίρης, *Από τα Δεκεμβριανά στον εμφύλιο σπαραγμό (1944-1949)*, Περί Τεχνών, Πάτρα 2010.

³⁷⁹ Βλ. Σάκης Μουμτζής, *Η κόκκινη βία 1947-1950. Ένοχες σιωπές, αριστεροί μύθοι*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2015.

5. Συγγραφείς βιωματικών έργων

Κατά τη διάρκεια της έρευνας προσπαθήσαμε να απαντήσουμε σε μια σειρά από ερωτήματα που σχετίζονται με τους συγγραφείς των μονογραφιών του εμφυλίου ώστε να έχουμε μια πιο σαφή εικόνα για αυτούς και ειδικότερα για όσους έζησαν τα γεγονότα της δεκαετίας του 1940 και του εμφυλίου. Πόσοι από αυτούς είχαν βιωματικές εμπειρίες από τον εμφύλιο; Ποιες ήταν οι περιοχές που γεννήθηκαν ή έδρασαν; Ποια ήταν η ηλικία τους στο τέλος της δεκαετίας του 1940 και ποια τα κοινωνικά τους χαρακτηριστικά; Πόσες γυναίκες, από αυτές που βίωσαν την εποχή, κατέγραψαν τις αναμνήσεις τους και ποια ήταν τα χαρακτηριστικά τους; Πόσοι από τους δημιουργούς των έργων ήταν παιδιά ή έφηβοι την εποχή τους εμφυλίου; Ποια παράταξη υποστήριζαν; Συμμετείχαν στον ένοπλο αγώνα με τον ΔΣΕ ή με τον Εθνικό Στρατό; Ποια ήταν η τύχη των αριστερών συγγραφέων μετά τον εμφύλιο; Πόσοι έζησαν ως πολιτικοί πρόσφυγες και πόσοι γνώρισαν τον πολιτικό εγκλεισμό; Ποια ήταν η πολιτική στάση των συγγραφέων της Αριστεράς μετά την ήττα;

Για τη συλλογή των απαραίτητων πληροφοριών, που θα μας βοηθούσαν στην απάντηση των παραπάνω ερωτημάτων, χρησιμοποιήσαμε τα ίδια τα έργα των δημιουργών καθώς και διαδικτυακές πηγές αντίστοιχες με αυτές που αναφέραμε στις ενότητες 3.3.2 και 3.3.3.

5.1 Γενικές πληροφορίες για τους συγγραφείς

Στη ΝΕΒΕΠ έχουν καταχωρηθεί 1.412 έργα που αποτελούν νέες εκδόσεις μονογραφιών. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει *Μονογραφίες* θεωρούμε τα έργα που συνέγραψαν ένα έως τρία πρόσωπα. Οι 745 (ποσοστό 52,76%) από τις 1.412 *Μονογραφίες* έχουν συγγραφεί από πρόσωπα που είχαν βιωματική σχέση με τη δεκαετία του 1940 και για τον λόγο αυτό εντάχθηκαν στην τυπολογία *Προσωπικές Αφηγήσεις*. Οι υπόλοιπες *Μονογραφίες* ανήκουν στις άλλες τυπολογίες, όπως το 25,64% που ανήκει στις *Ερευνητικές Μελέτες*, το 10,84% που ανήκει στα *Επιστημονικά - Ιστοριογραφικά έργα* κοκ.

ΝΕΒΕΠ - Μονογραφίες (Νέες εκδόσεις) Τυπολογία έργων		
Τυπολογία εκδόσεων	Αριθμός	Ποσοστό
Προσωπικές Αφηγήσεις	745	52,76%
Ερευνητικές Μελέτες	362	25,64%
Επιστημονικά - Ιστοριογραφικά έργα	153	10,84%
Λογοτεχνικά Έργα	11	0,78%
Λόγοι, δοκίμια, άρθρα κλπ.	118	8,36%
Εικονογραφικά έργα	23	1,63%
Σύνολο:	1.412	100,00%

31^{ος} Πίνακας

Στη συγγραφή όλων των *Μονογραφιών* εμπλέκονται συνολικά 1.102 πρόσωπα. Από αυτά τα 869 (ποσοστό 78,86%) εμφανίζονται να είχαν βιωματική σχέση με τον εμφύλιο. Πρόκειται για τους δημιουργούς όλων των έργων που ανήκουν στην τυπολογία των προσωπικών αφηγήσεων (745 άτομα), ενός σημαντικού μέρους των έργων της τυπολογίας *Λόγοι, δοκίμια, άρθρα κλπ.* καθώς και μερικών έργων που ανήκουν στις υπόλοιπες τυπολογίες (π.χ. ερευνητικές μελέτες και ιστοριογραφικά έργα).

Δεν είχαν βιωματική σχέση ή συμμετοχή στον εμφύλιο 217 συγγραφείς (ποσοστό 19,69%). Πρόκειται για πρόσωπα που γεννήθηκαν μετά το τέλος του εμφυλίου ή για πρόσωπα που γεννήθηκαν πριν το 1950 αλλά δεν εμπλέκονται στον εμφύλιο για διάφορους λόγους (π.χ. ήταν ξένοι υπήκοοι, ήταν Έλληνες που ζούσαν σε ξένες χώρες, ήταν παιδιά την εποχή του εμφυλίου και τα έργα που έγραψαν δεν σχετίζονταν με βιωματικές εμπειρίες). Να σημειώσουμε επίσης, ότι για 16 συγγραφείς δεν καταφέραμε να συλλέξουμε τα απαραίτητα προσωπικά στοιχεία που να τους εντάσσουν σε μια από τις δύο παραπάνω κατηγορίες. Στις ενότητες που ακολουθούν θα μας απασχολήσουν μόνο οι 869 συγγραφείς που είχαν βιωματική σχέση με τον εμφύλιο.

NEBEP - Συγγραφείς μονογραφιών Βιωματική σχέση με εμφύλιο		
Κατηγοριοποιήσεις	Αριθμός	%
Με βιωματική σχέση	869	78,86%
Χωρίς σχέση ή συμμετοχή	217	19,69%
Άγνωστη σχέση	16	1,45%
Σύνολο	1102	100,00%

32^{ος} Πίνακας

5.2 Συμμετοχή στον εμφύλιο

Όπως αναφέραμε ήδη υπάρχουν στη NEBEP 869 συγγραφείς που έζησαν την εποχή του εμφυλίου και στα έργα τους μεταφέρουν, άμεσα ή έμμεσα, μνήμες από αυτήν την ταραγμένη εποχή. Στην ενότητα αυτή θα δούμε πόσοι από αυτούς συμμετείχαν σε μια από τις δύο αντιμαχόμενες παρατάξεις του εμφυλίου. Να διευκρινίσουμε ότι η συμμετοχή στον εμφύλιο με τις δυνάμεις της Αριστεράς ή με τις δυνάμεις της Εθνικοφροσύνης, δε σημαίνει απαραίτητα και την υποστήριξη των αντιστοίχων παρατάξεων την εποχή που οι συγγραφείς έγραψαν τα έργα τους.

Εκτός των προσκείμενων στις δύο αντιμαχόμενες δυνάμεις, δημιουργήσαμε δύο επιπλέον κατηγορίες σε σχέση με τη συμμετοχή. Μια για να κατατάξουμε τα παιδιά ή τους έφηβους της εποχής και μία για τους συγγραφείς που δε μπορέσαμε να διευκρινίσουμε αν συμμετείχαν στο πλευρό κάποιας παράταξης. Αναλυτικότερα σε σχέση με τη συμμετοχή έχουμε τις εξής κατηγορίες:

(α) *Προσκείμενοι στην Αριστερά.* Στην κατηγορία αυτή εντάχθηκαν συγγραφείς που, άμεσα ή έμμεσα, συμμετείχαν στον εμφύλιο με τις δυνάμεις της Αριστεράς. Πρόκειται κυρίως για ενήλικες που είχαν γεννηθεί πριν τη δεκαετία του 1930 και σε ορισμένες περιπτώσεις μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1930. Διακρίνουμε με βάση την πολιτική πορεία αυτών των προσώπων τρεις κυρίαρχες ομάδες αριστερών. Η πρώτη ομάδα συγγραφέων σχετίζεται με τους προπολεμικούς υποστηρικτές της Αριστεράς, τους προερχόμενους κυρίως από το ΚΚΕ και από άλλα συγγενή πολιτικά κόμματα όπως ήταν το ΑΚΕ. Πρόκειται για τους γεννημένους στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου} που στην πλειοψηφία τους υπέστησαν τις διώξεις της Μεταξικής δικτατορίας και έπαιξαν ηγετικό ρόλο στον Αντιστασιακό αγώνα. Το μεγαλύτερο μέρος απ' αυτούς υπήρξαν σημαντικά στελέχη του ΚΚΕ και του ΔΣΕ στον εμφύλιο, ενώ ένα μικρότερο μέρος της πρώτης ομάδας, οι προερχόμενοι κυρίως από τις μη κομμουνιστικές δυνάμεις του ΕΑΜ, βίωσαν τον εμφύλιο ως πολιτικοί κρατούμενοι. Η δεύτερη και πιο πολυπληθής ομάδα σχετίζεται με αυτούς που εντάχθηκαν στην Αριστερά τα χρόνια της Κατοχής. Την ομάδα αυτή αποτελούν συγγραφείς που γεννήθηκαν, στην πλειονότητά τους, μεταξύ των δεκαετιών 1910 και 1920. Το μεγαλύτερο μέρος απ' αυτούς συμμετείχε στον εμφύλιο ως μεσαία ή ανώτερα κομματικά και στρατιωτικά στελέχη, ενώ οι υπόλοιποι εγκλωβίστηκαν στα αστικά κέντρα και υπέστησαν τις συνέπειες του πολιτικού εγκλεισμού στις φυλακές και στις εξορίες. Η τρίτη ομάδα αποτελείται από συγγραφείς που εντάχθηκαν στις τάξεις της Αριστεράς αμέσως μετά την απελευθέρωση ή κατά τη διάρκεια του εμφυλίου. Πρόκειται για γεννημένους στο τέλος της δεκαετίας του 1920 και στις αρχές της δεκαετίας του 1930. Το σύνολο σχεδόν αυτών των προσώπων υπηρέτησαν ως απλοί μαχητές στις τάξεις του ΔΣΕ.

(β) *Προσκείμενοι στην Εθνικοφροσύνη.* Στην κατηγορία αυτή εντάχθηκαν συγγραφείς που, άμεσα ή έμμεσα, συμμετείχαν στον εμφύλιο στο πλευρό των κυβερνητικών δυνάμεων. Πρόκειται κυρίως για αξιωματικούς του Εθνικού Στρατού αλλά και για το πολιτικό προσωπικό των αστικών κομμάτων, για κρατικούς λειτουργούς, δημοσιογράφους, λογοτέχνες, στρατιώτες κλπ. που συμμετείχαν στον αγώνα ενάντια στην Αριστερά. Η μεγάλη πλειονότητα των συγγραφέων της εθνικοφροσύνης κατείχε την εποχή του εμφυλίου ισχυρή πολιτική ή στρατιωτική θέση.

(γ) *Άγνωστη συμμετοχή ή υποστήριξη.* Πρόκειται για συγγραφείς που έζησαν ως ενήλικες τα γεγονότα του εμφυλίου αλλά που δεν βρήκαμε για αυτούς στοιχεία που να αποδεικνύουν αν είχαν συμμετάσχει σε κάποια από τις δύο αντιμαχόμενες παρατάξεις. Να σημειώσουμε ότι οι συγγραφείς αυτοί έχουν συγγράψει κυρίως *Ερευνητικές Μελέτες* και όχι *Προσωπικές Αφηγήσεις*.

(δ) *Παιδιά – Έφηβοι.* Στην κατηγορία αυτή εντάχθηκαν συγγραφείς που είχαν γεννηθεί από τις αρχές της δεκαετίας του 1930 και μέχρι τα μέσα της δεκαετίας

του 1940 και είχαν βιώσει τον εμφύλιο ως παιδιά ή έφηβοι. Οι συγγραφείς που εντάχθηκαν σ' αυτήν την κατηγορία δεν είχαν άμεση συμμετοχή στο στρατιωτικό αγώνα και στα έργα τους μεταφέρουν προσωπικές ή οικογενειακές αναμνήσεις από τον εμφύλιο. Να σημειώσουμε όμως εδώ ότι αν ένας έφηβος της εποχής είχε εμπλακεί στις στρατιωτικές επιχειρήσεις του εμφυλίου, κατόπιν δικής του επιθυμίας ή αναγκαστικά (π.χ. επιστράτευση), τότε δεν τον εντάξαμε στα *Παιδιά – Έφηβοι* αλλά στην παράταξη που είχε συμμετάσχει, που σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις ήταν η Αριστερά. Για παράδειγμα, ο Τριαντάφυλλος Γεροζήσης που γεννήθηκε το 1934 και σε ηλικία 15 ετών συμμετείχε στον ΔΣΕ, ανήκει στους συγγραφείς της κατηγορίας *Προσκείμενοι στην Αριστερά*.³⁸⁰ Αντίθετα ο γεννημένος τον ίδιο χρόνο, δάσκαλος και μελετητής του εμφυλίου, Γρηγόρης Κριμπάς, που δεν είχε ενεργό συμμετοχή στον εμφύλιο ανήκει στους συγγραφείς *Παιδιά – Έφηβοι*.³⁸¹

Με βάση τις παραπάνω κατηγοριοποιήσεις, διαπιστώσαμε πως οι 520 από τους 869 συγγραφείς με βιωματικές εμπειρίες από τον εμφύλιο ήταν προσκείμενοι στην Αριστερά. Αντίστοιχα, στις δυνάμεις της Εθνικοφροσύνης ήταν προσκείμενοι 250 συγγραφείς (ποσοστό 28,77%). Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι οι συγγραφείς που συμμετείχαν με τους ηττημένους του εμφυλίου είναι υπερδιπλάσιοι από αυτούς που συμμετείχαν με τους νικητές. Τα *Παιδιά – Έφηβοι* του εμφυλίου που ανέρχονται σε 82 (ποσοστό 9,44%), αποτελούν ένα σημαντικό μέρος των συγγραφέων με βιωματικές εμπειρίες. Τέλος, υπάρχουν 17 συγγραφείς που εντάχθηκαν στην κατηγορία *Άγνωστη συμμετοχή ή υποστήριξη*.

NEBEP – Συγγραφείς με βιωματικές εμπειρίες Συμμετοχή ή υποστήριξη στη διάρκεια του εμφυλίου		
Κατηγοριοποιήσεις	Αριθμός	%
Προσκείμενοι στην Αριστερά	520	59,84%
Προσκείμενοι στην Εθνικοφροσύνη	250	28,77%
Άγνωστη συμμετοχή ή υποστήριξη	17	1,96%
Παιδιά – Έφηβοι	82	9,44%
Σύνολο	869	100,00%

33^{ος} Πίνακας

³⁸⁰ Βλ. Τριαντάφυλλος Γεροζήσης, *"Εφοδος στον ουρανό". Οι δύο επιχειρήσεις του ΔΣΕ. Βάλτος - Γράμμος, Μάρτης - Απρίλης - Μάης 1949*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2008.

³⁸¹ Βλ. Γρηγόρης Κριμπάς, *Πέρδικας*, Καλαμάτα 1988.

5.3 Πολιτική θέση

Η συμμετοχή ενός συγγραφέα στον εμφύλιο στο πλευρό μιας εκ των δύο παρατάξεων δε σήμαινε απαραίτητα και την υποστήριξη της ίδιας παράταξης την εποχή που έγραψε για τον εμφύλιο. Για παράδειγμα, ένας συγγραφέας που ανήκε στους προσκείμενους στην Αριστερά, μπορεί να δημιούργησε ένα έργο για τον εμφύλιο στο οποίο να υποστήριζε την Εθνικοφροσύνη. Η μεταστροφή της πολιτικής θέσης ενός συγγραφέα μπορεί να έγινε με τη θέλησή του ή μετά από τη χρήση βίας, όπως συνέβαινε με τους Αριστερούς που αναγκάστηκαν να υπογράψουν «δηλώσεις μετανοίας». Χρονικά αυτή η μεταστροφή μπορεί να πραγματοποιήθηκε την εποχή του εμφυλίου αλλά και πολλά χρόνια αργότερα, με την αποκήρυξη του πολιτικού παρελθόντος από τον ίδιο τον συγγραφέα. Ένα τέτοιο γνωστό παράδειγμα είναι η περίπτωση του Τάκη Λαζαρίδη. Υπήρξε, αμέσως μετά το τέλος του εμφυλίου, ένα από τα μέλη του παράνομου μηχανισμού του ΚΚΕ που καταδικάστηκε σε θάνατο στην υπόθεση του Μπελογιάννη και έζησε πολλά χρόνια στην παρανομία και στη φυλακή. Ο Λαζαρίδης, ως πρόσωπο, κατατάχθηκε στους ανθρώπους που υποστήριζαν την Αριστερά. Όμως το έργο του με τίτλο *Ευτυχώς ηττηθήκαμε σύντροφοι...* κατατάχθηκε στα έργα που υποστηρίζουν την Εθνικοφροσύνη.³⁸²

Με βάση τα στοιχεία της έρευνας για τη ΝΕΒΕΠ δεν εντοπίσαμε ιδιαίτερες μεταστροφές στην πολιτική θέση των συγγραφέων σε σχέση με την παράταξη που συμμετείχαν κατά τη διάρκεια του εμφυλίου. Καταγράψαμε μόλις 10 συγγραφείς που, ενώ συμμετείχαν στον εμφύλιο με την Αριστερά, στα έργα τους υποστήριξαν την Εθνικοφροσύνη ή «αξιοποιήθηκαν» από αυτή. Για ένα μεγάλο μέρος αυτών των έργων και κυρίως για αυτά που γράφτηκαν την περίοδο του εμφυλίου, δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε αν η μεταστροφή των συγγραφέων έγινε μετά από άσκηση βίας.³⁸³

Σίγουρα όμως ένα μέρος από αυτά τα έργα ήταν αποτέλεσμα της συνειδητής πολιτικής μεταστροφής των συγγραφέων τους. Η μεταστροφή αυτή σε ορισμένες περιπτώσεις συντελέστηκε πολλά χρόνια αργότερα, όπως στην περίπτωση του έργου του Τ. Λαζαρίδη. Όμως σε άλλες περιπτώσεις η μεταστροφή ήταν άμεση. Σε αυτήν την περίπτωση ανήκει ο Γιάννης Καραμούζης που συμμετείχε στο ΔΣΠ και παραδόθηκε προς το τέλος του εμφυλίου στις κυβερνητικές δυνάμεις. Στο έργο του με τίτλο *Γιατί σας πολέμω μας ενημερώνει* ότι «εγώ ο ίδιος, που λάτρευα το κόμμα, έφυγα, με τη θέλησή μου, από κοντά του, γιομάτος μίσος εναντίον του». Ως «μεταμεληθείς» προσχώρησε στις δυνάμεις της Εθνικοφροσύνης και έβαλε ως

³⁸² Βλ. Τάκης Λαζαρίδης, *Ευτυχώς ηττηθήκαμε σύντροφοι...*, Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα (1989)

³⁸³ Για παράδειγμα δεν γνωρίζουμε κάτω από ποιες συνθήκες έκανε τις «αποκαλύψεις» του ένα στέλεχος του ΔΣΕ μετά τη σύλληψή του από τις κυβερνητικές δυνάμεις. Βλ. Γιώργης Φετλής (Καπετάν Λυκούργος), *Ένας που ξύπνησε. Οι αποκαλύψεις του Καπετάν Λυκούργου*, Αντιφασιστική Ένωση, Αθήνα 1947.

σκοπό της «νέας» του ζωής να πολεμήσει τον κομμουνισμό και το ΚΚΕ ώστε «να γίνει άνθρωπος».³⁸⁴

Στη ΝΕΒΕΠ εντάξαμε έναν μικρό αριθμό έργων που προέρχονταν από συγγραφείς που, ενώ είχαν συμμετάσχει στον εμφύλιο με τις δυνάμεις της Εθνικοφροσύνης, στα έργα τους υποστήριζαν την Αριστερά. Πρόκειται για μέλη της Αριστεράς που αναγκάστηκαν να πολεμήσουν στον εμφύλιο με τον Εθνικό Στρατό, αλλά στα έργα τους που δημοσίευσαν αρκετά χρόνια αργότερα υποστηρίζουν την Αριστερά.³⁸⁵ Φαίνεται, πως η τραυματική εμπειρία της αναγκαστικής συμμετοχής στον πόλεμο ενάντια στους παλιούς συντρόφους οδήγησε στη σιωπή και στην «αμνησία» το μεγαλύτερο μέρος αυτών που τη βίωσαν.

Στους προσκείμενους στην Αριστερά και στην Εθνικοφροσύνη υπάρχουν τρεις και οκτώ αντίστοιχα συγγραφείς που τα έργα τους εντάχθηκαν στην κατηγορία *Χωρίς ή με άγνωστη θέση*. Πρόκειται για πρόσωπα που έγραψαν *Επιστημονικά – Ιστοριογραφικά Έργα* ή ορισμένους συγγραφείς που με τα έργα τους δεν πήραν θέση πάνω στην πολιτική διαμάχη και απλά κατέγραψαν τις προσωπικές τους μνήμες.

Να σημειώσουμε επίσης πως η ένταξη ενός έργου σ' αυτά που παίρνουν πολιτική θέση σε σχέση με τον εμφύλιο υπέρ κάποιας από τις δύο παρατάξεις, δεν πρέπει σε καμία περίπτωση να ερμηνευτεί ως πλήρης αποδοχή από τους συγγραφείς της πολιτικής και της στρατηγικής που ακολούθησε αυτή η παράταξη κατά τον εμφύλιο. Αυτό ισχύει περισσότερο για τους υποστηρικτές της Αριστεράς, όπου η ήττα και η πολυδιάσπαση της παλιάς Εαμογενούς Αριστεράς οδήγησε ένα μεγάλο μέρος των συγγραφέων να αμφισβητήσει τη στρατηγική του ΚΚΕ και να μιλήσει για λάθη και «εγκλήματα» που οδήγησαν στην ήττα του ΔΣΕ.

Από την έρευνα προέκυψε ότι οι 537 (ποσοστό 61,68%) από τους 869 συγγραφείς με βιωματικές εμπειρίες υποστήριξαν στα έργα τους την Αριστερά και 272 (ποσοστό 31,30%) την Εθνικοφροσύνη. Στα *Παιδιά – έφηβοι*, παρατηρούμε ότι υπάρχει μια ισορροπία σε σχέση με την πολιτική θέση που υποστήριξαν στα έργα τους. Υπέρ της Αριστεράς τάχθηκαν 28 *Παιδιά – έφηβοι*, υπέρ των Εθνικών δυνάμεων 22 και χωρίς να τοποθετούνται υπέρ της μίας ή της άλλης παράταξης 32 *Παιδιά – έφηβοι*.

³⁸⁴ Βλ. Γιάννης Καραμούζης, *Να γιατί σας πολεμώ. Ο κομμουνισμός είναι εχθρός του ανθρώπου*, Αθήνα 1949, σ. 4.

³⁸⁵ Όπως το έργο του Δημήτρη Κωταντούλα που από τον ΕΛΑΣ βρέθηκε στον Εθνικό Στρατό. Βλ. Δημήτριος Κωταντούλας, *Οδοιπορικό στα χρόνια εκείνα*, Αθήνα 2001.

ΝΕΒΕΠ - Συγγραφείς με βιωματικές εμπειρίες Πολιτική θέση				
Κατηγοριοποιήσεις	Υποστήριξη Αριστεράς	Υποστήριξη Εθνικοφροσύνης	Χωρίς ή με άγνωστη θέση	Σύνολο
Προσκείμενοι στην Αριστερά	507	10	3	520
Προσκείμενοι στην Εθνικοφροσύνη	2	240	8	250
Άγνωστη συμμετοχή ή υποστήριξη	0	0	17	17
Παιδιά – Έφηβοι	28	22	32	82
Σύνολο:	537	272	60	869
%	61,80%	31,30%	6,90%	100,00%

34^{ος} Πίνακας

5.4 Δεκαετίες γέννησης

Στην ενότητα αυτή θα παρουσιάσουμε στοιχεία που σχετίζονται με τις ημερομηνίες γέννησης των συγγραφέων με βιωματικές εμπειρίες από τον εμφύλιο ώστε, εκτός των άλλων, να μπορέσουμε να δούμε αν πράγματι ισχύει η άποψη που υποστηρίζει μερίδα ιστορικών, ότι οι συγγραφείς βιωματικών έργων της Αριστεράς προέρχονται κυρίως από κομματικά στελέχη της και όχι από απλούς μαχητές της.

Κατά τη διάρκεια της έρευνας μπορέσαμε να εντοπίσουμε, από διάφορες πηγές, τις ηλικίες γέννησης για 605 συγγραφείς από το σύνολο των 869 που είχαν βιωματικές εμπειρίες από τον εμφύλιο (ποσοστό 69,62%). Το μεγαλύτερο ποσοστό των συγγραφέων που μας είναι άγνωστη η ημερομηνία γέννησής τους, προέρχεται από πρόσωπα που συμμετείχαν στον εμφύλιο με τις εθνικόφρονες δυνάμεις (103 στους 250 συγγραφείς) και αυτό οφείλεται στο ότι τα περισσότερα έργα τους είχαν γραφτεί την εποχή του εμφυλίου και συνήθως δεν παρείχαν κανένα βιογραφικό στοιχείο για τους συγγραφείς τους.

Για το σύνολο των δημιουργών που γνωρίζουμε τη δεκαετία γέννησής τους, παρατηρούμε ότι το μεγαλύτερο ποσοστό είχε γεννηθεί μεταξύ των δεκαετιών 1910 και 1920. Συγκεκριμένα τη δεκαετία του 1910 γεννήθηκαν 185 άτομα ενώ τη δεκαετία του 1920 άλλα 217 (ποσοστά 21,29% και 24,97% αντίστοιχα). Αν στους παραπάνω συγγραφείς προσθέσουμε και τους γεννημένους τις δύο επόμενες δεκαετίες (63 άτομα τη δεκαετία του 1930 και άλλα 17 τη δεκαετία του 1940) συμπεραίνουμε ότι το 55,47% του συνόλου των συγγραφέων με βιωματικές εμπειρίες ή το 79,67% των συγγραφέων που γνωρίζουμε το πότε γεννήθηκαν είχε στο τέλος του εμφυλίου ηλικία που δεν ξεπερνούσε τα 40 έτη. Αντίθετα οι μεγαλύτεροι σε ηλικία συγγραφείς, αυτοί που ήταν άνω των 40 το 1949, αποτελούν το 14,15% του συνόλου των συγγραφέων με βιωματικές εμπειρίες ή το 20,33% αυτών που γνωρίζουμε το πότε γεννήθηκαν.

Όσον αφορά στους προσκείμενους στην Αριστερά συγγραφείς, οι δεκαετίες που γεννήθηκαν παρουσιάζουν πρόσθετο ενδιαφέρον από τη στιγμή μάλιστα που διαθέτουμε στοιχεία για το έτος γέννησης των 387 από τους 520 προερχόμενους από την Αριστερά δημιουργούς έργων (ποσοστό 74,42%). Από τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας προκύπτει ότι μετά το 1920 είχαν γεννηθεί οι 192 από τους 387 συγγραφείς, δηλαδή το 49,61% των προσκείμενων στην Αριστερά. Αυτό σημαίνει ότι στο τέλος του εμφυλίου, οι μισοί περίπου συγγραφείς της Αριστεράς είχαν ηλικία που δεν ξεπερνούσε τα 29 χρόνια. Πρόκειται για απλούς, στην πλειονότητά τους, υποστηρικτές της Αριστεράς, όπως μαχητές του ΔΣΕ και μέλη του κομματικού μηχανισμού του ΚΚΕ στα αστικά κέντρα ή σε κάποιες περιπτώσεις για μεσαίου μεγέθους στρατιωτικά ή κομματικά στελέχη.

ΝΕΒΕΠ - Συγγραφείς με βιωματικές εμπειρίες Δεκαετίες γέννησης						
Δεκαετίες γέννησης	Προσκείμενοι στην Αριστερά	Προσκείμενοι στην Εθνοκοφροσύνη	Άγνωστη συμμετοχή ή υποστήριξη	Παιδιά – Έφηβοι	Σύνολο	%
Άγνωστη δεκαετία	133	103	5	23	264	30,38%
1870-1899	12	47	0	0	59	6,79%
1900-1909	35	27	2	0	64	7,36%
1910-1919	148	36	1	0	185	21,29%
1920-1929	174	34	9	0	217	24,97%
1930-1939	18	3	0	42	63	7,25%
1940-1949	0	0	0	17	17	1,96%
	520	250	17	82	869	100,00%

35^{ος} Πίνακας

Προφανώς τα περισσότερα ανώτερα και ανώτατα ηγετικά στελέχη του ΚΚΕ και του ΔΣΕ προέρχονταν από τους γεννημένους κατά την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα. Αυτό επιβεβαιώνεται απ' όλες σχεδόν τις ημερομηνίες γέννησης των ηγετικών στελεχών της Αριστεράς, όπως του Νίκου Ζαχαριάδη και του Λευτέρη Αποστόλου που γεννήθηκαν το 1903, της Χρύσας Χατζηβασιλείου που γεννήθηκε το 1904, του Κώστα Καραγιώργη που γεννήθηκε το 1905, του Μάρκου Βαφειάδη που γεννήθηκε το 1906, του Δημήτρη Βλαντά που γεννήθηκε το 1908, του Βασίλη Μπαρτζιώτα που γεννήθηκε το 1909 κοκ. Συνολικά, οι γεννημένοι τη δεκαετία του 1900 Αριστεροί συγγραφείς δεν ξεπερνούν τους 35, ενώ υπάρχουν και άλλοι 12 που είχαν γεννηθεί τον 19^ο αιώνα. Οι τελευταίοι αντιπροσωπεύουν κυρίως Εαμικής προέλευσης στελέχη της Αριστεράς, όπως ο γεννημένος το 1890 Στέφανος Σαράφης,

ο γεννημένος το 1893 Μιχάλης Κύρκος, ο γεννημένος το 1897 Κώστας Γαβριηλίδης κ.ά.

Τέλος, να σημειώσουμε ότι από τη δεκαετία του 1910 προέρχεται ένας πολύ σημαντικός αριθμός συγγραφέων της Αριστεράς, καθώς γεννήθηκαν αυτήν την περίοδο 148 άτομα, δηλαδή το 38,24% των Αριστερών. Πρόκειται κατά τη γνώμη μας για κυρίως μεσαίου βαθμού στελέχη της Αριστεράς ή σε ορισμένες περιπτώσεις για ανώτερα στελέχη του ΚΚΕ και του ΔΣΕ της εποχής του εμφύλιου.

ΝΕΒΕΠ - Προσκείμενοι στην Αριστερά Ημερομηνίες γέννησης		
Περίοδοι γέννησης	Αριθμός	%
1871-1909	47	12,14%
1910-1919	148	38,24%
1920-1936	192	49,61%
Σύνολο:	387	100,00%

36^{ος} Πίνακας

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, για τους συγγραφείς που πρόσκειντο στις δυνάμεις της Εθνικοφροσύνης διαθέτουμε λιγότερα στοιχεία για το πότε γεννήθηκαν. Από τους 147 Εθνικόφρονες που γνωρίζουμε το έτος γέννησης τους, βλέπουμε πως οι 74 (ποσοστό 50,34%) είχαν γεννηθεί μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1900. Αυτό σημαίνει ότι οι περισσότεροι Εθνικόφρονες συγγραφείς, στο τέλος του εμφύλιου, είχαν ηλικία που ξεπερνούσε τα 40 χρόνια και σε κάποιες περιπτώσεις υπέρβαινε και τα 70 χρόνια. Αν στις παραπάνω ηλικίες προσθέσουμε τα κοινωνικά και πολιτικά χαρακτηριστικά αυτών των συγγραφέων, μπορούμε εύκολα να συμπεράνουμε ότι οι περισσότεροι απ' αυτούς αποτελούσαν μέρος του πολιτικού και στρατιωτικού συστήματος της χώρας που έλαβαν μέρος στον εμφύλιο από πολύ υψηλές θέσεις (πρωθυπουργοί, υπουργοί, στρατηγοί, ταξίαρχοι, δικαστές κλπ.).

Μεταξύ των ετών 1910-1919 γεννήθηκαν 36 εθνικόφρονες συγγραφείς (ποσοστό 24,49%). Πρόκειται συνήθως για μεσαίας κλίμακας στελέχη του στρατού και των σωμάτων ασφαλείας αλλά και για μέλη παραστρατιωτικών οργανώσεων της Δεξιάς. Οι συγγραφείς που υποστήριζαν τις Εθνικές δυνάμεις και γεννήθηκαν από το 1920 και μετά ανέρχονται σε 37 (ποσοστό 25,17%). Οι περισσότεροι απ' αυτούς, ηλικίας 18 μέχρι 29 στο τέλος του εμφύλιου, συμμετείχαν στον εμφύλιο ως έφεδροι αξιωματικοί και απλοί οπλίτες. Υπάρχει μέσα σ' αυτήν την ηλικιακή ομάδα και ένας μικρός αριθμός πολιτών που περιέγραψε συνήθως στα έργα του τις βιαιότητες της Αριστεράς σε περιοχές που είχε την προσωρινή εξουσία.

NEBEΠ - Προσκείμενοι στην Εθνικοφροσύνη Περίοδοι γέννησης		
Περίοδοι γέννησης	Αριθμός	%
1873-1909	74	50,34%
1910-1919	36	24,49%
1920-1931	37	25,17%
Σύνολο:	147	100,00%

37^{ος} Πίνακας

5.5 Περιοχές γέννησης

Για τους ανθρώπους της δεκαετίας του 1940, ο τόπος γέννησης δεν σήμαινε απαραίτητα ότι ήταν ίδιος με τον τόπο δράσης. Ειδικότερα όταν γνωρίζουμε ότι παρατηρήθηκαν δύο μεγάλα κύματα εσωτερικών μετακινήσεων εντός της δεκαετίας. Ένα μέσα στην Κατοχή που οδήγησε τους ανθρώπους από τα αστικά κέντρα προς την ύπαιθρο και τους τόπους γέννησης ή καταγωγής και ένα δεύτερο κατά την περίοδο της «λευκής» τρομοκρατίας που έφερε στις πόλεις μεγάλο αριθμό καταδιωκόμενων αριστερών με σκοπό να αποφύγουν τη βία των παρακρατικών ομάδων της υπαίθρου. Στα πλαίσια αυτής της έρευνας δεν ήταν εφικτό να καταγράψουμε τον τόπο δράσης των βιοματικών συγγραφέων του εμφύλιου. Μπορέσαμε απλά να συλλέξουμε στοιχεία για τον τόπο γέννησής τους που πιθανόν να μπορούν να μας δώσουν κάποιες χρήσιμες πληροφορίες. Όπως για παράδειγμα, σε σχέση ειδικά με τους Αριστερούς, την αναλογία μεταξύ αυτών που προέρχονταν από τα μεγάλα αστικά κέντρα και αυτών που προέρχονταν από αγροτικές περιοχές. Αυτή η αναλογία μπορεί να συμβάλει στην κατανόηση, σε μεγάλο βαθμό, των κοινωνικών και ταξικών χαρακτηριστικών των προσώπων αυτών.

Από την έρευνα εντοπίσαμε τον τόπο γέννησης 630 συγγραφέων από τους 869 που είχαν βιοματικές εμπειρίες από τον εμφύλιο (ποσοστό 72,50%). Οι περισσότεροι συγγραφείς προέρχονταν από τη Μακεδονία και από την Πελοπόννησο (106 και 103 πρόσωπα αντίστοιχα). Ακολουθούν 99 δημιουργοί έργων που κατάγονταν από τις νησιωτικές περιοχές της χώρας. Αυτό το στοιχείο μας προκάλεσε ιδιαίτερη εντύπωση καθώς γνωρίζουμε ότι σ' αυτές τις περιοχές ο εμφύλιος είχε λιγότερη διάρκεια και δεν ήταν τόσο βίαιος όπως σε άλλες περιοχές.

Από τους 74 συγγραφείς που είχαν γεννηθεί στο εξωτερικό μόλις οι 15 ήταν ξένοι, με τους περισσότερους απ' αυτούς να είχαν άμεση ανάμειξη στον ελληνικό εμφύλιο μέσω της συμμετοχής τους σε αμερικανικές και βρετανικές κυρίως αποστολές. Οι υπόλοιποι ήταν ελληνικής καταγωγής, συνήθως πρόσφυγες που γεννήθηκαν πριν το 1922 και ήρθαν στην Ελλάδα μετά τη μικρασιατική καταστροφή ή προέρχονταν από άλλες ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού, όπως την κοινότητα της Αιγύπτου. Εντυπωσιακά μικρός είναι ο αριθμός των συγγραφέων που προέρχονταν από την περιοχή της Αττικής καθώς δεν ξεπερνούν τα 63 άτομα, ενώ

ακόμα πιο εντυπωσιακός είναι ο αριθμός των μόλις 13 συγγραφέων που είχαν γεννηθεί στη Θράκη, από τους οποίους οι 12 υποστήριζαν την Αριστερά.

NEBEP - Συγγραφείς με βιωματικές εμπειρίες Περιοχές γέννησης						
Περιοχές γέννησης	Προσκείμενοι στην Αριστερά	Προσκείμενοι στην Εθνικοφροσύνη	Άγνωστη συμμετοχή ή υποστήριξη	Παιδιά – Έφηβοι	Σύνολο	%
Άγνωστος τόπος	106	107	12	14	239	27,50%
Μακεδονία	70	15	0	21	106	12,20%
Πελοπόννησος	64	29	2	8	103	11,85%
Νησιά	70	21	0	8	99	11,39%
Εξωτερικό	48	26	0	0	74	8,52%
Στερεά Ελλάδα	51	17	0	5	73	8,40%
Θεσσαλία	47	7	1	11	66	7,59%
Αττική	32	22	1	8	63	7,25%
Ήπειρος	20	6	1	6	33	3,80%
Θράκη	12	0	0	1	13	1,50%
	520	250	17	82	869	100,00%

38^{ος} Πίνακας

Οι τόποι γέννησης των προσκείμενων στην Αριστερά δε διαφοροποιούνται ιδιαίτερα σε σχέση με αυτούς του συνόλου των συγγραφέων. Οι περισσότεροι αριστεροί συγγραφείς προέρχονταν από τη Νησιωτική χώρα και από τη Μακεδονία, (70 πρόσωπα σε κάθε μια από τις παραπάνω περιοχές). Λίγο λιγότεροι συγγραφείς είχαν γεννηθεί στην Πελοπόννησο (64 πρόσωπα), ένα μέρος που η Αριστερά γνώρισε «ολοκληρωτική» ήττα κατά τον εμφύλιο λόγω του κλειστού γεωγραφικού χώρου, της γενικότερα συντηρητικής τοπικής κοινωνίας και των βίαιων εμφύλιων συγκρούσεων που ξεκίνησαν από την εποχή της Γερμανικής Κατοχής. Επίσης, εντυπωσιακός είναι και ο αριθμός των 48 γεννημένων στο εξωτερικό αριστερών, με τους περισσότερους να είχαν γεννηθεί στη Μικρά Ασία και να είχαν ζήσει τα πρώτα χρόνια της ζωής τους στη βόρεια Ελλάδα και ειδικότερα στη Μακεδονία.

Από την άλλη πλευρά, βλέπουμε πως στην Αττική είχαν γεννηθεί μόλις 32 συγγραφείς της Αριστεράς. Σίγουρα σ' αυτούς θα πρέπει να προσθέσουμε έναν αριθμό συγγραφέων που ενώ γεννήθηκαν στην επαρχία έδρασαν τη δεκαετία του 1940 στην Αθήνα και μετέφεραν μνήμες απ' αυτήν την περιοχή. Εκτιμούμε όμως, από τα στοιχεία που έχουμε, ότι το σύνολο όσων βίωσαν τον εμφύλιο από την περιοχή της πρωτεύουσας δεν μπορεί να ξεπερνά το 20% του συνόλου των αριστερών συγγραφέων. Ακόμα όμως και στην περίπτωση που το ποσοστό αυτό είναι μεγαλύτερο, δεν μπορεί σε καμία περίπτωση αυτό να ενισχύσει την άποψη περί κυριαρχίας των αριστερών συγγραφέων που προέρχονταν από την περιοχή της Αθήνας.

Για τους συγγραφείς που πρόσκειντο στις δυνάμεις της Εθνικοφροσύνης τα συμπεράσματα είναι αρκετά διαφοροποιημένα. Υπάρχουν 29 συγγραφείς που προέρχονταν από την Πελοπόννησο, ιδίως από τους νομούς Μεσσηνίας και Λακωνίας. Πρόκειται για συγγραφείς που στα έργα τους περιέγραψαν τη βία της Αριστεράς την εποχή της «Εαμοκρατίας» και τη «συντριβή» του Δημοκρατικού Στρατού Πελοποννήσου την εποχή του εμφυλίου. Στην Αττική, κύριο αστικό κέντρο της χώρας και μια περιοχή που η Αριστερά επίσης κατηγορήθηκε για άσκηση βίας κατά την περίοδο των Δεκεμβριανών, είχαν γεννηθεί 22 εθνικόφρονες συγγραφείς. Οι προερχόμενοι από το εξωτερικό συγγραφείς φτάνουν τα 26 πρόσωπα, με τους περισσότερους απ' αυτούς να ήταν ελληνικής καταγωγής που είχαν γεννηθεί στην Αίγυπτο, στη Βουλγαρία, στην περιοχή των Σκοπίων κ.ά. Ακόμα, εντύπωση προκαλεί ο χαμηλός αριθμός συγγραφέων που προέρχονταν από τη Μακεδονία, μια περιοχή που η Εθνικοφροσύνη είχε μεγάλη δύναμη και που αποτέλεσε κύριο «θέρετρο» της εμφύλιας σύγκρουσης. Κάτι αντίστοιχο συμβαίνει και με τους συγγραφείς από τις περιοχές της Ηπείρου και της Θεσσαλίας, ενώ από την περιοχή της Θράκης δεν καταγράψαμε κανέναν συγγραφέα που να υποστήριζε αυτήν την παράταξη.

Τέλος, σε σχέση με τους συγγραφείς που ήταν παιδιά ή έφηβοι την εποχή του εμφυλίου, τα στοιχεία που συγκεντρώσαμε επιβεβαίωσαν ότι τα περισσότερα είχαν γεννηθεί σε περιοχές της βόρειας και της κεντρικής Ελλάδας. Υπήρχαν όμως ανάμεσα τους και ορισμένοι συγγραφείς που έζησαν σε άλλες περιοχές, όπως στην Αττική, στην Πελοπόννησο και στη νησιωτική χώρα και που παρουσίασαν στα έργα τους τις δικές τους προσωπικές μνήμες από τον εμφύλιο.

5.6 Εθνικότητες και μειονότητες

Είναι γνωστό ότι πάρα πολύ μεγάλο μέρος των βιωματικών συγγραφέων του εμφυλίου ήταν ελληνικής καταγωγής. Αυτό που δεν γνωρίζαμε ήταν ο αριθμός των ξένων συγγραφέων που είχαν εμπλακεί στον εμφύλιο και έχουν γράψει έργα τα οποία έχουν μεταφραστεί στην ελληνική γλώσσα. Παράλληλα, μας ενδιέφερε να «ανακαλύψουμε» ανάμεσα στους ελληνικής υπηκοότητας συγγραφείς πρόσωπα που ανήκαν σε μειονοτικούς πληθυσμούς που ζουν στην Ελλάδα.

Στη NEBEΠ καταγράψαμε μόλις 15 συγγραφείς που προέρχονται από ξένες χώρες. Ο αριθμός αυτός είναι πολύ μικρός ιδιαίτερα αν συνυπολογίσουμε ότι στον εμφύλιο η εμπλοκή των μεγάλων δυνάμεων της εποχής και των γειτονικών βόρειων χωρών της Ελλάδας υπήρξε άμεση και καθοριστική. Ο μικρός αριθμός έκδοσης έργων που προέρχεται από ξένους συγγραφείς με βιωματικές εμπειρίες από τον εμφύλιο οφείλεται, κατά τη γνώμη μας, στην έλλειψη ενδιαφέροντος των ελλήνων εκδοτών ώστε να μεταφράσουν στην ελληνική γλώσσα προσωπικές μαρτυρίες που έχουν ήδη κυκλοφορήσει σε άλλες γλώσσες.

Σε σχέση με τη χώρα προέλευσης των ξένων ξεχωρίζουμε τους επτά βρετανικής καταγωγής συγγραφείς που ήταν κυρίως μέλη στρατιωτικών αποστολών στη χώρα

μας³⁸⁶ αλλά και δημοσιογράφοι που βρέθηκαν στη χώρα μας για να καλύψουν τα γεγονότα του εμφυλίου.³⁸⁷ Υπάρχουν ακόμα τέσσερις συγγραφείς που προέρχονται από τα ηγετικά κλιμάκια των κομμουνιστικών κομμάτων των Βαλκανικών χωρών³⁸⁸ την ίδια στιγμή που έχουμε μόνο έναν αμερικάνο³⁸⁹ και έναν σοβιετικό συγγραφέα³⁹⁰ στη λίστα με τους ξένους συγγραφείς. Τέλος, υπάρχει και ο μοναδικός ξένος συγγραφέας που συμμετείχε άμεσα στον ένοπλο αγώνα ως μαχητής του ΔΣΕ. Πρόκειται για τον αριστερό Τούρκο Mihri Belli που έγινε γνωστός στις τάξεις του ΔΣΕ με το όνομα Καπετάν Κεμάλ.³⁹¹

Σε σχέση με τους συγγραφείς που προέρχονται από μειονοτικούς πληθυσμούς που ζούσαν στα χρόνια του εμφυλίου στην Ελλάδα, εντοπίσαμε μόνο έναν μικρό αριθμό 12 ατόμων. Πρέπει όμως να σημειώσουμε ότι θεωρούμε αυτόν τον αριθμό όχι τον πραγματικό διότι υπάρχουν αρκετοί συγγραφείς με ελληνικό ή εξελληνισμένο όνομα τους οποίους δεν μπορέσαμε με σιγουριά να τους εντάξουμε στους μειονοτικούς πληθυσμούς. Σχεδόν το σύνολο των μειονοτικών προέρχεται από τις τάξεις της Αριστεράς με τους εννέα από τους έντεκα συγγραφείς να είναι σλαβομακεδονικής καταγωγής από τους οποίους οι οκτώ είχαν συμμετάσχει στον εμφύλιο μέσα από τις τάξεις του ΔΣΕ.³⁹² Να σημειώσουμε ακόμα, την παρουσία ενός από τους λίγους εβραϊκής καταγωγής συγγραφείς, του ελληνοεβραίου Μωυσή Μπουρλά που συμμετείχε στον εμφύλιο με την Αριστερά.³⁹³

³⁸⁶ Όπως το έργο του Βρετανού N.D. Clive μέλους της Συμμαχικής Στρατιωτικής Αποστολής στην Ελλάδα. Βλ. Nigel David Clive, *Εμπειρία στην Ελλάδα, 1943-1948*, Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1985.

³⁸⁷ Όπως το έργο ενός Βρετανού δημοσιογράφου απεσταλμένου της εφημερίδας *The Times*. Βλ. Basil Davidson, *Στην Ελλάδα σήμερα*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», χ.τ. 1950.

³⁸⁸ Όπως το ημερολόγιο του Βούλγαρου κομμουνιστή ηγέτη Dimitrov. Βλ. Georgi Dimitrov, *Σελίδες από το απόρρητο ημερολόγιο*, Καστανιώτης, Αθήνα 1999.

³⁸⁹ Αναφερόμαστε στο ημερολόγιο του επικεφαλής της Αμερικανικής Οικονομικής Αποστολής στην Ελλάδα. Βλ. Paul Porter, *Ζητείται ένα θαύμα για την Ελλάδα. Ημερολόγιο ενός προεδρικού απεσταλμένου, 20 Ιανουαρίου-27 Φεβρουαρίου 1947*, Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις, Αθήνα 2006.

³⁹⁰ Όπως το έργο με τους λόγους ενός Ρώσου διπλωμάτη. Βλ. Andrey Vyshinsky, *Το ελληνικό πρόβλημα στον ΟΕΕ. Λόγοι στην IVη Σύνοδο της Γενικής Συνέλευσης του ΟΕΕ - Οχτώβρης 1949*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», χ.τ. 1950.

³⁹¹ Βλ. Mihri Belli, *Καπετάν Κεμάλ. Αναμνήσεις από τον ελληνικό εμφύλιο*, Telos International, Κωνσταντινούπολη 2009.

³⁹² Όπως οι προσωπικές μαρτυρίες του Σλαβομακεδόνα ταγματάρχη του ΔΣΕ Α. Κοβάτση. Βλ. Αργύρης Κοβάτσης (Δημητρίου), *Ο ατίθασος ταγματάρχης. Στου Γράμμου και του Βίτσι τη ράχη περπατώντας η δόξα μονάχη.... Αυτοβιογραφικό έργο*, χ.τ. 2009.

³⁹³ Βλ. Μωυσής Μιχαήλ Μπουρλάς, *Έλληνας, Εβραίος και αριστερός*, Νησίδες, Σκόπελος 2000.

NEBEP - Συγγραφείς με βιωματικές εμπειρίες Εθνικότητα				
Κατηγοριοποιήσεις	Έλληνες	Ξένοι	Μειονοτικοί	Σύνολο
Υποστηρικτές της Αριστεράς	504	7	9	520
Υποστηρικτές Εθνικοφροσύνης	241	8	1	250
Άγνωστη υποστήριξη ή χωρίς υποστήριξη	17	0	0	17
Παιδιά – Έφηβοι	80	0	2	82
Σύνολο:	842	15	12	869
Ποσοστό:	96,89%	1,73%	1,38%	100,00%

39^{ος} Πίνακας

5.7 Γυναίκες συγγραφείς

Στην ενότητα αυτή θα παρουσιάσουμε αναλυτικά στοιχεία σε σχέση με τις γυναίκες συγγραφείς που είχαν βιωματικές εμπειρίες από την εποχή του εμφυλίου. Όπως ήδη γνωρίζαμε, οι άνδρες αποτελούν τη συντριπτική πλειοψηφία των συγγραφέων που σχετίζονται με τον εμφύλιο, με την αναλογία μεταξύ ανδρών και γυναικών να είναι σχεδόν εννέα άνδρες προς μια γυναίκα. Για την ακρίβεια από τους 869 βιωματικούς συγγραφείς οι 779 είναι άνδρες και οι 90 είναι γυναίκες. Η διαφορά στην αναλογία μεταξύ ανδρών και γυναικών μειώνεται λίγο στην περίπτωση των προσκείμενων στην Αριστερά, καθώς σ' αυτούς οι γυναίκες αποτελούν το 12,50% των συγγραφέων. Διαπιστώνουμε λοιπόν μια δυσαναλογία μεταξύ ανδρών και γυναικών συγγραφέων, η οποία δεν σχετίζεται με την πραγματική εμπλοκή των δύο φύλων στον εμφύλιο, ειδικά στο χώρο της Αριστεράς, όπου η συμμετοχή των γυναικών ήταν υψηλή τόσο στα αστικά κέντρα όσο και στον ένοπλο αγώνα. Συγκεκριμένα, η συμμετοχή των γυναικών στον ΔΣΕ προς το τέλος του εμφυλίου έφτασε μέχρι και το 30% των δυνάμεών του.

Στο σύνολο των 90 γυναικών συγγραφέων με βιωματικές εμπειρίες από τον εμφύλιο, παρατηρούμε ότι οι 65 γυναίκες (ποσοστό 72,22%) πρόσκειντο στην Αριστερά έναντι μόλις 13 που πρόσκειντο στις εθνικόφρονες δυνάμεις και 10 γυναικών που ήταν παιδιά ή έφηβες την εποχή του εμφυλίου. Η αναλογία υπέρ των γυναικών της Αριστεράς σε σχέση με αυτές της Δεξιάς θεωρείται λογική από τη στιγμή μάλιστα που γνωρίζουμε ότι η Αριστερά συνέβαλε καθοριστικά, από την περίοδο της Αντίστασης ήδη, στην ενεργοποίηση των γυναικών μέσω της συμμετοχής τους στους πολιτικούς, κοινωνικούς αλλά ακόμα και στρατιωτικούς αγώνες, κάτι που ήταν πρωτόγνωρο για τους εκφραστές της συντηρητικής παράταξης.

NEBEΠ - Συγγραφείς με βιωματικές εμπειρίες Φύλο					
Πολιτική υποστήριξη	Άνδρες	%	Γυναίκες	%	Σύνολο
Προσκείμενοι στην Αριστερά	455	87,50%	65	12,50%	520
Προσκείμενοι στην Εθνικοφροσύνη	237	94,80%	13	5,20%	250
Άγνωστη συμμετοχή ή υποστήριξη	15	88,24%	2	11,76%	17
Παιδιά – Έφηβοι	72	87,80%	10	12,20%	82
Σύνολο:	779		90		869
Ποσοστό:	89,64%		10,36%		100,00%

40^{ος} Πίνακας

NEBEΠ - Γυναίκες συγγραφείς με βιωματικές εμπειρίες Συμμετοχή ή υποστήριξη την εποχή του εμφυλίου		
Πολιτική προέλευση	Γυναίκες συγγραφείς	%
Προσκείμενοι στην Αριστερά	65	72,22%
Προσκείμενοι στην Εθνικοφροσύνη	13	14,44%
Άγνωστη συμμετοχή ή υποστήριξη	2	2,22%
Παιδιά – Έφηβοι	10	11,11%
Σύνολο:	90	100,00%

41^{ος} Πίνακας

Τα έργα των 90 γυναικών συγγραφέων που εντάχθηκαν στη NEBEΠ είναι συνολικά 115, με τα 96 απ' αυτά να ανήκουν στην τυπολογία *Προσωπικές Αφηγήσεις*. Άλλα 11 είναι *Ερευνητικές Μελέτες* ενώ υπάρχει και ένα έργο που το εντάξαμε στα *Επιστημονικά – Ιστοριογραφικά Έργα*. Πρόκειται για το βιβλίο της Μαντώ Νταλιάνη-Καραμπατζάκη με τίτλο *Παιδιά στη δίνη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου 1946-1949, σημερινοί ενήλικες*.³⁹⁴ Η Νταλιάνη ήταν πρόσφυγας από τη Μικρά Ασία που την περίοδο της Αντίστασης εντάχθηκε στην Αριστερά. Το 1949 συνελήφθη ως υποστηρικτής του ΚΚΕ και πέρασε δύο χρόνια ως κρατούμενη στις φυλακές Αβέρωφ. Μετά την αποφυλάκισή της έφυγε στο εξωτερικό όπου έλαβε την ειδικότητα της παιδοψυχιάτρου. Στα πλαίσια της επιστημονικής της έρευνας ασχολήθηκε με ένα γεγονός που σχετιζόταν με τις εμπειρίες της από τις φυλακές. Ήταν οι τραυματικές και μακροχρόνιες συνέπειες που είχε ο εγκλεισμός αλλά και ο αναγκαστικός αποχωρισμός στα ανήλικα παιδιά των φυλακισμένων γυναικών πολιτικών κρατούμενων.

³⁹⁴ Μαντώ Νταλιάνη-Καραμπατζάκη, *Παιδιά στη δίνη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου 1946-1949, σημερινοί ενήλικες. Διαχρονική μελέτη για τα παιδιά που έμειναν στη φυλακή με τις κρατούμενες μητέρες τους*, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2009

ΝΕΒΕΠ - Γυναίκες συγγραφείς με βιωματικές εμπειρίες Τυπολογία έργων		
Τυπολογία έργων	Αριθμός	%
Προσωπικές Αφηγήσεις	96	83,48%
Ερευνητικές Μελέτες	11	9,57%
Επιστημονικά – Ιστοριογραφικά Έργα	1	0,87%
Προπαγανδιστικά Έργα	0	0,00%
Λόγοι, δοκίμια, άρθρα κλπ.	0	0,00%
Εικονογραφικά έργα	4	3,48%
Λογοτεχνικά Έργα	3	2,61%
Σύνολο:	115	100,00%

42^{ος} Πίνακας

Σε σχέση με τις περιοχές γέννησης των γυναικών συγγραφέων με βιωματικές εμπειρίες από τον εμφύλιο παρατηρούμε ορισμένες διαφοροποιήσεις σε σχέση με τις αντίστοιχες περιοχές των ανδρών συγγραφέων με βιωματικές εμπειρίες. Οι σημαντικότερες διαφοροποιήσεις αφορούν την περιοχή της Αττικής, από όπου προέρχεται το 14,44% των γυναικών έναντι 6,42% των ανδρών αλλά και την Πελοπόννησο όπου οι άντρες αποτελούν το 12,32% των συγγραφέων και οι γυναίκες το 7,78%. Από τις 13 γυναίκες που γεννήθηκαν στην Αττική οι 10 ανήκαν στην Αριστερά. Σ' αυτές τις «Πρωτευουσιάνες» θα πρέπει να συνυπολογίσουμε ένα σημαντικό αριθμό γυναικών συγγραφέων της Αριστεράς, οι οποίες είχαν γεννηθεί στην επαρχία αλλά ζούσαν και σπούδαζαν στην Αθήνα την εποχή του εμφυλίου.

ΝΕΒΕΠ - Γυναίκες συγγραφείς με βιωματικές εμπειρίες Περιοχές γέννησης						
Περιοχές γέννησης	Προσκείμενοι στην Αριστερά	Προσκείμενοι στην Εθνικοφροσύνη	Άγνωστη συμμετοχή ή υποστήριξη	Παιδιά – Έφηβοι	Σύνολο	%
Άγνωστος τόπος	11	6	1	4	22	24,44%
Αττική	10	1	0	2	13	14,44%
Μακεδονία	9	3	0	0	12	13,33%
Θεσσαλία	9	0	0	1	10	11,11%
Εξωτερικό	9	1	0	0	10	11,11%
Πελοπόννησος	4	0	1	2	7	7,78%
Στερεά Ελλάδα	6	1	0	0	7	7,78%
Νησιά	5	1	0	0	6	6,67%
Θράκη	2	0	0	0	2	2,22%
Ήπειρος	0	0	0	1	1	1,11%
	65	13	2	10	90	100,00%

43^{ος} Πίνακας

Όσον αφορά τις δεκαετίες γέννησης των γυναικών συγγραφέων, εφόσον εξαιρέσουμε το 35,56% που δε γνωρίζουμε το πότε γεννήθηκαν, παρατηρούμε ότι το μεγαλύτερο ποσοστό γεννήσεων εντοπίζεται μέσα στα έτη 1920-1929, κάτι που είχε συμβεί και στο σύνολο των συγγραφέων μόνο που στις γυναίκες αυτό το ποσοστό είναι σαφώς μεγαλύτερο (27,78% στις γυναίκες έναντι 19,87% στο σύνολο). Επιπρόσθετα, παρατηρούμε ότι πολύ λίγες γυναίκες γεννήθηκαν στα τέλη του 19^{ου} και κατά την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα. Αυτό επιβεβαιώνει την έλλειψη πολιτικής συμμετοχής των μεγάλων σε ηλικία γυναικών, την εποχή του εμφυλίου. Οι λίγες ηλικιωμένες γυναίκες ήταν κυρίως ή ηγετικά στελέχη της προπολεμικής Αριστεράς³⁹⁵ ή γυναίκες στελεχών της Κυβερνητικής παράταξης.³⁹⁶

ΝΕΒΕΠ - Γυναίκες συγγραφείς με βιωματικές εμπειρίες Δεκαετίες γέννησης						
Δεκαετίες γέννησης	Προσκείμενοι στην Αριστερά	Προσκείμενοι στην Εθνοκοφροσύνη	Άγνωστη συμμετοχή ή υποστήριξη	Παιδιά – Έφηβοι	Σύνολο	%
Άγνωστη δεκαετία	20	7	1	4	32	35,56%
1870-1899	1	3	0	0	4	4,44%
1900-1909	3	0	0	0	3	3,33%
1910-1919	13	2	1	0	16	17,78%
1920-1929	24	1	0	0	25	27,78%
1930-1939	4	0	0	2	6	6,67%
1940-1949	0	0	0	4	4	4,44%
	65	13	2	10	90	100,00%

44^{ος} Πίνακας

Αν αναλύσουμε λίγο τις περιόδους γέννησης των γυναικών της Αριστεράς θα διαπιστώσουμε ότι οι περισσότερες ήταν πολύ νέες την εποχή του εμφυλίου, καθώς το 62,22% απ' αυτές είχαν γεννηθεί μετά το 1920 κάτι που σημαίνει ότι στο τέλος του εμφυλίου οι μεγαλύτερες δεν είχαν υπερβεί το 30^ο έτος της ηλικίας τους.

ΝΕΒΕΠ - Γυναίκες προσκείμενες στην Αριστερά Περίοδοι γέννησης		
Περίοδοι γέννησης	Αριθμός	%
1871-1909	4	8,89%
1910-1919	13	28,89%
1920-1936	28	62,22%
Σύνολο:	45	100,00%

45^{ος} Πίνακας

³⁹⁵ Όπως η γεννημένη το 1894 λογοτέχνης Έλλη Αλεξίου και το ηγετικό στέλεχος του ΚΚΕ Χρύσα Χατζηβασιλείου που γεννήθηκε το 1904.

³⁹⁶ Όπως η γεννημένη το 1887 Λίνα Τσαλδάρη, σύζυγος του πρωθυπουργού Παναγή Τσαλδάρη και πρώτη γυναίκα υπουργός στην Ελλάδα λίγα χρόνια μετά το τέλος του εμφυλίου.

Τέλος, για τις γυναίκες συγγραφείς που πρόσκειντο στην Αριστερά ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τρόπος που βίωσαν τον εμφύλιο πόλεμο και οι επιπτώσεις που πιθανότατα είχε σ' αυτές η συμμετοχή τους. Από τις 65 γυναίκες της Αριστεράς που έγραψαν για τον εμφύλιο, είχαν συμμετοχή στον ένοπλο αγώνα ως μαχήτριες του ΔΣΕ οι 19 (ποσοστό 29,23%). Απ' αυτές οι 11 βίωσαν την εμπειρία της πολιτικής προσφυγιάς³⁹⁷ και οι υπόλοιπες 8 την εμπειρία της φυλακής (μερικές πριν την ένταξή τους στον ΔΣΕ³⁹⁸ και μερικές αμέσως μετά τη σύλληψή τους από τις κυβερνητικές δυνάμεις³⁹⁹). Οι γυναίκες συγγραφείς της Αριστεράς που έζησαν ως πρόσφυγες στις Ανατολικές χώρες ανέρχονται, με βάση την έρευνά μας, στις 15 (ποσοστό 23,08%). Οι περισσότερες εγκατέλειψαν τη χώρα λίγο πριν ή αμέσως μετά την ήττα του ΔΣΕ. Ορισμένες όμως απ' αυτές, όπως η Φανή Μανωλκίδου-Βέττα⁴⁰⁰ και η Ηρώ Χατζημάρκου-Χατζή,⁴⁰¹ αφού πρώτα βίωσαν την εμπειρία της φυλακής, εγκαταστάθηκαν στις Ανατολικές χώρες λίγα χρόνια αργότερα, μετά από δική τους επιθυμία καθώς ήθελαν να συμβιώσουν με τους συζύγους τους που ήταν ήδη εκεί ως πολιτικοί πρόσφυγες.

Από τα στοιχεία μας προκύπτει ότι οι περισσότερες από τις γυναίκες συγγραφείς της Αριστεράς είχαν βιώσει τις εμπειρίες των πολιτικών διώξεων και του εγκλεισμού σε σωφρονιστικά ιδρύματα. Συνολικά καταμετρήθηκαν 42 φυλακισμένες ή και εξόριστες γυναίκες που αποτελούν το 64,62% των γυναικών της Αριστεράς. Σχεδόν όλες (εκτός από τις 8 που ήδη αναφέραμε ότι ήταν μέλη του ΔΣΕ) διώχθηκαν την περίοδο μετά τη Συμφωνία της Βάρκιζας ή μετά την εφαρμογή του Γ' Ψηφίσματος «περί εκτάκτων μέτρων κατά των επιβουλευομένων την δημοσίαν τάξιν και την ακεραιότητα της χώρας» στα τέλη του 1946 και στις αρχές του 1947. Μεγάλος αριθμός των γυναικών συγγραφέων που είχαν υποστεί πολιτικές διώξεις γεννήθηκε ή ζούσε τα χρόνια του εμφυλίου στην Αθήνα και στις γύρω περιοχές της.

³⁹⁷ Όπως η δασκάλα Βάγια Παπακόγκου από τα Τρίκαλα, που υπηρέτησε ως πολιτικός επίτροπος στον ΔΣΕ και έζησε ως πολιτικός πρόσφυγας στη Σοβιετική Ένωση από το 1950 και μετά. Βλ. Βάγια Παπακόγκου, *Στα πύρινα χρόνια, 1940-1949. Λαϊκών αγώνων αναπαραστάσεις*, Βαρβάκης, Αθήνα 2001, Αντίστοιχη και η πορεία της Μαρίας Μπέικου, μέλους του ΚΚΕ και του ΔΣΕ που μετά το τέλος του εμφυλίου υπήρξε εκφωνήτρια της ελληνόγλωσσας ραδιοφωνικής εκπομπής «Εδώ Μόσχα». Βλ. Μαρία Μπέικου, *Αφού με ρωτάτε, να θυμηθώ...*, Καστανιώτης, Αθήνα 2010.

³⁹⁸ Για παράδειγμα η Αργυρώ Κοκοβλή-Πολυχρονάκη φυλακίστηκε το 1947 και εντάχθηκε στο Δημοκρατικό Στρατό της Κρήτης μετά την αποφυλάκισή της το 1948. Στη συνέχεια έζησε στην παρανομία μέχρι το 1962 όπου διέφυγε στη Σοβιετική Ένωση. Βλ. Νίκος Κοκοβλής και Αργυρώ Κοκοβλή, *Άλλος δρόμος δεν υπήρχε. Αντίσταση, εμφύλιος, προσφυγιά*, Πολύτυπο, Αθήνα 2002.

³⁹⁹ Όπως για παράδειγμα η Μαρίνα Κωνσταντοπούλου-Καρούμπη που συμμετείχε στο ΔΣΕ στη Ρούμελη και συνελήφθη προς το τέλος του εμφυλίου το 1949. Βλ. Μαρίνα Κωνσταντοπούλου-Καρούμπη, *Ο Γολγοθάς μου. Από την Κατοχή στην παρανομία και στο Δημοκρατικό Στρατό, 1947-1949*, Αθήνα 1996. Αντίστοιχο παράδειγμα η Ελένη Τραγγανίδα-Μακρυνιώτη από τη Βοιωτία που εντάχθηκε στον ΔΣΕ το 1947 και στη συνέχεια φυλακίστηκε, βλ. Ελένη Τραγγανίδα-Μακρυνιώτη, *Μυριά του βουνού. Μαρτυρία μιας ανταρτοπούλας*, Αθήνα 1993.

⁴⁰⁰ Βλ. Φανή Μανωλκίδου-Βέττα, *Θα σε λέμε Ισμήνη. Οι αναμνήσεις είναι μεγαλύτερες απ' τη ζωή*, Φιλίστωρ, Αθήνα 1997.

⁴⁰¹ Βλ. Ηρώ Χατζή-Χατζημάρκου, *Εσείς, εμείς, εσείς*, Δωρικός, Αθήνα 1999.

NEBEP - Γυναίκες προσκείμενες στην Αριστερά ΔΣΕ, Προσφυγιά, Πολιτικές διώξεις						
Συμμετοχή	ΔΣΕ		Πολιτική Προσφυγιά		Πολιτικές διώξεις	
	Αριθμός	%	Αριθμός	%	Αριθμός	%
Ναι	19	29,23%	15	23,08%	42	64,62%
Όχι	41	63,08%	44	67,69%	15	23,08%
Δεν γνωρίζουμε	5	7,69%	6	9,23%	8	12,31%
	65	100,00%	65	100,00%	65	100,00%

46^{ος} Πίνακας

Τα παραπάνω στοιχεία για τις γυναίκες συγγραφείς της Αριστεράς, νομίζουμε ότι επιβεβαιώνουν σε μεγάλο βαθμό το προφίλ που τους έχει αποδώσει η ιστορικός Τασούλα Βερβενιώτη. Σύμφωνα με αυτό οι «τότε- νέες “πολιτικές”, μορφωμένες και πρωτεγουσιάνες» ήταν αυτές που διαμόρφωσαν τις μνήμες και τις αμνησίες που αφορούσαν στον τρόπο συμμετοχής των γυναικών στον εμφύλιο, σε αντίθεση με τις «τότε- ηλικιωμένες, αμόρφωτες, επαρχιώτισσες ή και χωριάτισσες, ποντιόφωνες, ή σλαβόφωνες- για τις οποίες υπάρχει η μεγαλύτερη σιωπή».⁴⁰² Όμως πιστεύουμε ότι η συνολική απόδοση της διαμόρφωσης του λόγου της δημόσιας μνήμης της Αριστεράς για τον εμφύλιο στην ηγεσία και στους Αθηναίους, το οποίο υποστηρίζει για το σύνολο των βιωματικών συγγραφέων η Βερβενιώτη, δεν ισχύει με βάση τουλάχιστον τα στοιχεία που συλλέξαμε εμείς και τα οποία όπως είδαμε σε προηγούμενες ενότητες (από τις περιοχές γέννησης και τις ηλικίες την περίοδο του εμφυλίου των ανδρών συγγραφέων) αλλά και όπως θα δούμε στην επόμενη ενότητα διαφοροποιούνται κατά πολύ μεταξύ ανδρών και γυναικών συγγραφέων.

5.8 Αριστεροί συγγραφείς

Σ' αυτήν την ενότητα θα παρουσιάσουμε πληροφορίες που αφορούν την προσωπική πορεία των προσκείμενων συγγραφέων της Αριστεράς που είχαν βιωματικές εμπειρίες από τον εμφύλιο. Οι πληροφορίες αυτές σχετίζονται με τη συμμετοχή τους στον ένοπλο αγώνα, τις πολιτικές διώξεις που πιθανόν υπέστησαν και την πολιτική προσφυγιά στις Ανατολικές χώρες.

Σύμφωνα λοιπόν με τα στοιχεία που συλλέξαμε, βλέπουμε ότι από τους 520 συγγραφείς που συμμετείχαν με την Αριστερά στον εμφύλιο οι 233 είχαν εμπλακεί στον ένοπλο αγώνα ως απλοί μαχητές ή στελέχη του ΔΣΕ. Αντίθετα βλέπουμε ότι 216 συγγραφείς δεν κατάφεραν να εμπλακούν στον στρατιωτικό αγώνα, ενώ για 71 συγγραφείς δεν μπορέσαμε να εξακριβώσουμε αν είχαν αυτήν την εμπειρία. Παρατηρούμε με βάση τα παραπάνω ότι μεταξύ των συγγραφέων που πρόσκειντο

⁴⁰²Βλ. Βερβενιώτη Τασούλα, «Μνήμες και αμνησίες των αρχείων και των μαρτυριών για τον ελληνικό εμφύλιο. Η Αθήνα και η επαρχία, η ηγεσία και τα μέλη» στο Van Boeschoten Riki κ.ά. (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 102.

στην Αριστερά υπάρχει μια ισορροπία ανάμεσα σε αυτούς που έγιναν μάχιμα μέλη του ΔΣΕ και σε αυτούς που δεν μπόρεσαν ή/και δεν ήθελαν να «βγουν στο βουνό».

Σε σχέση με την εμπειρία της πολιτικής προσφυγιάς, βλέπουμε ότι τη βίωσε μόλις το ένα τρίτο των προσκείμενων στην Αριστερά συγγραφέων. Συγκεκριμένα, από τους 520 συγγραφείς οι 172 έζησαν μετά τον εμφύλιο στις Ανατολικές χώρες έναντι 285 που δεν είχαν αυτήν την εμπειρία και 63 για τους οποίους δε διαθέτουμε σχετικά στοιχεία. Τέλος, την εμπειρία της φυλακής και της εξορίας είχαν, σε απόλυτους αριθμούς, οι περισσότεροι συγγραφείς της Αριστεράς, αφού υπέστησαν πολιτικές διώξεις 276 συγγραφείς έναντι 166 που δεν είχαν αυτήν την εμπειρία και 78 που δε διαθέτουμε σχετικές πληροφορίες.

Πιστεύουμε ότι οι παραπάνω αριθμοί ανταποκρίνονται στη γενικότερη πορεία των οπαδών της Αριστεράς της εποχής του εμφυλίου και όχι μόνο των συγγραφέων που είχαν βιωματικές εμπειρίες και εξετάσαμε σε αυτήν την εργασία. Επίσης, θεωρούμε ότι τα στοιχεία αυτά επιβεβαιώνουν την άποψη ότι στον εμφύλιο πολέμησαν περίπου τα μισά από τα ενεργά και μάχιμα μέλη της Αριστεράς. Τα άλλα μισά υπέστησαν τις πολιτικές διώξεις του κράτους των Εθνικοφρόνων. Οι περισσότεροι από αυτούς που πήραν μέρος στον ένοπλο αγώνα κατάγονταν από την επαρχία και κυρίως από ορεινές και αγροτικές περιοχές της. Οι άλλοι που δεν συμμετείχαν στον ένοπλο αγώνα, προέρχονταν κυρίως από μικρά και μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας. Πρόκειται για αυτούς που εγκλωβίστηκαν από την έλλειψη ξεκάθαρης πολιτικής του ΚΚΕ σε σχέση με τον εμφύλιο και που στη μεγάλη τους πλειοψηφία στάλθηκαν στις φυλακές ή στις εξορίες. Οι «επαρχιώτες» - εγκλωβισμένοι πήραν τον δρόμο για τις φυλακές κυρίως την περίοδο μετά τη συμφωνία της Βάρκιζας (1945-1946) ενώ οι «αστοί» ακολούθησαν τον ίδιο δρόμο κυρίως από την εφαρμογή του Γ' Ψηφίσματος και μέχρι το τέλος του εμφυλίου. Τον ίδιο δρόμο, της φυλακής και της εξορίας, ακολούθησε σταδιακά το ένα τέταρτο περίπου όσων συμμετείχαν στον ΔΣΕ, μετά τη σύλληψη ή την παράδοσή τους στις κυβερνητικές δυνάμεις. Τα υπόλοιπα τρία τέταρτα των μαχητών του ΔΣΕ πήραν τον δρόμο της αναγκαστικής προσφυγιάς.

NEBEP - Προσκείμενοι στην Αριστερά ΔΣΕ, Προσφυγιά, Πολιτικές διώξεις						
Συμμετοχή	ΔΣΕ		Πολιτική Προσφυγιά		Πολιτικές διώξεις	
	Αριθμός	%	Αριθμός	%	Αριθμός	%
Ναι	233	44,81%	172	33,08%	276	53,08%
Όχι	216	41,54%	285	54,81%	166	31,92%
Δεν γνωρίζουμε	71	13,65%	63	12,12%	78	15,00%
	520	100,00%	520	100,00%	520	100,00%

47^{ος} Πίνακας

5.9 Εθνικόφρονες συγγραφείς

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, για τους συγγραφείς που πρόσκειντο στην Εθνικοφροσύνη και είχαν βιωματικές εμπειρίες από τον εμφύλιο αντιμετωπίσαμε δυσκολίες, κατά τη διάρκεια της έρευνας, στον εντοπισμό των προσωπικών και κοινωνικών τους χαρακτηριστικών. Αυτό οφείλεται στο ότι στα έργα τους, παλιά αλλά και νεώτερα, δεν παρέχουν συνήθως βιογραφικές πληροφορίες εκτός του αξιώματος ή του επαγγέλματος που ακολουθεί το όνομά τους στη σελίδα τίτλου των έργων τους. Οπότε εκτός των προσωπικών στοιχείων που παρουσιάσαμε σε προηγούμενες ενότητες, θα δώσουμε εδώ ορισμένα στοιχεία που καταγράψαμε και αφορούν το επάγγελμα ή/και το αξίωμα των εθνικοφρόνων συγγραφέων.

Από τα στοιχεία που έχουμε προκύπτει ότι οι 87 από τους 250 συγγραφείς της Εθνικοφροσύνης (ποσοστό 34,80%) είχαν συμμετάσχει στον ένοπλο αγώνα ενάντια στην Αριστερά. Απ' αυτούς οι 52 προέρχονταν από τα ανώτερα κλιμάκια του Εθνικού Στρατού και έγραψαν κυρίως βιωματικά έργα για τον εμφύλιο. Οι υπόλοιποι, λίγοι σχετικά μάχιμοι, προέρχονταν από τις τάξεις των έφεδρων αξιωματικών⁴⁰³ και οπλιτών του Εθνικού Στρατού,⁴⁰⁴ από τα Σώματα Ασφαλείας⁴⁰⁵ και τις παραστρατιωτικές ομάδες της υπαίθρου.⁴⁰⁶ Ένα άλλο σημαντικό μέρος των εθνικοφρόνων συγγραφέων προερχόταν από το πολιτικό προσωπικό της χώρας και αποτελούταν από πρωθυπουργούς,⁴⁰⁷ υπουργούς, βουλευτές⁴⁰⁸ κ.ά. και έφτανε μέχρι την τότε Βασίλισσα Φρειδερίκη.⁴⁰⁹ Οι πολιτικοί ως συγγραφείς εμφανίζονται κυρίως με έργα που προέρχονται από πολιτικές τους ομιλίες για τον εμφύλιο ενώ σε

⁴⁰³Όπως το έργο με τις προσωπικές μαρτυρίες από τη δεκαετία 1940-1950 του Γεωργίου Παπαβύζα, έφεδρου ανθυπολοχαγού του Εθνικού Στρατού στα χρόνια του εμφυλίου πολέμου. Βλ. Γεώργιος Παπαβύζας, *Αίμα και δάκρυα. Ελλάδα 1940-1949. Ιστορία πολέμου και αγάπης*, Δωδώνη, Αθήνα 2001.

⁴⁰⁴Όπως το έργο του Γεωργίου Πάτση, πρώην μέλους του ΕΔΕΣ και διμοιρίτη του Εθνικού Στρατού, στο οποίο περιέγραψε την εμπειρία του από τις μάχες του 1948 στην περιοχή της Μουργκάνας. Βλ. Γεώργιος Πάτσης, *Η εποποιία της Μουργκάνας. Επιχειρήσεις "Πέργαμος" - "Ιέραξ" - "Ταύρος"*, ΑρίοςHora, Αθήνα 2011.

⁴⁰⁵Όπως το βιογραφικό έργο του Βασιλείου Τσιαούση, χωροφύλακα από την περιοχή της Καλαμπάκας στο οποίο παρέθεσε προσωπικές μνήμες από τη συμμετοχή του στον εμφύλιο. Βλ. Βασίλειος Τσιαούσης, *Αναμνήσεις και βιώματα από την Κατοχή και τον εμφύλιο στα Χάσια*, Τρίκαλα 2010.

⁴⁰⁶Όπως ο Αναστάσιος Κρέσπης, που ανέλαβε την περίοδο του εμφυλίου το «χρέος» της εκδίκησης για τα μέλη της οικογένειάς του που είχαν σκοτωθεί από αριστερούς. Βλ. Αναστάσιος Κρέσπης, *Το χρέος*, Πελασγός, Αθήνα 2012.

⁴⁰⁷Όπως ένα φυλλάδιο του 1947 με συγγραφέα τον πρωθυπουργό της Εξόριστης Ελληνικής Κυβέρνησης του Καΐρου Ε. Τσουδερό. Βλ. Εμμανουήλ Τσουδερός, *Δημοκρατικόν Προοδευτικόν Κόμμα. Το ελληνικόν πρόβλημα εξεταζόμενον εν του όλου*, Δημοκρατικόν Προοδευτικόν Κόμμα, Αθήνα 1947.

⁴⁰⁸Όπως το έργο του Γεράσιμου Αποστολάτου που συμμετείχε στον εμφύλιο ως έφεδρος αξιωματικός του Εθνικού Στρατού και μετά τη μεταπολίτευση διετέλεσε βουλευτής και υπουργός σε κυβερνήσεις της ΝΔ. Βλ. Γεράσιμος Αποστολάτος, *Η παγίδευση της ιστορίας. Η τελευταία εισφορά ενός μαχητή*, χ.τ. 2006.

⁴⁰⁹Βλ. Βασίλισσα Φρειδερίκη, *Μέτρον κατανόησης*, Βιβλιομεταφραστική, Αθήνα 1971.

ορισμένες περιπτώσεις έχουμε και αυτοβιογραφικά έργα που αναφέρονται και στην περίοδο του εμφυλίου.

Τον πίνακα με τις επαγγελματικές ενασχολήσεις των εθνικοφρόνων συγγραφέων συμπληρώνουν μεταξύ άλλων, εκπαιδευτικοί,⁴¹⁰ νομικοί,⁴¹¹ κληρικοί⁴¹² και δημοσιογράφοι.⁴¹³ Ειδικά οι δημοσιογράφοι στήριξαν με πολλούς τρόπους την εθνικόφρονα προπαγάνδα και ορισμένοι φαίνεται να ανταμείφθηκαν για αυτές τους τις υπηρεσίες, μέσω της άμεσης χρηματοδότησης της έρευνας και της έκδοσης από τον κρατικό μηχανισμό. Μια τέτοια περίπτωση σχετίζεται με το έργο *Στο κόκκινο νησί* του δημοσιογράφου Παναγιώτη Κατηφόρη.⁴¹⁴ Για τη συγγραφή του βιβλίου, η *Διεύθυνσις Εκτοπισμένων του Υπουργείου Εσωτερικών* έδωσε το 1950 ειδική άδεια στο συγγραφέα για να επισκεφτεί το στρατόπεδο εξόριστων της Ικαρίας «όπου εμελέτησε τη συμπληχθείσαν τότε υπό των 12.000 εκτοπισμένων κομμουνιστικήν κοινωνίαν» και δημιούργησε ένα «εξόχως ενδιαφέρον βιβλίον εκ 300 περίπου σελίδων υποδειγματικών εις το είδος του». Στα πλαίσια της προώθησης της παραπάνω έκδοσης, ο υπουργός εσωτερικών της κυβέρνησης Σ. Βενιζέλου, Νικόλαος Μπακόπουλος με απόρρητο έγγραφο του τον Μάρτη του 1951 ζητούσε από το υπουργείο Οικονομικών τη δωρεάν χορήγηση δημοσιογραφικού χαρτιού ώστε αυτό να κυκλοφορήσει ευρέως στις ένοπλες δυνάμεις, στην Αστυνομία και να γίνει «προσιτόν εις τους μισθοσυντηρήτους και τους εργάτας».⁴¹⁵

⁴¹⁰Όπως ο δημοδιδάσκαλος Αναστάσιος Αντωνόπουλος, ο οποίος κυκλοφόρησε σε φυλλάδιο μια διάλεξη που πραγματοποίησε σε στρατόπεδο συγκέντρωσης των κομμουνιστών μάλλον το 1949. Βλ. Αναστάσιος Β. Αντωνόπουλος, *Μετά την θύελλα του συμμαρτισμού*, Πάτρα (1949).

⁴¹¹Όπως ο δικαστής την περίοδο του εμφυλίου Παύλος Δελαπόρτας, μια σπάνια περίπτωση ανθρώπου της δικαιοσύνης της εποχής, που κατηγορήθηκε από ακροδεξιά τμήματα της Εθνικοφροσύνης ως κομμουνιστής λόγω των αποφάσεων που αφορούσαν καταδικές αριστερών και απελευθερώσεις τους από τις φυλακές. Βλ. Παύλος Δελαπόρτας, *Το σημειωματάριο ενός Πιλάτου*, Θεμέλιο, Αθήνα 1978.

⁴¹²Όπως ο ιερέας Μιχαήλ Κοσβύρας που πριν γίνει κληρικός ήταν αντάρτης του ΕΛΑΣ ενώ στον εμφύλιο πολέμησε από τις τάξεις του Εθνικού Στρατού. Βλ. Μιχαήλ Κοσβύρας, *Από το βουνό στον άμβωνα. Ο μετασχηματισμός μια ορεινής κοινότητας*, Ταξιδευτής, Αθήνα 2009.

⁴¹³Όπως ο εκδότης και δημοσιογράφος της εφημερίδας «Έθνος» της Φλώρινας. Βλ. Σταύρος Μ. Κωνσταντινίδης, *Η Φλώρινα εις τας φλόγας. Συμβολή εις την ιστορίαν της Δυτικής Μακεδονίας*, Έκδοσις Εφημερίδος «Έθνος», Φλώρινα 1957.

⁴¹⁴Βλ. Παναγιώτης Κατηφόρης, *Στο κόκκινο νησί*, Πυρσός, Αθήνα 1951.

⁴¹⁵Βλ. Επιστολή υπουργού Εσωτερικών Ν. Μπακόπουλου προς υπουργείο Οικονομικών, στις 23 Μαρτίου 1951, βλ. φ.30, 26, *Αρχείο Σοφοκλή Βενιζέλου*, Μουσείο Μπενάκη.

NEBEP – Προσκείμενοι στην Εθνοκοφροσύνη Διάφορες κατηγοριοποιήσεις		
Κατηγοριοποιήσεις	Αριθμός	%
Συνολικός αριθμός προσκείμενων στην Εθνοκοφροσύνη	250	100,00%
Στελέχη Εθνικού Στρατού Ελλάδος	52	20,80%
Πολιτικό προσωπικό	37	14,80%
Άνθρωποι των μέσων μαζικής ενημέρωσης	25	10,00%
Εκπαιδευτικοί	17	6,80%
Έφεδροι αξιωματικοί και Στρατιώτες Εθνικού Στρατού	17	6,80%
Σώματα ασφαλείας	11	4,40%
Δικαστές, δικηγόροι	8	3,20%
Ένοπλες παρακρατικές ομάδες	7	2,80%
Κρατικοί υπάλληλοι	7	2,80%
Κληρικοί	3	1,20%

48^{ος} Πίνακας

5.10 Παιδιά και Έφηβοι ως συγγραφείς

Όπως ήδη έχουμε αναφέρει υπάρχουν 82 συγγραφείς (ποσοστό 9,44% όσων είχαν βιωματικές εμπειρίες) που έζησαν τον εμφύλιο ως παιδιά ή ως έφηβοι και οι οποίοι έχουν κυκλοφορήσει 96 έργα για τον εμφύλιο με τα περισσότερα να ανήκουν στις τυπολογίες *Προσωπικές αφηγήσεις* και *Ερευνητικές μελέτες*.⁴¹⁶ Σ' αυτήν την ενότητα θα προσπαθήσουμε, με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία, να δούμε τη σχέση των παιδιών – εφήβων συγγραφέων με τον εμφύλιο και το βαθμό εμπλοκής τους σ' αυτόν.

Κατά πρώτο λόγο η σχέση των παιδιών με τον εμφύλιο καθορίζεται από τη γεωγραφική περιοχή που ζούσαν την περίοδο εκείνη. Τα παιδιά που είχαν γεννηθεί σε ημιαστικές και αγροτικές ορεινές περιοχές της χώρας και κυρίως σ' αυτές της βόρειας Ελλάδας όπου διεξήχθησαν οι μεγάλες συγκρούσεις του εμφυλίου, είχαν μεγάλες πιθανότητες να εμπλακούν στα αδιέξοδα και στους κινδύνους που είχε γεννήσει ο πόλεμος. Η παραπάνω σχέση επιβεβαιώνεται και από τα στοιχεία της έρευνας, καθώς το 63,24% των παιδιών συγγραφέων που γνωρίζουμε την περιοχή γέννησής τους, προέρχεται από περιοχές της Μακεδονίας, της Ηπείρου, της Θεσσαλίας και της Στερεάς Ελλάδας.

Κατά δεύτερο και επίσης βασικό λόγο, η σχέση των παιδιών με τον εμφύλιο καθορίζεται από τον βαθμό πολιτικής εμπλοκής των συγγενικών τους προσώπων στην Αντίσταση και στον εμφύλιο. Για παράδειγμα, η ενεργός συμμετοχή στο ΕΑΜ -

⁴¹⁶ Όπως το βιβλίο του εφήβου την εποχή του εμφυλίου Γιάννη Λέφα που παρουσιάζει αναλυτικά τη δράση του ΔΣΕ στην Πελοπόννησο. Βλ. Γιάννης Λέφας, *Ο Δημοκρατικός Στρατός Πελοποννήσου. Δημιουργία, ανάπτυξη, ήττα*, Αλφειός, Αθήνα 1998. Ένα συνδυασμό παιδικής μνήμης και τοπικής ερευνητικής εργασίας παρουσίασε στο έργο του ο γεννημένος το 1936 Σ. Κάσσοις. Βλ. Σωτήριος Κάσσοις και Ανδρέας Τακαλιός, *Ένα χωριό στον εμφύλιο. Ο Πεντάλοφος και ο Βυθός Βοΐου Κοζάνης στον εμφύλιο πόλεμο, 1946-1949*, Εκδόσεις Ζήτη, Θεσσαλονίκη 2009

ΕΛΑΣ ή/και η ένταξη στο ΚΚΕ και στον ΔΣΕ υπήρξε καθοριστικός παράγοντας για την εμπλοκή σε «περιπέτειες» όχι μόνο των άμεσα ενδιαφερόμενων αλλά και των απογόνων τους. Αντίστοιχα, η ένταξη στα Τάγματα Ασφαλείας και στις παρακρατικές ομάδες που έδρασαν κατά την περίοδο της «Λευκής τρομοκρατίας» έθεταν επίσης σε κίνδυνο διώξεων τα μέλη των δεξιών οικογενειών και κατ' επέκταση τα παιδιά τους. Από τα στοιχεία που συγκεντρώσαμε κατά την έρευνα, επιβεβαιώνεται ότι τα μισά παιδιά - συγγραφείς του εμφυλίου, κατάγονταν από οικογένειες που κάποια από τα πρώτου βαθμού συγγενικά πρόσωπα είχαν εμπλακεί άμεσα στον εμφύλιο πόλεμο. Η ένταξη των συγγενών αυτών σε μια από τις δύο παρατάξεις καθόρισε σε μεγάλο βαθμό τις μετεμφυλιακές τύχες των παιδιών - συγγραφέων.

Για τα παιδιά που οι συγγενείς τους συμμετείχαν οικιοθελώς στον αγώνα της Αριστεράς, η μετεμφυλιακή τους πορεία ήταν σε γενικές γραμμές προδιαγεγραμμένη και είχε άμεση σχέση με τις εξελίξεις στα μέτωπα του πολέμου. Έτσι τα παιδιά - συγγραφείς που βρέθηκαν το 1948 σε περιοχές της βόρειας Ελλάδας που έλεγχε ο ΔΣΕ, πέρασαν στις Σοσιαλιστικές χώρες και έζησαν εκεί ένα πολύ μεγάλο μέρος της ζωής τους. Μια ανάλογη κατάσταση περιέγραψε στην αυτοβιογραφία του ο Στέργιος Μπούρας. Η μητέρα του το 1948, για να γλυτώσει από το κυνηγητό των παρακρατικών κατατάχθηκε στον ΔΣΕ, έχοντας στην αγκαλιά της τον μόλις τριών ετών γιό της, ο οποίος, μετά από ένα μικρό διάστημα στο βουνό, βρέθηκε στην Τσεχία ακολουθώντας την πορεία των παιδιών του «παιδομαζώματος».⁴¹⁷ Αντίθετα τα παιδιά - συγγραφείς που βρέθηκαν σε περιοχές τις οποίες έλεγχαν οι κυβερνητικές δυνάμεις κατά το μεγαλύτερο μέρος του εμφυλίου, βίωσαν με διαφορετικούς τρόπους την «εμπλοκή» τους στον εμφύλιο. Άλλα αναγκάστηκαν να ζήσουν την εμπειρία των «ανταρτόπληκτων» στις πρόχειρα διαμορφωμένες παραγκουπόλεις των κοντινών αστικών κέντρων⁴¹⁸ και άλλα την εμπειρία των «παιδουπόλεων» που είχε δημιουργήσει η Βασίλισσα Φρειδερίκη.⁴¹⁹ Υπήρχε όμως και ένα μέρος αυτών των παιδιών που βίωσαν την εμπειρία της «ελεύθερης» επιβίωσης μέσα στα όρια του μετεμφυλιακού κράτους, με τις απαγορεύσεις και τους περιορισμούς που είχε επιβάλλει η Εθνικοφροσύνη. Μια τέτοια βιωματική εμπειρία μας είχε μεταφέρει στο έργο του ο γεννημένος κατά τη διάρκεια του εμφυλίου Κυριάκος Αθανασίου, ο οποίος είχε την ατυχία να προέρχεται από οικογένεια που είχε συμμετάσχει στον εμφύλιο στο πλευρό της

⁴¹⁷ Βλ. Στέργιος Μπούρας, *Η μάνα μου... και η θεία μου η Μηνოდώρα... Οι περιπέτειες ενός μικρού Οδυσσέα*, Επικαιρότητα, Αθήνα 2015.

⁴¹⁸ Όπως ο Άγγελος Ελεφάντης, που μετακινήθηκε κατά τη διάρκεια του εμφυλίου από το Νεοχώρι Ευρυτανίας στη Λαμία. Βλ. Άγγελος Ελεφάντης. «Ανταρτόπληκτοι. Μια μέρα» στο *Αρχαιοτάξιο*, τχ. 2, Ιούνιος 2000, σ. 94-96.

⁴¹⁹ Τις εμπειρίες του από τις παιδουπόλεις παρουσίασε ο Δημήτρης Παλιούρας, ο οποίος διέμεινε σ' αυτές τα χρόνια του εμφυλίου στο έργο, Δημήτρης Παλιούρας, *Στο δεύτερο πλατάνι*, Θεσσαλονίκη 1998.

Αριστεράς και ο πατέρας του είχε δολοφονηθεί από παρακρατικές ομάδες εντός της φυλακής.⁴²⁰

Για τα παιδιά που οι συγγενείς τους πρόσκειντο τις κυβερνητικές δυνάμεις, ο κίνδυνος για τη ζωή τους είχε μικρότερη χρονική διάρκεια και αφορούσε μόνο τις σύντομες περιόδους που η Αριστερά είχε την κυριαρχία στον τόπο διαμονής τους. Οπότε οι συγγραφικές μνήμες αυτών των παιδιών περιορίζονται σε γεγονότα του εμφυλίου που σημάδεψαν τη μνήμη τους (όπως εκτελέσεις στενών συγγενών ή προσωπικές αιχμαλωσίες) αλλά και σε παρόμοια γεγονότα που συνέβησαν την εποχή της «Εαμοκρατίας» και των «δύο πρώτων γύρων». Μια τέτοια κατάσταση περιγράφει στο αυτοβιογραφικό του έργο ο Κωνσταντίνος Ψηφής από το Παλαιοχώρι Καρδίτσας του οποίου η οικογένεια ανήκε στις δυνάμεις της Εθνικοφροσύνης. Στο έργο του ανάμεσα στα άλλα περιγράφει γεγονότα της εποχής που τα βίωσε ως έφηβος και στα οποία συμπεριλαμβάνεται η αιχμαλωσία του για 155 ημέρες από τον ΔΣΕ μετά τη μάχη της Καρδίτσας το 1948.⁴²¹

Την εποχή όμως του εμφυλίου σε δύσκολη θέση βρέθηκαν και τα παιδιά που οι οικογένειες τους προσπάθησαν να κρατήσουν αποστάσεις από τις αντιμαχόμενες παρατάξεις αλλά υποχρεώθηκαν, και από τις δύο πλευρές, να υποστούν τις συνέπειες της αναγκαστικής μετακίνησης εκτός των περιοχών που ζούσαν. Στην ΝΕΒΕΠ υπάρχει σημαντικός αριθμός έργων που περιγράφουν αυτές τις βίαιες οικογενειακές ή και προσωπικές μετακινήσεις και προέρχονται κυρίως από κατοίκους των ορεινών όγκων της Ηπείρου και της Δυτικής Μακεδονίας. Την οικογενειακή «μετεγκατάσταση» του στις Ανατολικές χώρες περιέγραψε στην προσωπική του μαρτυρία ο Αντώνης Ν. Βενέτης από τη Μουργκάνα, ο οποίος σε ηλικία τεσσάρων ετών βρέθηκε, χωρίς τη θέληση της οικογένειάς του, στην Ουγγαρία. Εκεί έζησε μαζί με τη μητέρα και την αδελφή του μέχρι το 1954 οπότε και επαναπατρίστηκε.⁴²² Ακριβώς την ίδια πορεία περιέγραψε σε πεζογραφήματά του και ο γνωστός ποιητής Μιχάλης Γκανάς από το χωριό Τσαμαντά που βρίσκεται στους πρόποδες της Μουργκάνας.⁴²³

Άλλα παιδιά, από αυτά που οι οικογένειές τους δεν υποστήριζαν κάποια από τις δύο παρατάξεις, πήραν τον δρόμο της προσφυγιάς μαζί με την οικογένειά τους. Όμως στις Ανατολικές χώρες αναγκάστηκαν να αποχωριστούν τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειάς τους και έζησαν για πολλά χρόνια με τη διπλή ελπίδα της συνένωσης και της επιστροφής στα πάτρια εδάφη. Μια τέτοια πορεία ζωής μας περιέγραψε ο Γιώργος Ντέμος στο έργο του *Η νοσταλγία του γυρισμού*. Ο συγγραφέας που καταγόταν από ένα χωριό της Κόνιτσας, βρέθηκε οικογενειακώς, σε ηλικία έξι ετών, το 1948, στην Αλβανία. Στη συνέχεια όμως αναγκάστηκε να αποχωριστεί τους

⁴²⁰ Βλ. Κυριάκος Αθανασίου, *Υιός συμμορίτου*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003.

⁴²¹ Βλ. Κωνσταντίνος Μ. Ψηφής, *Η τέταρτη κατοχή (περίοδος 1941/1944)*, Εταιρεία Μελέτης Ελληνικής Ιστορίας, Αθήνα 2016.

⁴²² Βλ. Αντώνης Ν. Βενέτης, *Επιστολές*, Αρμός, Αθήνα 2014.

⁴²³ Βλ. Μιχάλης Γκανάς, *Μητριά πατρίδα. Πεζογράφημα*, Καστανιώτης, Αθήνα 1989.

δικούς του και να ζήσει μόνος στις παιδουπόλεις της Ουγγαρίας, μέχρι το 1954 που κατάφερε να ενωθεί και πάλι με τους δικούς του στη Ρουμανία.⁴²⁴

Εκτός των παραπάνω αφηγήσεων που αναφέρονται σε παιδικά βιώματα από αγροτικές και ηπειρωτικές περιοχές της χώρας, υπάρχουν και ορισμένα έργα που παρουσιάζουν τον τρόπο που βιώθηκε ο εμφύλιος στις αστικές και νησιωτικές περιοχές της Ελλάδας. Αναφερόμαστε σε έργα όπως αυτό του Κώστα Κινή, που μας μετέφερε εφηβικές μνήμες για τη δεκαετία του 1940 και τον εμφύλιο από την περιοχή της Αθήνας⁴²⁵ καθώς και τις αντίστοιχες μνήμες παιδιών και εφήβων από τη Σάμο, ένα νησί που έζησε έντονα την εμφύλια διαμάχη.⁴²⁶

⁴²⁴Βλ. Γεώργιος Ντέμος, *Η νοσταλγία του γυρισμού*, Φλωρινιώτικες εκδόσεις Ι.Θ. Αριστείδου, Φλώρινα 2010.

⁴²⁵Βλ. Κώστας Κινή, *Αναμνήσεις κατοχής... 1940 – 1950*, Μένανδρος, Αθήνα 2015.

⁴²⁶Βλ. Νίκος Επαμ. Ορφανός κ.ά., *Μ' ολάνοιχτα μάτια... Παιδικές και εφηβικές μνήμες από την Κατοχή, την Αντίσταση και τον εμφύλιο στη Σάμο (1940-1950)*, Υπερόριος, Αθήνα 2012.

6. Επίλογος

Μέσα απ' αυτήν την εργασία προσπαθήσαμε να παρουσιάσουμε το πώς εξελίχθηκε η ελληνική βιβλιογραφική παραγωγή έργων που αναφέρονται στον ελληνικό εμφύλιο πόλεμο 1945-1949. Για να επιτευχθεί αυτή η παρουσίαση πραγματοποιήσαμε έρευνα σε ένα μεγάλο μέρος έργων με αναφορές σε ευρύτερες ιστορικές περιόδους από τον εμφύλιο, όπως ήταν η γερμανική κατοχή και η πρώτη μετεμφυλιακή περίοδος. Από την έρευνα αυτή προέκυψε ένας πολύ μεγάλος αριθμός νέων εκδόσεων και επανεκδόσεων - ανατυπώσεων που έχουν κυκλοφορήσει στην ελληνική γλώσσα ή από ελληνικούς εκδοτικούς οίκους.

Στη διάρκεια της εργασίας εξετάσαμε αναλυτικά τις εκδόσεις αυτές κάτω από διάφορες οπτικές, όπως τη μορφή και την τυπολογία, τους τόπους έκδοσης και τους εκδότες, τη χρονολογική κάλυψη των έργων και την πολιτική προέλευσή τους. Στη συνέχεια παρουσιάσαμε τις εκδόσεις με βάση τις χρονολογικές περιόδους που κυκλοφόρησαν προσπαθώντας να δούμε το πώς αυτές επηρεάστηκαν από τα πολιτικά γεγονότα που σημάδεψαν αυτές τις περιόδους και συνδέθηκαν με τις «απολήξεις» του εμφυλίου. Η εργασία ολοκληρώθηκε με την παράθεση βιογραφικών πληροφοριών που σχετίζονται με όσους από τους συγγραφείς είχαν βιωματικές εμπειρίες από τον εμφύλιο.

Θεωρούμε ότι το υλικό για τον εμφύλιο που εντοπίσαμε και εντάξαμε στην, όπως συμβατικά ονομάσαμε, *Νέα Ελληνική Βιβλιογραφία για τον Εμφύλιο Πόλεμο 1945-1949*, σε καμία περίπτωση δεν ανταποκρίνεται στο σύνολο των αυτοτελών εκδόσεων που έχουν κυκλοφορήσει και αναφέρονται στον εμφύλιο, από το 1945 μέχρι και τον Σεπτέμβριο του 2016. Αυτό επιβεβαιώνεται από τη συνεχή εύρεση έργων για τον εμφύλιο που εντοπίσαμε αμέσως μετά το κλείσιμο των δεδομένων της έρευνας το 2016.⁴²⁷ Η αναδρομική έρευνα στο υλικό πρέπει να συνεχιστεί και να συνδεθεί με την αυτοψία στο σύνολο του υλικού, κάτι που δεν μπορέσαμε να κάνουμε σ' αυτήν την εργασία. Επιπλέον, η έρευνα πρέπει να συνεχιστεί και σε νέο υλικό που συνεχίζει να εκδίδεται με αμειώτους ρυθμούς και να καταλαμβάνει τα ράφια βιβλιοθηκών και βιβλιοπωλείων.⁴²⁸

⁴²⁷ Έχουν ήδη εντοπιστεί περί τις 40 εκδόσεις που έχουν εκδοθεί από το 1947 και μέχρι τον Σεπτέμβριο του 2016, τις οποίες δεν τις είχαμε βρει κατά τη διάρκεια της έρευνας. Οι εκδόσεις αυτές δεν μεταβάλουν τα ποσοτικά και τα ποιοτικά στοιχεία της έρευνας, αλλά θα ήταν καλό να ενταχθούν και να συμπεριληφθούν σε μεταγενέστερες από αυτήν εργασίες.

⁴²⁸ Όπως το έργο της Βασιλικής Λάζου, που κυκλοφόρησε στις αρχές του Δεκέμβρη του 2016 με θέμα τις τοπικές διαστάσεις του εμφυλίου στη Λαμία. Βλ. Βασιλική Λάζου, *Η επιβολή του κράτους. Ο εμφύλιος πόλεμος στη Λαμία, 1945-1949*, Ταξιδευτής, Αθήνα 2016.

Βιβλιογραφία

Στα πλαίσια αυτής της μελέτης δεν ήταν δυνατό να παραθέσουμε το σύνολο των 1.935 εκδόσεων που εντάξαμε στη ΝΕΒΕΠ. Αποφασίσαμε λοιπόν να χωρίσουμε τα έργα της παρούσας βιβλιογραφίας σε δύο ομάδες. Στην πρώτη που ονομάσαμε *Μη Επιστημονική Βιβλιογραφία*, εντάξαμε όλα τα έργα που αναφέρουμε ως παραπομπές στη μελέτη, εκτός απ' αυτά που ανήκουν στην τυπολογία *Επιστημονικά – Ιστοριογραφικά Έργα*. Στη δεύτερη ομάδα που ονομάσαμε *Επιστημονική – Ιστοριογραφική Βιβλιογραφία*, παρουσιάζουμε τα σημαντικότερα, κατά την άποψη μας *Επιστημονικά – Ιστοριογραφικά Έργα* που περιέχονται στη ΝΕΒΕΠ και που αναφέρονται αποκλειστικά ή σε μεγάλο μέρος τους στον ελληνικό εμφύλιο πόλεμο 1945-1949. Οι εκδόσεις που παρουσιάζουμε στη βιβλιογραφία αναφέρονται στην πρώτη έκδοση ενός έργου ή την πρώτη γνωστή αν δεν έχουμε στοιχεία για την πρώτη έκδοση.

Μη Επιστημονική Βιβλιογραφία (Προσωπικές Αφηγήσεις, Ερευνητικές Μελέτες κλπ.)

"Σλαβικός κίνδυνος" ή αμερικανοκρατία και εθνικός αφανισμός; Εκπομπές της Αλήθειας, Εκδοτικό "Ελεύθερη Ελλάδα", χ.τ. 1947.

25.000 νεκροί και τραυματίες του Γράμμου σου φωνάζουν από τα κρεβάτια του πόνου, σου φωνάζουν από τους τάφους. Στρατιώτη Εθνοφρουρίτη, για ποιόν πολεμάς; Που πας;;, Τυπογραφείο της «Εξόρμησης», Ελεύθερη Ελλάδα 1948.

5η Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ, 30-31 του Γενάρη 1949. Εισηγήσεις, λόγοι, αποφάσεις, Εκδόσεις της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ, χ.τ. 1949.

Belli Mihri, Καπετάν Κεμάλ. Αναμνήσεις από τον ελληνικό εμφύλιο, Telos International, Κωνσταντινούπολη 2009.

C Army Corps, *Two years of war of Greece against red fascism*, Thessaloniki 1948.

Davidson Basil, *Στην Ελλάδα σήμερα*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», χ.τ. 1950

Dimitrov Georgi, *Σελίδες από το απόρρητο ημερολόγιο*, Καστανιώτης, Αθήνα 1999.

Gouvernement Démocratique Provisoire de Grèce. *Réponse au rapport de la Commission spéciale de l'O.N.U. pour les Balkans*, χ.τ. 1948.

Hellenikon Phos, *Why Greece is still fighting*, Athens 1949.

Les enfants grecs dans les démocraties populaires, Comité Grec d' Aide aux Enfants, χ.τ. 1948.

Ministère des Affaires Etrangères du Gouvernement Démocratique Provisoire de Grèce, *Livre bleu sur l'occupation américano-anglaise, sur le régime monarcho-fasciste, sur le lutte du peuple grec*, χ.τ. 1948.

Porter Paul, *Ζητείται ένα θαύμα για την Ελλάδα. Ημερολόγιο ενός προεδρικού απεσταλμένου, 20 Ιανουαρίου-27 Φεβρουαρίου 1947*, Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις, Αθήνα 2006.

Pour que la vie triomphe, Union Démocratique des Femmes de Grèce, χ.τ. 1949.

- Rakovski Pavle, *Ideoloshki osnovi na NOF. Referat odrzan vo II-ot Kongres na NOF. Ιδεολογικές βάσεις του ΝΟΦ. Εισήγηση στο 2ο Συνέδριο του ΝΟΦ*, χ.τ. 1949.
- The political situation in Greece from 1944 to the present. The communist danger*, Ministry to the Prime Minister. Press and Information Department, Athens 1969.
- Three years of the Democratic Army of Greece*, "Free Greece" Publications, χ.τ. 1949.
- VIII Μεραρχία, *Η μάχη της Μουργκάνας (11-17 Σεπτεμβρίου 1948)*, Τύποις περιοδικού «Πίνδος», χ.τ. [1948].
- Vyshinsky Andrey, *Το ελληνικό πρόβλημα στον ΟΕΕ. Λόγοι στην ΙVη Σύνοδο της Γενικής Συνέλευσης του ΟΕΕ - Οχτώβρης 1949*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», χ.τ. 1950.
- W, *Κριτική των επιχειρήσεων της "εαρινής εκστρατείας". (Ανατύπωση από την "ΚΟΜΕΠ" του Ιούλη 1947)*, χ.τ. 1947.
- Αβέρωφ – Τσοίτσας Ευάγγελος, *Φωτιά και τσεκούρι. Ελλάς 1946-1949 και τα προηγούμενα. Συνοπτική ιστορική μελέτη*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 1974.
- Αγαπητίδης Νικήτας Ι., *Το χρονικό μιας αιχμαλωσίας 1949-1956*, Αθήνα 1996.
- Αγώνες και θυσίες της Βασιλικής Χωροφυλακής*, Λόγχη, Αθήνα 2004.
- Αδελφότης Θεολόγων "Η ζωή", *Ομιλεί το μέτωπον*, Αθήνα 1949.
- Αθανάσιντας Γιώργος, Άννα Π. *Από το βουνό στην Τασκένδη. Αναμνήσεις μιας αντάρτισσας*, Μακεδονικές εκδόσεις, Αθήνα 1997.
- Αθανασίου Κυριάκος, *Υιός συμμορίτου*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003.
- Αι δηλώσεις του Δημητρώφ και η προδοσία του ΚΚΕ*, Εκδόσεις Αντιφασιστικής Ενώσεως, χ.τ. 1947.
- Αλεξάνδρου Γιάννης (Διαμαντής), *Το ημερολόγιο του Γιάννη Αλεξάνδρου (Διαμαντή). Σελίδες από το Δημοκρατικό Στρατό της Ελλάδος*, Κόκκινη βιβλιοθήκη, Αθήνα 2015.
- Αμδάρης Κωνσταντίνος Ι., *Η απάτη του κομμουνισμού. Η αντεθνική και αντεργατική πολιτική του. Γιατί επιδιώκει να καταλάβη τα εργατικά σωματεία*, Αθήνα 1947.
- Αναστασιάδης Μιχάλης, *Πολεμώντας για τη λευτεριά. Από τη δράση του Λόχου Νεολαίας της Κεντρικής Μακεδονίας*, Εκδοτικό "Νέα Ελλάδα", χ.τ. 1953.
- Αντωνάκας Αριστομένης Ν., *Συμμοριτοπόλεμος. Επιδρομή μισθοφόρων του Σλαυισμού δια την υποδούλωση της Μακεδονίας και όχι εμφύλιος πόλεμος*, Νέα Θέσις, Αθήνα 1993.
- Αντωνόπουλος Αναστάσιος Β., *Μετά την θύελλαν του συμμοριτισμού*, Πάτρα [1949].
- Αποστολάτος Γεράσιμος, *Η παγίδευση της ιστορίας. Η τελευταία εισφορά ενός μαχητή*, χ.τ. 2006.
- Αποστολίδης Ρένος, *Πυραμίδα 67*, Πυρσός, Αθήνα 1950.
- Αποστολόπουλος Βασίλης, *Το χρονικό μιας εποποιίας. Ο ΔΣΕ στη Ρούμελη*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1995.
- Αποστόλου Λευτέρης, *Η παρωδία της δίκης των δοσιλόγων και η αυτοκαταδίκη της δεξιάς*, Ο Ρήγας, Αθήνα 1945.
- Αποστόλου Στέργιος Σπυρ., *Η Νάουσα στη δίνη του εμφυλίου πολέμου (1945-1949)*, Copy City, Νάουσα 2008.

- Αποφάσεις της 5ης Ολομέλειας της ΚΕ του ΚΚΕ μαζί με την ΚΕΕ της 30-31/1/1949, χ.τ. 1949.
- Αρκαδινός Πολύβιος, *Η εσωτερική κρίσις του ΚΚΕ, 1946-1955*, Αθήνα 1954-1955.
- Αρχηγείον Στρατού. Διεύθυνσις Ιστορίας Στρατού, *Ο Ελληνικός Στρατός κατά τον αντिसυμμοριακόν αγώνα, 1946-1949. Η εκκαθάρισις της Ρούμελης και η πρώτη μάχη του Γράμμου*, Έκδοσις Διευθύνσεως Ιστορίας Στρατού, Αθήναι 1970.
- Αρχηγείον Στρατού. Διεύθυνσις Ιστορίας Στρατού, *Ο Ελληνικός Στρατός κατά τον αντिसυμμοριακόν αγώνα, 1946-1949. Επιχειρήσεις του Γ' Σώματος Στρατού (1947-1949)*, Έκδοσις Διευθύνσεως Ιστορίας Στρατού, Αθήναι 1976.
- Αρχηγείον Στρατού. Διεύθυνσις Ιστορίας Στρατού, *Ο Ελληνικός Στρατός κατά τον αντिसυμμοριακόν αγώνα, 1946-1949. Το πρώτον έτος του αντिसυμμοριακού αγώνος, 1946*, Έκδοσις Διευθύνσεως Ιστορίας Στρατού, Αθήναι 1971.
- Βακαλόπουλος Γεώργιος Δ., *Διλοχία κυνηγών. Στα κρησφύγετα του "Καπετάν Γιώτη". Αγώνες για λευτεριά, Διόπτρα*, Αθήνα 1977.
- Βαρδινογιάννης Βαρδής Β., *Ματωμένο ηλιοβασίλεμα (χρονικό του μαρτυρίου)*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις, χ.τ. 1966.
- Βασιλείου Χρήστος Ι., *Τρεις ημέρες αγγαρεία, τρία χρόνια ομηρεία. Μνήμες εμφυλίου*, Οικονόμος, Λαμία 2008.
- Βασίλισσα Φρειδερίκη, *Μέτρον κατανόησης*, Βιβλιομεταφραστική, Αθήνα 1971.
- Βαστίλες και αίμα. Δύο ντοκουμέντα για τη μοναρχοφασιστική θηριωδία στην αμερικανοκρατούμενη Ελλάδα, Εκδοτικό "Νέα Ελλάδα", χ.τ. 1952.
- Βαφειάδης Θωμάς, *Ο τρομερός κίνδυνος εξαφανισμού της ελληνικής φυλής. Ο Στάλιν, το εν Ελλάδι προγεφύρωμα του Σλαυϊσμού (ΚΚ - ΕΑΜ - Αριστερά Παράταξις), η κλασική ανικανότητα του πολιτικού κόσμου της χώρας μας*, Αθήνα 1947.
- Βαφειάδης Μάρκος, *Απομνημονεύματα*, Δίφρος, Αθήνα 1984-1992.
- Βενέτης Αντώνης Ν., *Επιστολές*, Αρμός, Αθήνα 2014.
- Βενέτης Νικόλαος, *Στη σκιά της Μουργκάνας. Η οδύσσεια και η διασπορά της γενιάς του Δρόση Βενέτη*, Μοντέρνοι καιροί, Αθήνα 2007.
- Βερβέρης Δ.Φ., *Η περίλαμπρος νίκη της Φλωρίνης, 12/2/49 - 15/2/49. Από τους τιτάνειους αγώνες του εθνικού μας στρατού*, Θεσσαλονίκη 1949.
- Βιβλιοθήκη Εθνικής Διαφωτίσεως, *Η ηρωική δράσις της Βασιλικής Χωροφυλακής κατά των Εαμβουλγάρων*, Εκδόσεις Παρθενών, Αθήναι 1948.
- Βιβλιοθήκη Εθνικής Διαφωτίσεως, *Η ηρωική δράσις της Βασιλικής Χωροφυλακής κατά των Εαμβουλγάρων*, Ελεύθερη Σκέψις, Αθήνα 2016.
- Βλαντάς Δημήτρης, *1950-1967, τραγωδία του ΚΚΕ*, χ.τ. 1976.
- Βλαντάς Δημήτρης, *Ημερολόγιο 1947-1949*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 2007.
- Βλάσση-Θεοδωρικάκου Αλεξάνδρα, *Οι μνήμες μένουν ζωντανές. Οι αναμνήσεις μιας 17χρονης ανταρτοπούλας του ΔΣΕ*, Αθήνα 1996.
- Βοήθημα για την ιστορία του ΚΚΕ, Κεντρική Επιτροπή ΚΚΕ, χ.τ. 1952.

- Βοντίτσος-Γούσιας Γιώργης, *Οι αιτίες για τις ήττες, τη διάσπαση του ΚΚΕ και της ελληνικής Αριστεράς*, Να υπηρετήσουμε το λαό, Αθήνα [1977].
- Βουγιουκλάκης Κώστας, *Η Εθνική Αντίσταση στην Λακωνία. Οι πρωτοπόροι του αγώνα*, Καστανιώτης, Αθήνα 1987.
- Βουρνάς Τάσος, *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας. Ο εμφύλιος*, Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1981.
- Γ' Σώμα Στρατού, *Ο επίλογος της μάχης του Λαγκαδά. Αποκαλύψεις συλληφθέντων συμμοριτών ενώπιον του εκτάκτου στρατοδικείου*, Γραφείο Διαφώτισεως Γ' Σ. Στρατού, Θεσσαλονίκη 1948.
- Γ' Σώμα Στρατού, *Νάουσα 11-1-1949. Από εδώ πέρασαν οι συμμορίται. Naoussa 11-1-49. The bandits passed through here*, Θεσσαλονίκη 1949.
- Γ' Σώμα Στρατού. Γραφείον Διαφώτισεως, *Τι ζητούν οι Βούλγαροι μεσ' στη Μακεδονία;*, Γ' Σώμα Στρατού. Γραφείον Διαφώτισεως, Θεσσαλονίκη 1948.
- Για να θριαμβεύσει η ζωή*, Ριζοσπάστης, Αθήνα 1996.
- Γιαννάκενας Ιωάννης Χ., *"Περί εμφυλίου". Σχολιασμός - απάντηση στην παραποίηση και διαστρέβλωση γεγονότων της κομμουνιστικής ανταρσίας του 1946-49*, Πελασγός, Αθήνα 2002.
- Γιαννάκενας Ιωάννης Χ., *Γρηγόρης Σούρλας, ο Καπετάνιος της Θεσσαλίας. Έτσι σώθηκε η Θεσσαλία 1942-1949*, Πελασγός, Αθήνα 2016.
- Γενικό Επιτελείο Στρατού. Διεύθυνσις Εκπαιδεύσεως, *Προσωριναί οδηγίαι δια τας επιχειρήσεις κατά ατάκτων (Συμμοριτών). Εγχειρίδιον δια τους διοικητάς μεραρχιών και υποδιέστερων μονάδων*, Στρατιωτικόν τυπογραφείον, Αθήνα 1949.
- Γενικό Επιτελείο Στρατού. Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Αρχεία εμφυλίου πολέμου, 1944-1949*, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, Αθήνα 1998.
- Γενικόν Επιτελείον Στρατού. Διεύθυνσις Πληροφοριών. Τμήμα IV, *Κατάθεσις "Φάνη" ταγ/ρχου Α2 γραφείου Γ.Α. Συμ/των*, Εκ του Τυπογραφείου Β. Χωροφυλακής, Εν Αθήναις 1949.
- Γενικόν Επιτελείον Εθνικής Αμύνης, *Έκθεσις της πολεμικής ιστορίας των Ελλήνων. Αθήναι, Ζάππειον Μέγαρον, 28 Απριλίου-30 Οκτωβρίου 1968*, Αρχηγείον Ενόπλων Δυνάμεων, Αθήναι 1970.
- Γεροζήσης Τριαντάφυλλος, *"Εφοδος στον ουρανό". Οι δύο επιχειρήσεις του ΔΣΕ. Βάλτος - Γράμμος, Μάρτης - Απρίλης - Μάης 1949*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2008.
- Γκαγκούλιας Γιώργος, *"Παιδομάζωμα". Τα παιδιά στη θύελλα του εμφυλίου πολέμου και μετά*, Ιωλκός, Αθήνα 2004.
- Γκαγκούλιας Γιώργος, *Η αθέατη πλευρά του εμφυλίου. Τα τραγικά γεγονότα της 7ης Μεραρχίας του ΔΣΕ*, Ιωλκός, Αθήνα 2001.
- Γκανάς Μιχάλης, *Μητριά πατρίδα. Πεζογράφημα*, Καστανιώτης, Αθήνα 1989.
- Γκατζογιάννης Νίκος, *Ελένη*, Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1983.
- Γκριτζώνας Κώστας, *Μετά το Γράμμο δεν ήταν μόνο η προσφυγιά. Γράμματα - μαρτυρίες – αφηγήσεις*, Γλάρος, Αθήνα 1986.

- Γκριτζώνας Κώστας, *Τα παιδιά του εμφυλίου πολέμου. Συμβολή στην αποκατάσταση της ιστορικής αλήθειας για το λεγόμενο "παιδομάζωμα"*, Φιλίστωρ, Αθήνα 1998.
- Γούναρης Αντώνιος, *Το έπος της νέας γενεάς. Κόνιτσα - Γράμμος - Μουργκάνα - Πελοπόννησος - Στερεά Ελλάς. Εικονογραφημένο λεύκωμα βάσει αυθεντικών φωτογραφιών*, Αθήνα 1948.
- Γράμμος. *Στα βήματα του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας. Ιστορικός, ταξιδιωτικός οδηγός, Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα 2009.
- Γρηγοριάδης Σόλων, *Ο εμφύλιος πόλεμος. Η Ελλάδα του 1945-1949*, Φυτράκης, Αθήνα 1979.
- Γώγος Στέφανος Κ., *Η καταστολή της κατά του Έθνους ανταρσίας. Με επίκεντρο την ιστορική μάχη της Φλωρίνης της 12ης Φεβρουαρίου 1949. Βίτσι - Γράμμος 1946-49 (Εμφύλιος)*, Εκδοτική Φλώρινας, Φλώρινα 2001.
- Δανιηλίδης Πολύδωρος, ... *Ο Πολύδωρος θυμάται*, Ιστορικές εκδόσεις, Αθήνα 1990.
- Δασκαλάκης Απόστολος Β., *Ιστορία της ελληνικής χωροφυλακής χρονικής περιόδου 1936-1950*, Αρχηγείον Χωροφυλακής, Αθήναι 1973.
- Δαυίδ Αντώνιος, *Εθνικό παιδοφύλαγμα*, Έκδοσις Β5 / ΓΕΣ, Αθήνα 1949.
- Δελαπόρτας Πάυλος, *Το σημειωματάριο ενός Πιλάτου*, Θεμέλιο, Αθήνα 1978.
- Δεύτερο Διεθνές Συνέδριο των Γυναικών, *Διακήρυξη για την υπεράσπιση της ειρήνης*, Βουδαπέστη 1948.
- Δημητρακόπουλος Γεώργιος, *Σταλινοτσολιάδες. Η μαύρη βίβλος του εν Ελλάδι κομμουνισμού*, Νέα Σπάρτη, Αθήνα 2008.
- Δημητράκος Γιώργος Σ., *Απολογισμός και απολογία. «Από του φοβερού βήματος...»*, Εκδόσεις Πολύτυπο, Αθήνα 1991.
- Δημητρίου Πάνος, *Εκ βαθέων. Χρονικό μιας ζωής και μιας εποχής*, Θεμέλιο, Αθήνα 1997.
- Δημόπουλος Νικόλαος, *Ο συμμοριτοπόλεμος εις την Ναυπακτίαν. Η δράσις, οι αγώνες και αι θυσίαι του βου τάγματος χωροφυλακής των σταθμών και αποσπασμάτων χωροφυλακής του στρατού, των ΜΕΑ και η αντίστασις του άμαχου πληθυσμού*, χ.τ. 1959.
- Διονύσιος Μητροπολίτης Λήμνου, *Εκτελεσθέντες & μαρτυρήσαντες κληρικοί 1941-1949. Πιστοί άχρι θανάτου*, Ελεύθερη Σκέψις, Αθήνα 2009.
- Δρακούλης Μάξιμος, *Τα οικογενειακά του ΚΚΕ*, Αθήνα 1949.
- Δρίσιος Θωμάς, *Γιατί με σκοτώνεις σύντροφε*, Γλάρος, Αθήνα 1983.
- Εθνική Αλληλεγγύη Νομού Αχαΐας, *Σελίδες αίματος - Pages of blood*, Μάνα του Λαού, Πάτρα 1945.
- Εθνική Αλληλεγγύη Ελλάδος, *Στα ξερονήσια της Ελλάδας*, Αθήνα 1947.
- Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο, *Η οικονομική κατάσταση της Ελλάδος και η αμερικανική "βοήθεια" (ανακοίνωση της Οικονομικής Επιτροπής της ΚΕ του ΕΑΜ)*, Οικονομική Επιτροπή της ΚΕ του ΕΑΜ, Αθήνα 1947.
- Εθνικόν Κόμμα Χιτών, *Πάνος Κατσαρέας. Μια ζωή, μια έπαλξη*, Καλαμάτα 1947.

- Εισήγηση και τελικός λόγος του σ. Δ. Παρτσαλίδη, λόγος του σ. Ν. Ζαχαριάδη, εισήγηση και τελικός λόγος του σ. Ιωαννίδη, Εκδόσεις Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ, Αθήνα 1945.*
- Εισήγηση και τελικός λόγος του σ. Ν. Ζαχαριάδη. Το 7ο συνέδριο του ΚΚΕ, Μνήμη, Αθήνα [1975].*
- Ελευθερίου Λευτέρης Π., Συνομιλίες με τον Νίκο Ζαχαριάδη. Μόσχα, Μάρτιος - Ιούλιος 1956. Συμβολή στην ιστορία του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος, Κένταυρος, Αθήνα 1996.*
- Ελληνικόν Φως, Διατί αγωνιζόμεθα. Ένα γράμμα δια τον Έλληνα των μετόπισθεν, Αθήνα 1949.*
- Ελληνικόν Φως, Εις την πνευματικήν συμπαράστασιν του Εθνικού Αγώνος. Έκθεσις πεπραγμένων (Απρίλιος – Σεπτέμβριος 1949), Αθήνα 1949.*
- Ελληνικόν Φως, Ελευθερώστε τα παιδιά μας από το παιδομάζωμα!, Αθήνα 1949.*
- Ελληνικόν Φως, Ένα γράμμα προς τον απόδημον Έλληνα, Αθήνα 1949.*
- Ένα γράμμα στον έλληνα στρατιώτη, Έκδοσις "Ελληνικού Φωτός", Αθήνα 1948.*
- Επιτροπή Πελοποννήσου Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας, Οι αλύγιστοι του Μωριά. Φωτογραφικό και ιστορικό αφιέρωμα για τους εκτελεσμένους με απόφαση του έκτακτου Στρατοδικείου Τριπόλεως την περίοδο 1947 έως 1949, Σύγχρονη Γνώμη, Αθήνα 2015.*
- Ζαούσης Αλέξανδρος, Η τραγική αναμέτρηση, 1945-1949. Ο μύθος και η αλήθεια, Ωκεανίδα, Αθήνα 1992.*
- Ζαφειρόπουλος Δημήτριος Γ., Ο αντισυμμοριακός αγών, 1945-1949, Αθήναι 1956.*
- Ζαχαριάδης Νίκος, Η πάλη για τη λευτεριά και τη δημοκρατία στην Ελλάδα, χ.τ. 1949.*
- Ζαχαριάδης Νίκος, Καινούργια κατάσταση καινούργια καθήκοντα. Οι διαπιστώσεις, η γραμμή και οι αποφάσεις της 6ης Ολομέλειας της ΚΕ του ΚΚΕ (9-10-1949), Κεντρική Επιτροπή του Κομμουνιστικού Κόμματος της Ελλάδας, χ.τ. 1949.*
- Ζαχαριάδης Νίκος, Ο κομμουνιστής - λαϊκός αγωνιστής, μέλος του ΚΚΕ, Εκδόσεις της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ, Αθήνα 1946.*
- Ζαχαριάδης Νίκος, Όλοι στ' άρματα όλα για τη νίκη. Ο ΔΣΕ στον αγώνα του για την ανεξαρτησία και τη δημοκρατία για την απελευθέρωση της Ελλάδας, χ.τ. 1948.*
- Ζαχαριάδης Νίκος, Υπέρ βωμών και εστιών. Άπαντα τα δημοσιευμένα, 1946-1947, Καστανιώτης, Αθήνα 2013.*
- Ζέρβας Ναπολέων, Απομνημονεύματα, Μέτρον, Αθήνα 2000.*
- Η έκθεσις της Βρετανικής Κοινοβουλευτικής Επιτροπής δια την Ελλάδα. Αι διαπιστώσεις της προσκληθείσης επισήμως υπό της ελληνικής κυβερνήσεως, επιτροπής, κατ' Αύγουστον του 1946 εκ των βουλευτών κ.κ. Σ. Κόξ, Ε. Μπάουεν, Λ. Χαϊήλ, Ι. Μώντ, W. Μόνσλοου, W. Βαίην, Ε. Γουώλκντεν εκπροσωπούντων όλα τα αγγλικά κόμματα, Πανελλήνιος Ομοσπονδία Δημοκρατικών Συλλόγων, Αθήνα 1946.*

- Η κλίκα του Τίτο χτυπάει πίσωπλάτα τη δημοκρατική Ελλάδα (συλλογή από άρθρα) Νίκου Ζαχαριάδη, Κώστα Καραγιώργη, Ζήση Ζωγράφου, Παναγιώτη Μαυρομάτη, Μιλτιάδη Πορφυρογένη, Πέτρου Ρούσου, Εκδοτικό "Νέα Ελλάδα", χ.τ. 1949.*
- Η νέα κατάσταση και τα καθήκοντά μας. Απόφαση της Έκτης Ολομέλειας της Κεντρικής Επιτροπής του Κομμουνιστικού Κόμματος της Ελλάδας μαζί με την Κεντρική Επιτροπή Ελέγχου του ΚΚΕ, Έκδοση της Κεντρικής Επιτροπής του Κομμουνιστικού Κόμματος της Ελλάδας, χ.τ. 1949.*
- Η Σλαβομακεδόνισσα στον αγώνα, Τυπογραφείο της «Εξόρμησης», Ελεύθερη Ελλάδα 1948.*
- Η τρίχρονη εποποιία του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας (1946-1949), Ριζοσπάστης – Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1998.*
- Θεοχαρίδης Δημήτριος Θ., Το κατηγορώ των νεκρών της Ναούσσης κατά του κομμουνισμού, Θεσσαλονίκη 1983.*
- Ιωακειμίδης Βασίλης, Είκοσι χιλιάδες μέρες, Εξάντας, Αθήνα 1983.*
- Ιωαννίδου-Λαμπέα Τελέσιλλα, Με το φωτοστέφανο του μαρτυρίου. Ειδεχθή κομμουνιστικά εγκλήματα, 1941-1949, Αθήνα 1992.*
- Καινούργιος Χρήστος, Στα στρατόπεδα Ρουμπίκ και Μπούλκες. Περιπλανήσεις και περιπέτειες λαϊκών αγωνιστών, 1945-1947, Ιωλκός, Αθήνα 1991.*
- Κακαράς Σωτήρης, Το οδοιπορικό ενός αγωνιστή, Λαμία 1999.*
- Καμαρινός Αρίστος Ι., Ο εμφύλιος πόλεμος στην Πελοπόννησο, 1946-1949, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2000.*
- Καραγιάννης Γεώργιος, 1940-1952, το δράμα της Ελλάδος. Έπη και αθλιότητες. ΙΔΕΑ, Αθήνα 1964.*
- Καραγιώργη Μαρία και Ζωιτοπούλου-Μαυροκεφαλίδου Κατερίνα, Κώστας Καραγιώργης (1905-1955). Ο άνθρωπος, ο κομμουνιστής, ο δημοσιογράφος, ο αγωνιστής, το εξιλαστήριο θύμα, Αθήνα 2011.*
- Καραγιώργης Κώστας, Από τη Βάρκιζα στον εμφύλιο. Τόμος Α'. 1945, Διάλογος, Αθήνα [1977].*
- Καραγκίτσου Ηλέκτρα και Καραγκίτσος Παντελής Σίμος, Τα παιδιά της ξενιτιάς. Αυτοβιογραφία ενός κομμουνιστή, Μουσείο Πολιτικών Εξορίστων Άη Στράτη, Αθήνα 2013.*
- Καραμούζης Γιάννης, Να γιατί σας πολεμώ. Ο κομμουνισμός είναι εχθρός του ανθρώπου, Αθήνα 1949.*
- Καραντζάς Μήτσος, Το ημερολόγιο ενός Καπαίτη από τον εμφύλιο. Όσο σώθηκε, Το Βήμα, Αθήνα 2010.*
- Καρβελάς Χρήστος Ιωάνν., Της Δημητσάνης τ' άστρο. Έμμετρος πανηγυρικός εκφωνηθείς την 30 Αυγούστου 1949, πρώτην επέτειον της μάχης της Δημητσάνης, Αθήναι 1949.*
- Καρδάσης Ασημάκης Αναστ., Από τας φλόγας προς την δόξαν. Ηρωισμοί στρατού και χωροφυλακής και η εποποιία των ηρωικών αγώνων της Δημητσάνης, Τρίπολις 1960.*

- Καρταμαλάκης Ηλίας, *Εφόρμησις αετών*, Αθήναι 1951.
- Καρταμαλάκης Ηλίας, *Η αεροπορία στον «εμφύλιο», 1944-1949*, Άλφα εκδοτική, Αθήνα 2000.
- Κασάπης Βαγγέλης (Κρίτων), *Ο εμφύλιος στον Έβρο, 1946-1949*, Αλεξανδρούπολη 1999.
- Κάσσοι Σωτήριος και Τακαλιός Ανδρέας, *Ένα χωριό στον εμφύλιο. Ο Πεντάλοφος και ο Βυθός Βοΐου Κοζάνης στον εμφύλιο πόλεμο, 1946-1949*, Εκδόσεις Ζήτη, Θεσσαλονίκη 2009.
- Κατηφόρης Παναγιώτης, *Στο κόκκινο νησί*, Πυρσός, Αθήνα 1951.
- Κατσαρός Τάσος, *Μια απόφαση μάχομαι μέχρι το τέλος. Θεσσαλονίκη 1946 - '47. Αντάρτικο πόλεως, στενή αυτοάμυνα Ο.Π.Λ.Α. Ντοκουμέντα*, Καβάλα 2003.
- Κατοής Δημήτρης Ν., *Το ημερολόγιο ενός αντάρτη του ΔΣΕ, 1946-1949*, Αθήνα 1990-2003.
- Κελαϊδής Εμμανουήλ, *Αναμνήσεις από την αεροπορίαν. Η συμμετοχή της εις τους Εθνικούς Αγώνες 1924-1954*, Αθήναι 1972.
- Κέντρος Νίκος, *Ο εμφύλιος στη Φλώρινα*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2011.
- Κεφαλέλη Τασούλα, *Μια πεζοπορία της ζωής και του πολέμου. Από το Τρίγωνο του Έβρου μέχρι το Γράμμο-Βίτσι*, χ.τ. 2007.
- Κινής Κώστας, *Αναμνήσεις κατοχής... 1940-1950*, Μένανδρος, Αθήνα 2015.
- ΚΚΕ. Κεντρική Επιτροπή. Τμήμα Ιστορίας, *23+ παθιασμένα ψέματα για τον ένοπλο λαϊκό αγώνα 1941-1949, Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα 2016.
- ΚΚΕ. Κεντρική Επιτροπή. Τμήμα Ιστορίας, *Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας. Συλλογή κειμένων. Έγγραφα από το Αρχείο του ΚΚΕ, Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα 2016.
- ΚΚΕ. Κεντρική Επιτροπή. Τμήμα Ιστορίας, *Δοκίμιο ιστορίας του ΚΚΕ. Α' Τόμος. 1918-1949, Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα 1995.
- ΚΚΕ. Κεντρική Επιτροπή. Τμήμα Ιστορίας, *Δοκίμιο ιστορίας του ΚΚΕ. Β' Τόμος. 1969-1968, Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα 2011.
- ΚΚΕ. Κεντρική Επιτροπή. Τμήμα Ιστορίας, *Εξήντα χρόνια αγώνων και θυσιών. Χρονικό του ΚΚΕ, Τόμος 2, 1945-1978, Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα 1978.
- Κοβάτσης Αργύρης (Δημητρίου), *Ο ατίθασος ταγματάρχης. Στου Γράμμου και του Βίτσι τη ράχη περπατώντας η δόξα μονάχη.... Αυτοβιογραφικό έργο*, χ.τ. 2009.
- Κόκκινοι λύκοι. *Το χρονικό της αντεθνικής ανταρσίας*, Πανελλήνιος Ένωσις Παθόντων Οπλιτών Χωροφυλακής, Αθήνα 1947.
- Κοκκώνης Γεώργιος, *Ο κομμουνισμός στην Ελλάδα*, ΒΧΙ/ΓΕΣ, Αθήνα 1948.
- Κοκοβλής Νίκος και Κοκοβλή Αργυρώ, *Άλλος δρόμος δεν υπήρχε. Αντίσταση, εμφύλιος, προσφυγιά*, Πολύτυπο, Αθήνα 2002.
- Κοκόρης Αθανάσιος, *Επιχειρήσεις Γράμμου-Βίτσι 1949*, Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων, Αθήναι 1955.
- Κοσβύρας Μιχαήλ, *Από το βουνό στον άμβωνα. Ο μετασχηματισμός μια ορεινής κοινότητας*, Ταξιδευτής, Αθήνα 2009.
- Κούλογλου Στέλιος (επιμ.), *Μαρτυρίες για τον εμφύλιο και την ελληνική Αριστερά*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 2005.

- Κουτσονίκος Γεώργιος, *Το έπος των ηρώων, Γράμμος - Βίτσι 1946-1949. Οι μεγάλες μάχες του εθνικού στρατού κατά της κομμουνιστικής ανταρσίας*, Ερωδιός, Θεσσαλονίκη 2007.
- Κουτσούκαλης Αλέκος, *Το χρονικό μιας τραγωδίας, 1945-1949*, Ιωλκός, Αθήνα 1998.
- Κουτήφαρη-Φραντζέσκου Αργυρούλα, *Μία αληθινή ιστορία*, Εκδοτικός Οίκος «Γνώσεις», Αθήνα 1973.
- Κρέσπης Αναστάσιος, *Το χρέος*, Πελασγός, Αθήνα 2012.
- Κριμπάς Γρηγόρης, *Πέρδικας*, Καλαμάτα 1988.
- Κυρία Ζαναντρίς, *Ανάμεσα στα θύματα του συμμοριτισμού*, Αθήνα 1952.
- Κυριαζής Δημήτρης Κυρ., *Κυπαρισσία. Βραχύλογο ιστορικό, φυλακή Μαντά, οι κρατούμενοι αντιστασιακοί, στοιχεία της ζωής και του έργου του συγγραφέα*, Αθήνα 2009.
- Κυρίτσης Νίκος, *Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας. Βασικοί σταθμοί του αγώνα, Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα 2003.
- Κύρου Αχιλλέας Α., *Η νέα επίθεση κατά της Ελλάδος. Το ελληνικόν πρόβλημα ενώπιον του ΟΗΕ (Ιανουάριος 1946 - Δεκέμβριος 1948)*, Αετός, Αθήνα 1949.
- Κυτόπουλος Νίκος, *Άσθηστη ελπίδα. Μυθιστόρημα*, Θουκυδίδης, Αθήνα 1992.
- Κωνσταντινίδης Σταύρος Μ., *Η Φλώρινα εις τας φλόγας. Συμβολή εις την ιστορίαν της Δυτικής Μακεδονίας*, Έκδοσις Εφημερίδος «Έθνος», Φλώρινα 1957.
- Κωνσταντοπούλου-Καρούμνη Μαρίνα, *Ο Γολγοθάς μου. Από την Κατοχή στην παρανομία και στο Δημοκρατικό Στρατό, 1947-1949*, Αθήνα 1996.
- Κώνστας Παναγιώτης, *Αι πολεμικαί, πολιτικά και διπλωματικά αναμνήσεις του, της δεκαετίας 1940-1950. Πόλεμος - Μέση Ανατολή - Κατοχή - Εθνική Αντίστασις - συνέδριον ειρήνης - κομμουνιστικός αγών*, Αθήνα 1955.
- Κωταντούλας Δημήτριος, *Οδοιπορικό στα χρόνια εκείνα*, Αθήνα 2001.
- Λαδάς Ιωάννης, *Αναμνήσεις από την εθνική αντίσταση και την καταστολή της κομμουνιστικής ανταρσίας 1941-1949*, Ήλεκτρον, Αθήνα 2006.
- Λάζαρης Βασίλης, *Ο εμφύλιος πόλεμος στην Αχαΐα, Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα 2006.
- Λαζαρίδης Τάκης, *Ευτυχώς ηττηθήκαμε σύντροφοι*, Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα [1989]
- Λαμπρινός Γιώργης, *Μακρονήσι. Το αμερικανικό Νταχάου στην Ελλάδα*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», χ.τ. 1949.
- Λαδάς Ιωάννης Ηλ., *Αναμνήσεις από την εθνική αντίσταση και την καταστολή της κομμουνιστικής ανταρσίας 1941-1949*, Ήλεκτρον, Αθήνα 2006.
- Λατίφη-Τέντα Κατίνα, *Τα απόπαιδα*, Εξάντας, Αθήνα 1999.
- Λεύκα Ελένη, *Γυναίκες στην εξορία. Χρονικό*, Πολιτικές και λογοτεχνικές εκδόσεις, χ.τ. 1964.
- Λέφας Γιάννης, *Ο Δημοκρατικός Στρατός Πελοποννήσου. Δημιουργία, ανάπτυξη, ήττα*, Αλφειός, Αθήνα 1998.
- Λυμπερόπουλος Γιάννης, *Αναμνήσεις από τα χρόνια της μεγάλης πίκρας. Αποχαιρετώντας τον Άρη - Μακρονήσι - Μέρες του 1950*, Κόνιτσα 2005.

- Μακράκης Γιάννης Σπ., *Δομνίστα – Γοργοπόταμος. Προσφυγιά - επαναπατρισμός (και με τους αεροπόρους και ναυτεργάτες ΔΣΕ). Αναμνήσεις 1917-1992*, Αθήνα 1996.
- Μανούκας Γεώργιος, *Παιδομάζωμα. Το μεγάλο έγκλημα κατά της φυλής*, Σύλλογος Επαναπατρισθέντων εκ του Παραπετάσματος, Αθήνα 1961.
- Μαντάς Χρήστος, *Πως εφθάσαμε εις τας μάχας του Γράμμου και Βίτσι το 1948 και 1949*, χ.τ. 1950.
- Μαντζαρλής Βασ. Γ., *Ο δρόμος προς το Λυκόμορο. Η μάχη για την διάσωσι της Κονίτσης το 1947*, Ελεύθερη Σκέψις, Αθήνα 2001.
- Μανωλκίδου-Βέττα Φανή, *Θα σε λέμε Ισμήνη. Οι αναμνήσεις είναι μεγαλύτερες απ' τη ζωή*, Φιλίστωρ, Αθήνα 1997.
- Μάργαρης Νίκος, *Ιστορία της Μακρονήσου*, Αθήνα 1966.
- Μάστορα-Ψαρογιάννη Όλγα, *Στο δρόμο του χρέους*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1995.
- Ματζώρος Γεώργιος Δ., *Ο καπετάν Διαμαντής. Ο σταυραετός της Ρούμελης (Γιάννης Κομνά Αλεξάνδρου)*, Αθήνα 1994.
- Μαυροειδής Λευτέρης, *Αγωνιστές. Η ελληνική Αριστερά χθες, σήμερα, αύριο*, Προσκήνιο, Αθήνα 2002.
- Μαυροειδής Λευτέρης, *Φάκελος Καραγιώργη. Οι ανακρίσεις, το μαρτύριο, το τέλος*, Τύπος, Αθήνα 1990.
- Μαχήτριες της λευτεριάς*, Εκδοτικό "Ελεύθερη Ελλάδα", χ.τ. 1949.
- Μήτσης Παναγιώτης Ι., *Θυμάμαι... Θύμησες από τη ζωή μου μέσα από τα γεγονότα της Εθνικής Αντίστασης, του εμφυλίου, της πολιτικής προσφυγιάς*, Φοινίκι Θεσπρωτίας 2011.
- Μουμτζής Σάκης, *Η κόκκινη βία 1947-1950. Ένοχες σιωπές, αριστεροί μύθοι*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2015.
- Μουσούρης Απόστολος, *Φωτογραφίζοντας τον Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2016.
- Μούστος Μενέλαος (Δάφνης), *Αφηγήσεις για το Δημοκρατικό Στρατό*, Πολιτικές και λογοτεχνικές εκδόσεις, χ.τ. 1954.
- Μπαρμπής Κώστας Ν., *Η τραγωδία της Ελλάδος εις πράξεις τρεις. Η κομμουνιστική επιβουλή κατά της χώρας 1918-1949*, Πελασγός, Αθήνα 2000.
- Μπαρτζιώτας Βασίλης Γ., *Ο αγώνας του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1981.
- Μπέικου Μαρία, *Αφού με ρωτάτε, να θυμηθώ...*, Καστανιώτης, Αθήνα 2010.
- Μπεκίρης Βασίλης, *Από τα Δεκεμβριανά στον εμφύλιο σπαραγμό (1944-1949)*, Περί Τεχνών, Πάτρα 2010.
- Μπλάνας Γιώργης (Κίσσαβος), *Εμφύλιος πόλεμος 1946-1949. Όπως τα έζησα*, Αθήνα 1976.
- Μπούρας Στέργιος, *Η μάνα μου... και η θεία μου η Μηνοδώρα... Οι περιπέτειες ενός μικρού Οδυσσέα*, Επικαιρότητα, Αθήνα 2015.

- Μπουρλάς Μωυσής Μιχαήλ, *Έλληνας, Εβραίος και αριστερός*, Νησίδες, Σκόπελος 2000.
- Μυριβήλης Στρατής, *Ο κομμουνισμός και το παιδομάζωμα*, Τυπογραφεία "Σημαίας", Καλαμάτα 1948.
- Να κρατήσουμε γερά το Γράμμο - Να βοηθήσουμε αποφασιστικά το Βίτσι.... Απ' το αχτίφ των 101 γυναικείων στελεχών στο Γράμμο*, χ.τ. 1949.
- Νενεδάκης Ανδρέας, *Απαγορεύεται. Το ημερολόγιο της φυλακής*, Θεμέλιο, Αθήνα 1964.
- Νεφελούδης Παύλος, *Στις πηγές της κακοδαιμονίας. Τα βαθύτερα αίτια της διάσπασης του ΚΚΕ, 1918-1968. Επίσημα κείμενα και προσωπικές εμπειρίες*, Gutenberg, Αθήνα 1974.
- Νούσκας Κωνσταντίνος, *"Συμμοριτοπόλεμος" και όχι "εμφύλιος πόλεμος"*, χ.τ. 1978.
- Νούσκας Κωνσταντίνος, *Πως φθάσαμε στον Γράμμο και στο Βίτσι, 1946-1949 (ο πόλεμος του πανσλαβισμού εναντίον της Ελλάδος)*, Θεσσαλονίκη 1999.
- Νταβαντζής Χρήστος, *Όσα επέζησαν στη μνήμη... Οδοιπορικό μιας ζωής*, Αθήνα 2016.
- Ντέμος Γεώργιος, *Η νοσταλγία του γυρισμού*, Φλωρινιώτικες εκδόσεις Ι.Θ. Αριστείδου, Φλώρινα 2010.
- Ο Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας. Μπροστά πάντα μπροστά*, Τυπογραφείο της «Εξόρμησης», Ελεύθερη Ελλάδα 1948.
- Ο λοχαγός Τσουκνίδας (ποια ήταν η «εθνική» τους αντίστασις)*, Εθνικές Εργατικές Εκδόσεις, Αθήνα 1948.
- Ο σύγχρονος εμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα. Πολιτικο-στρατιωτική τοποθέτηση και κριτική του*, Έκδοση «Κομμουνιστικής Επιθεώρησης», Αθήνα 1947.
- Οι αγώνες του Δημοκρατικού Στρατού της Ελλάδας*, Εκδοτικό "Ελεύθερη Ελλάδα", χ.τ. 1947.
- Οι μαχήτριες του Γράμμου στον αγώνα για λευτεριά - ανεξαρτησία – Ειρήνη*, Λεύτερη Ελλάδα, χ.τ. 1949.
- Ομάδα Μελετητών Νεώτερης Ελληνικής Ιστορίας, *Έτσι σώθηκε η Ελλάδα από το σιδηρούν παραπέτασμα. Πριν από 50 χρόνια*, Πελασγός, Αθήνα 1999.
- Ορφανός Νίκος Επαμ. κ.ά., *Μ' ολάνοιχτα μάτια... Παιδικές και εφηβικές μνήμες από την Κατοχή, την Αντίσταση και τον εμφύλιο στη Σάμο (1940-1950)*, Υπερόριος, Αθήνα 2012.
- Παλιούρας Δημήτρης, *Στο δεύτερο πλατάνι*, Θεσσαλονίκη 1998.
- Παναγιωτόπουλος Δήμος Γ., *Ο βούρκος του Κομμουνισμού*, Θεσσαλονίκη 1947.
- Πανελλαδική Δημοκρατική Ένωση Γυναικών, *Ένας χρόνος πάλης. Έκθεση δράσης της Πανελλαδικής Δημοκρατικής Ένωσης Γυναικών στο Συμβούλιο της Παγκόσμιας Δημοκρατικής Ομοσπονδίας Γυναικών, στη Μόσχα το Νοέμβρη 1949*, Νέα Ελλάδα, χ.τ. 1949.
- Παπαβύζας Γεώργιος, *Αίμα και δάκρυα. Ελλάς 1940-1949. Ιστορία πολέμου και αγάπης*, Δωδώνη, Αθήνα 2001.

- Παπαγεωργάκης Στεφανής, *Η αγάπη του λαού. Η Ικαρία στη θύελλα*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1985.
- Παπαδημητρίου Έλλη (επιμ.), *Ακούμε τη φωνή σου πατρίδα. Δεκαεφτά αφηγήματα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1964.
- Παπαδημητρίου Έλλη (επιμ.), *Ο κοινός λόγος. Αφηγήματα*, Ελληνικό Βιβλίο, Αθήνα 1972.
- Παπαδόπουλος Ανδρέας Ν., *Ματωμένες δάφνες*, Τοπογραφικά καταστήματα Θεοδώρου Αλ. Κούκουρα, Πάτρα 1952.
- Παπαδόπουλος Λυσίμαχος, *"Παιδιά της θύελλας". Μνήμες και μαρτυρία για τα προσφυγόπουλα του 1948 ύστερα από 50 χρόνια*, Πράγα 1998.
- Παπαθανασιάδης Θεοδόσιος, *Από τη σκοπιάν μου, 1939-1959*, Αθήνα 1976.
- Παπαϊωάννου Αχιλλέας Ι., *Γιώργης Γιαννούλης. Η θρυλική μορφή του Γράμμου. Το άγνωστο ημερολόγιό του*, Γλάρος, Αθήνα 1990.
- Παπαϊωάννου Αχιλλέας Ι., *Η διαθήκη του Νίκου Ζαχαριάδη, όπως την εμπιστεύτηκε ο αρχηγός του ΚΚΕ στον Αχιλλέα Παπαϊωάννου, στο Σουργούτ της Σιβηρίας. Το σημαντικότερο ντοκουμέντο από την εποχή του εμφυλίου πολέμου*, Γλάρος, Αθήνα 1986.
- Παπακόγκου Βάγια, *Στα πύρινα χρόνια, 1940-1949. Λαϊκών αγώνων αναπαραστάσεις*, Βαρβάκης, Αθήνα 2001.
- Παπακωνσταντίνου Θεοφύλακτος, *Ανατομία της επανάστασης. Θεωρητική και ιστορική ανάλυση της δυναμικής του κομμουνισμού. Οι τρεις "γύροι" του ΚΚΕ*, Αθήνα 1952.
- Παπακωνσταντίνου Θεοφύλακτος, *Εναντίον του ρεύματος. Μια επίμονη πορεία προς τον ανθρωπισμό*, Αετός, Αθήνα 1949.
- Παπακωνσταντίνου Κώστας (Μπελάς), *Η νεκρή μεραρχία. Η ΙΙΙ μεραρχία των νεκρών του ΔΣ Πελοποννήσου. Οδοιπορικό*, Αλφειός, Αθήνα 1986.
- Παπαπαναγιώτου Θεόδωρος (Αλέκος), *Η αλήθεια για το "πισώπλατο χτύπημα". Μαρτυρία*, Καζαντζάς, Αθήνα 1974.
- Παππά Έλλη, *Μαρτυρίες μιας διαδρομής*, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2010.
- Πάρνης Αλέξης, *Είμαι μαχητής του Δημοκρατικού Στρατού. Σελίδες από πολεμικό ημερολόγιο*, Βιβλιοπωλείο Ελληνοαμερικανικού Βήματος, χ.τ. 1950.
- Παρτσαλίδης Μήτσος, *Διπλή αποκατάσταση της Εθνικής Αντίστασης*, Θεμέλιο, Αθήνα 1978.
- Πασσάς Ιωάννης Δ., *Πως θα γίνει ο τρίτος γύρος*, Αθήνα 1945.
- Πάτσης Γεώργιος, *Η εποποιία της Μουργκάνας. Επιχειρήσεις "Πέργαμος" - "Ιέραξ" - "Ταύρος"*, ΑπiροςHοra, Αθήνα 2011.
- Παττακός Στυλιανός Γ., *Κάιν διατί; Κομμουνιστοσυμμοριτοπόλεμος 1941-1949*, Εκδosis, Αθήνα 2006.
- Παυλόπουλος Αθανάσιος, *Εθνοπροδοσίες και ψευδολογίες του ΚΚΕ*, Ελληνική Σκέψις, Αθήνα 1963.
- Πεπονής Αναστάσιος, *Προσωπική μαρτυρία*, Κέδρος, Αθήνα 1970.

- Περάνθης Μιχαήλ, *Η μάχη της Ρούμελης, προάγγελος της νίκης. Ανταποκρίσεις - εντυπώσεις - περιγραφές που εδημοσιεύθηκαν στον αθηναϊκόν τύπον*, Μιχ. Ι. Σαλιβέρου, Αθήναι [1949].
- Πετζόπουλος Θωμάς, *Τραγική πορεία 1941-1950*, Αθήνα 1953.
- Πετρίδης Παύλος (επιμ.), *Στη δίνη του εμφυλίου πολέμου. Σπάνια ντοκουμέντα του ΕΑΜ, 1944-1947*, Προσκήνιο, Αθήνα 1998.
- Πετρόπουλος, Κ. *Η Εθνική δράσις της αστυνομίας πόλεων κατά την εποποιάν του 1940-41, την κατοχήν, το κίνημα του Δεκεμβρίου 1944 και τον συμμοριακόν αγώνα*, Ελεύθερη Σκέψις, Αθήνα 2012.
- Πετρούλιας Χαράλαμπος, *Η αιχμαλωσία μου και η ζωή των πολιτικών προσφύγων στην Τασκένδη (1949-1956)*, Αθήνα 2012.
- Πεφάνης Δώρος Γερ., *ΝΟΦ, η σλαυϊκή αράχνη. Ένα ρεπορτάζ στη Δ. Μακεδονία, Αλβανία, Γιουγκοσλαυϊά*, Αθήνα 1947.
- Πεφάνης Δώρος Γερ., *Το παιδομάζωμα εις την ελληνικήν ιστορίαν από της εποχής των περσικών επιδρομών μέχρι σήμερον*, Εθνική Διαφώτισις, Αθήνα 1948.
- Πολιτικός Συνασπισμός των Κομμάτων του ΕΑΜ, *Λευκή βίβλος. Παραβιάσεις της Βάρκιζας, Φλεβάρης - Ιούνης 1945*, Αθήνα [1974-1989].
- Πολιτικός Συνασπισμός των Κομμάτων του ΕΑΜ, *Λευκή βίβλος. «Δημοκρατικός» νεοφασισμός. Ιούλης - Οκτώβρης, 1945*, Αθήνα 1945.
- Πύρπασος Χρήστος, *Ο πόλεμος των νάνων (Μάρκο & Σία). Σατυρικό λεύκωμα με στίχους και σκίτσα*, Εκδόσεις "Ιαμβος", Αθήνα 1948.
- Ράλλης Γεώργιος, *Κοιτάζοντας πίσω*, Ερμείας, Αθήνα 1993.
- Ράπτης Μιχάλης Α., *Τυχεροί μέσα στην ατυχία. Οδοιπορικό*, Αθήνα 1999.
- Ρόσιος Αλέξης (Υψηλάντης), *Στα φτερά του οράματος. Εθνική Αντίσταση, μεταδεκεμβριανοί διωγμοί, εμφύλιος πόλεμος, πολιτική προσφυγιά*, Κώδικας, Θεσσαλονίκη 1997.
- Ρούσσης Γιάννης, *Ένας υπαστυνόμος στο Δημοκρατικό Στρατό, Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα 1986.
- Σακελλαρίου Επαμεινώνδας Γ. και Γκιζελή-Νικολέττου Καίτη, ... *Διαθέσαμε τη ζωή μας... . 18 μήνες στην υγειονομική υπηρεσία του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας στο Βίτσι*, Θεσσαλονίκη 1991.
- Σαράντα χρόνια του ΚΚΕ. 1918-1958. *Επιλογή ντοκουμέντων*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις, χ.τ. 1958.
- Σαραντάκος Δημήτρης Ν., *Χαράλαμπος Κανόνης. Η ζωή και ο θάνατος ενός ανθρώπου. Χρονικό*, Αθήνα 1987.
- Σβώλος Θανάσης, *Αντάρτης στα βουνά του Μοριά. Οδοιπορικό, 1947-49*, Αθήνα 1990.
- Σιαπέρας Κώστας, *Μυστικοί δρόμοι του Δημοκρατικού Στρατού. Από τη Βάρκιζα στο Μπούλκες*, Γλάρος, Αθήνα 1990.
- Σκανδάμης Ανδρέας Σπ., *Δημητσάνα. Ένας εθνικός βωμός. Σελίδες από την ηρωικήν δράσιν της Βασιλικής Χωροφυλακής*, Αθήνα 1949.
- Σκανδάμης Ανδρέας Σπ., *Η μάχη της Ελλάδος. Αγώνες - ηρωισμοί και θυσίαι του εθνικού μας στρατού*, Αθήνα 1948.

- Σκανδάμης Ανδρέας Σπ., *Το ολοκαύτωμα του Νυμφαίου. Σελίδες από την ηρωική δράσι της Ελληνικής Βασ. Χωροφυλακή*, Αθήνα 1948.
- Στα 40 χρόνια του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας. Διήμερο συμπόσιο 12-13 Δεκέμβρη 1986, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1987.
- Στα δίχρονα του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας, 28 X 1946 - 28 X 1948. *Pour le deuxième anniversaire de l' armée democratique de Grèce*, 28 X 1946 - 28 X 1948, Γενικό Αρχηγείο του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας, χ.τ. 1949.
- Στεφάνου Στέφανος Δ., *Ένας απ' τους πολλούς της ελληνικής Αριστεράς, 1941-1971*, Θεμέλιο, Αθήνα 2013.
- Σύλλογος Επαναπατρισθέντων εκ του Παραπετάσματος, *Πώς ζήσαμε στο παραπέτασμα. Αφηγήσεις από το δράμα της προσφυγιάς*, Σύλλογος Επαναπατρισθέντων εκ του Παραπετάσματος, Αθήνα 1962.
- Σωτηρίου Τάκης, *Ένα Ελληνόπουλο πού γύρισε από την κόλασι. Τάκης Σωτηρίου εκ Βερροιάς που γύρισε από Συγκροτάρχης του ΔΣΕ στον Εθνικό Στρατό και αποκαλύπτει τα αίτια των Σλαυοκομμουνιστών*, χ.τ. 1948.
- Τα θύματα του μοναρχοφασισμού κατηγορούν. Υπομνήματα από φυλακές και στρατόπεδα συγκέντρωσης, Νέα Ελλάδα, χ.τ. 1951.
- Τερζόγλου Νίκος, *Η στρατιωτική εκπαίδευση στελεχών στο Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας (ΔΣΕ)*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2003.
- Τζιάλλα-Μάντζιου Ελευθερία, *Επιστροφή από το δεκαετή πόλεμο. Η βιογραφία του διαχρονικού ανθρώπου Ευρυσθένη Τζιάλλα, πολεμιστή της πρώτης νίκης του έπους του '40*, Πελασγός, Αθήνα 2012.
- Το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας. Επίσημα κείμενα, Τόμος 6, 1945-1949, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1987.
- Τόπα-Γουναροπούλου Ευαγγελία, *Πορεία ζωής. Αντίσταση - Τασκένδη - επαναπατρισμός*, Αθήνα 1995.
- Τοτονίδης Νικόλαος Σ., *Ήρωες δίχως δάφνες. Βίτσι (Βέρνο) 1946-1949*, Πελασγός, Αθήνα 2015.
- Τραγγανίδα-Μακρυνιώτη Ελένη, *Μυρτιά του βουνού. Μαρτυρία μιας ανταρτοπούλας*, Αθήνα 1993.
- Τραυλός Γιώργος, *Το ημερολόγιον ενός νεκρού χωροφύλακος. Άγνωστοι σελίδες ηρωισμού και αυτοθυσίας των ανδρών της Ελληνικής Βασιλικής Χωροφυλακής εις τον κατά των συμμοριτών αγώνα*, Αθήνα 1949.
- Τριανταφύλλου Σπύρος, *ΕΑΟΚ. Εθνικαί Αντικομμουνιστικαί Ομάδες Κυνηγών. Οι αετοί της Μάνης*, Αθήνα 1949.
- Τρικαλινός Γιώργης Χ., *292 ημέρες μετά το Γράμμο – Βίτσι*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1992.
- Τσακαλώτος Θρασύβουλος Ι., *40 χρόνια στρατιώτης της Ελλάδος. Πως εκερδίσσαμε τους αγώνες μας, 1940-1949*, Εκ των τυπογραφείων της «Ακροπόλεως», Αθήναι 1960.
- Τσαμπίρας Θανάσης, *Ένα ανταρτόπουλο εξιστορεί. Σελίδες από το ΔΣΕ*, Αθήνα 1995.

- Τσιαούσης Βασίλειος Κ., *Αναμνήσεις και βιώματα από την Κατοχή και τον εμφύλιο στα Χάσια*, Τρίκαλα 2010.
- Τσιγγούνης Αλέξανδρος Π., *Ο συμμοριτοπόλεμος στην Πελοπόννησο. Ανακρίβειαι - πλάναι - ψευδολογίες - παρανομίες - υπηρεσιακά προστριβαί - παρασκηναικά ενέργειαι*, Αθήναι 1961.
- Τσόγκας Αθανάσιος, *Τα όργια των Εαμοσλαύων και ο θυελλώδης εθνικός εκδικητής*, Εκδόσεις Ήλιος, Αθήνα 1949.
- Τσουδερός Εμμανουήλ, *Δημοκρατικόν Προοδευτικόν Κόμμα. Το ελληνικόν πρόβλημα εξεταζόμενον εν του όλου*, Δημοκρατικόν Προοδευτικόν Κόμμα, Αθήναι 1947.
- Υφυπουργείον Τύπου και Πληροφοριών, *Η εναντίον της Ελλάδος επιβουλή*, Αθήναι 1947.
- Υφυπουργείον Τύπου και Πληροφοριών, *Η εναντίον της Ελλάδος κομμουνιστική επιβουλή*, Ελεύθερη Σκέψις, Αθήναι 1983.
- Φαράκος Γρηγόρης, *Ο ΕΛΑΣ και η εξουσία*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2000.
- Φαρμάκης Γεώργιος, *Ο κομμουνισμός εις την Ηλείαν*, Πύργος 1952.
- Φαρσακίδης Γιώργος, *Τόποι εξορίας. Στρατόπεδα πολιτικών εξορίστων 1948-1972. Μακρόνησος, Αη Στρατής, Γυάρος – Λέρος*, Τυποεκδοτική, Αθήνα 1994.
- Χατζή-Χατζημάρκου Ηρώ, *Εσείς, εμείς, εσείς*, Δωρικός, Αθήνα 1999.
- Χατζηκώστας Αλέξανδρος, *Η Ημαθία στον εμφύλιο, 1946-1949*, Τυπογ. «Αλέξανδρος», Βέροια 2004.
- Χατζής Δημήτρης, *Μουργκάννα*, Ελεύθερη Ελλάδα, χ.τ. 1948.
- Χθες, σήμερα, αύριο.... 29 Αυγούστου 1949-1959. Δέκα χρόνια από τη συντριβή του κομμουνιστοσυμμοριτισμού, Ελληνική Επιμορφωτική Εταιρεία, χ.τ. 1959.
- Χουλιάρης Γιώργος (Περικλής), *Ο Δρόμος είναι άσωτος. ΕΛΑΣ - ΔΣΕ - Πολωνία, 1941-1958*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2005.
- Φετλής Γιώργης (Καπετάν Λυκούργος), *Ένας πού ξύπνησε. Αι αποκαλύψεις του Καπετάν Λυκούργου*, Αντιφασιστική Ένωσις, Αθήνα 1947.
- Ψημμένος Τάκης, *Αντάρτες στ' Άγραφα, 1946-1950. Αναμνήσεις ενός αντάρτη, Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα 1983.
- Ψηφής Κωνσταντίνος Μ., *Η τέταρτη κατοχή (περίοδος 1941/1944)*, Εταιρεία Μελέτης Ελληνικής Ιστορίας, Αθήνα 2016.

Επιστημονική – Ιστοριογραφική βιβλιογραφία

- Baerentzen Lars, Ιατρίδης Γιάννης και Smith Ole L. (επιμ.), *Μελέτες για τον εμφύλιο πόλεμο, 1945-1949*, Ολκός, Αθήνα 1992.
- Baev Jordan, *Ο εμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα. Διεθνείς διαστάσεις*, Φιλίστωρ, Αθήνα 1997
- Baev Jordan, *Μια ματιά απ' έξω. Ο εμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα. Ντοκουμέντα και πηγές*, Φιλίστωρ, Αθήνα 1999.
- Chandler Geoffrey, *Διχασμένη χώρα. Μια αγγλο-ελληνική τραγωδία*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2000.
- Clive Nigel David, *Εμπειρία στην Ελλάδα, 1943-1948*, Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1985.
- Close David (επιμ.), *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος, 1943-1950. Μελέτες για την πόλωση*, Φιλίστωρ, Αθήνα 1998.
- Close David, *Ελλάδα 1945-2004. Πολιτική, κοινωνία, οικονομία*, Θύραθεν, Αθήνα 2006.
- Close David, *Οι ρίζες του εμφυλίου πολέμου στην Ελλάδα*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2003.
- Daskalon Georgi, *Η ελληνική πολιτική προσφυγιά στη Βουλγαρία, 1946-1989*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2015.
- Featherstone Kevin κ.ά., *Οι τελευταίοι Οθωμανοί. Η μουσουλμανική μειονότητα της Δυτικής Θράκης, 1940-1949*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013.
- Fischer Walter, Rondholz Eberhard και Φαράντος Γεώργιος, *Επανάσταση και αντεπανάσταση στην Ελλάδα (1936-1974)*, Μπουκουμάνης, Αθήνα 1974.
- Fleischer Hagen (επιμ.), *Η Ελλάδα '36-'49. Από τη δικτατορία στον εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, Καστανιώτης, Αθήνα 2003.
- Fleischer Hagen και Bowman Steven, *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση. Βιβλιογραφικός οδηγός*, Θεμέλιο, Αθήνα 1984.
- Hradečný Pavel, *Η ελληνική διασπορά στην Τσεχοσλοβακία. Ίδρυση και αρχικά στάδια ανάπτυξης (1948-1954)*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 2007.
- Keeley Edmund, *Φόνος στον Θερμαϊκό. Ύπατοι, πραιίτωρες και τύπος στην υπόθεση Πολκ*, Γνώση, Αθήνα 1991.
- Králoná, Kateřina και Τσιβός Κώστας (επιμ.), *Στέγνωσαν τα δάκρυά μας. Έλληνες πρόσφυγες στην Τσεχοσλοβακία*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2015.
- Mazower Mark (επιμ.), *Μετά τον πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2003.
- Meynaud Jean, *Πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα, Τόμος 1, 1946-1965*, «Μπάυρον», Αθήνα 1966.
- Richter Heinz A., *Η επέμβαση των Άγγλων στην Ελλάδα. Από τη Βάρκιζα στον εμφύλιο πόλεμο, Φεβρουάριος 1945 - Αύγουστος 1946*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 1997.
- Richter Heinz A., *1936-1946. Δύο επαναστάσεις και αντεπανάσεις στην Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα 1975.
- Ristovic Milan, *Ένα μακρύ ταξίδι. Τα παιδιά του "παιδομαζώματος" στη Γιουγκοσλαβία 1948-1960*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2008.
- Ristovic Milan, *Το πείραμα Μπούλκες. "Η ελληνική δημοκρατία" στη Γιουγκοσλαβία 1945-1949*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2006.

- Van Boeschoten Riki, *Ανάποδα χρόνια. Συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών, 1900-1950*, Πλέθρον, Αθήνα 1997.
- Van Boeschoten Riki, *Περάσαμε πολλές μπόρες, κορίτσι μου...*, Πλέθρον, Αθήνα 1998.
- Van Boeschoten Riki και Danforth Loring M., *Παιδιά του ελληνικού εμφυλίου. Πρόσφυγες και πολιτική της μνήμης*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2015.
- Van Boeschoten Riki κ.ά. (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2008.
- Wittner Lawrence S., *Η αμερικανική επέμβαση στην Ελλάδα, 1943-1949*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1991.
- Αλέκου Αλέξης Χρ., 1948. *Ο ελληνικός εμφύλιος και η Κύπρος*, Power publishing, Λευκωσία 2012.
- Αλιβιζάτος Νίκος Κ., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1983.
- Ανδρίτσος Γιώργος, *Η κατοχή και η αντίσταση στον ελληνικό κινηματογράφο (1945-1966)*, Αιγόκερως, Αθήνα 2004.
- Αντωνίου Γιώργος και Μαραντζίδης Νίκος (επιμ.), *Η εποχή της σύγχυσης. Η δεκαετία του '40 και η ιστοριογραφία*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 2008.
- Αντωνίου Γιώργος και Καλύβας Στάθης (επιμ.), *Οι πολιτικοί πρόσφυγες του εμφυλίου πολέμου. Κοινωνικές και πολιτικές προσεγγίσεις*, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 2015.
- Από τα Δεκεμβριανά στον εμφύλιο, Ελευθεροτυπία, Αθήνα 2007.
- Αποστολίδου Βενετία, *Τραύμα και μνήμη. Η πεζογραφία των πολιτικών προσφύγων*, Πόλις, Αθήνα 2010.
- Αυγουστίδης Άγγελος, *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα κατά τη δεκαετία του '40 και τα περιθώρια της πολιτικής*, Καστανιώτης, Αθήνα 1999.
- Βερβενιώτη Τασούλα, *Αναπαραστάσεις της ιστορίας. Η δεκαετία του 1940 μέσα από τα αρχεία του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού*, Μέλισσα, Αθήνα 2009.
- Βερβενιώτη Τασούλα και Μπαρμπάτση Σταματία, *Διπλό βιβλίο. Η αφήγηση της Σταματίας Μπαρμπάτση. Η ιστορική ανάγνωση*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003.
- Βερναρδάκης Χριστόφορος και Μαυρής Γιάννης, *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα 1991.
- Βετσόπουλος Απόστολος Β., *Η Ελλάδα και το σχέδιο Μάρσαλ. Η μεταπολεμική ανασυγκρότηση της ελληνικής οικονομίας*, Gutenberg, Αθήνα 2007.
- Βιδάλη Άννα, *Άραγε εμείς ήμασταν. Απαγορευμένη ιστορία και υποκειμενικότητα σε τέσσερις ιστορίες από τον ελληνικό εμφύλιο*, Εξάντας, Αθήνα 1999.
- Βόγλης Πολυμέρης, *Η αδύνατη επανάσταση. Η κοινωνική δυναμική του εμφυλίου πολέμου*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2014.
- Βόγλης Πολυμέρης, *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας. Οι πολιτικοί κρατούμενοι στον εμφύλιο πόλεμο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004.
- Βόγλης Πολυμέρης (επιμ.), *Η εποχή των ρήξεων. Η ελληνική κοινωνία στη δεκαετία του 1940*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2012.
- Βουτηρά Ευτυχία κ.ά. (επιμ.), *Το όπλο παρά πόδα. Οι πολιτικοί πρόσφυγες του εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 2005.

- Γαρδίκια Κατερίνα κ.ά. (επιμ.), *Η μακρά σκιά της δεκαετίας του '40. Πόλεμος, κατοχή, αντίσταση, εμφύλιος. Τόμος αφιερωμένος στον Χάγκεν Φλάισερ*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2015.
- Γερολυμάτος Ανδρέας, *Κόκκινη Ακρόπολη, μαύρος τρόμος. Από την Αντίσταση στον εμφύλιο 1943-1949*, Κοχλίας, Αθήνα 2005.
- Γεωργιάδης Νικόλαος Θ. *Οι αγώνες της Αριστεράς στην περιοχή της Δράμας (1941-1949)*, Σύγχρονη Γραφή, Δράμα 2006.
- Γιανουλόπουλος Γιάννης Ν., *Ο μεταπολεμικός κόσμος. Ελληνική και ευρωπαϊκή ιστορία (1945-1963)*, Παπαζήσης, Αθήνα 1992.
- Γούναρης Βασίλης Κ., Καλύβας Στάθης Ν. και Στεφανίδης Ιωάννης Δ. (επιμ.), *Ανορθόδοξοι πόλεμοι. Μακεδονία, εμφύλιος, Κύπρος, Πατάκης*, Αθήνα 2010.
- Γούναρης Βασίλης Κ., *Εγνωσμένων κοινωνικών φρονημάτων. Κοινωνικές και άλλες όψεις του αντικομμουνισμού στη Μακεδονία του εμφυλίου πολέμου (1945-1949)*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2002.
- Γούναρης Βασίλης Κ. και Μιχαηλίδης Ιάκωβος Δ. (επιμ.), *Πρόσφυγες στα Βαλκάνια. Μνήμες και ενσωμάτωση*, Πατάκης, Αθήνα 2004.
- Δάγκας Αλέξανδρος και Λεοντιάδης Γιώργος, *Το κομματικό αρχείο. Διαδρομές, εμπλοκές. Το αρχείο του ΚΚΕ Εσωτερικού και η αντιδικία του ΚΚΕ με τους επαγγελματίες ιστορικούς*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2009.
- Δαλκαβούκης Βασίλης κ.ά. (επιμ.), *Αφηγήσεις για τη δεκαετία του 1940. Από το λόγο του κατοχικού κράτους στη μετανεωτερική ιστοριογραφία*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2012.
- Δεμερτζής Νίκος, Πασχαλούδη Ελένη και Αντωνίου Γιώργος (επιμ.), *Εμφύλιος. Πολιτισμικό τραύμα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013.
- Δορδανάς Στράτος Ν., *Η γερμανική στολή στη ναφθαλίνη. Επιβιώσεις του Δοσιλογισμού στη Μακεδονία, 1945-1974*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 2011.
- Δορδανάς Στράτος Ν. και Πασχαλούδη Ελένη (επιμ.), *Η Ελλάδα και οι πρώην Ανατολικές χώρες στον Ψυχρό πόλεμο. Ανέκδοτες αρχειακές πηγές από την Ουγγαρία, την Πολωνία, την Τσεχοσλοβακία, την Ανατολική Γερμανία και τη Σοβιετική Ένωση*, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 2015.
- Δορδανάς Στράτος Ν. και Καλογρηάς Βάιος, *Οι έλληνες της Στάζι. Το Υπουργείο Κρατικής Ασφάλειας και οι έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στη Γερμανική Λαοκρατική Δημοκρατία*, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 2015.
- Ελεφάντης Άγγελος, *«Μας πήραν την Αθήνα...». Ξαναδιαβάζοντας μερικά σημεία της Ιστορίας 1941-1950*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002.
- Η δεκαετία 1940-1950 στη Δυτική Μακεδονία. Συνέδριο στο Τσοτύλι, 30, 31 Αυγούστου και 1 Σεπτεμβρίου 1996*, Εταιρεία Μελετών Άνω Βοΐου, Θεσσαλονίκη 1998.
- Ηλιάδου-Τάχου Σοφία, *Από τη Βάρκιζα στο Μπούλκες. Διαδρομές ζωής ή θανάτου*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2014.
- Ηλιού Φίλιππος, *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος. Η εμπλοκή του ΚΚΕ*, Θεμέλιο, Αθήνα 2004.
- Ιατρίδης Γιάννης Ο. (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Θεμέλιο, Αθήνα 1984.
- Ιστορία των Ελλήνων, 13^{ος} τόμος, Σύγχρονος Ελληνισμός, 1940-1949*, Ηλίας Μανιατέας, Ιωάννης Τεγόπουλος, Αθήνα [2005].

- Καλλιβρετάκης Λεωνίδας Φ., *Ο θάνατος ενός ταξίαρχου*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2001.
- Καλύβας Στάθης Ν. και Μαραντζίδης Νίκος, *Εμφύλια πάθη. 23 ερωτήσεις και απαντήσεις για τον εμφύλιο*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2015.
- Καμαρινού Κυριακή Α., *Τα «πέτρινα» πανεπιστήμια. Ο αγώνας για τη μόρφωση στις φυλακές και τις εξορίες, 1924-1974*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2005.
- Καρακατσιάνης Ιωάννης (επιμ.), *Νότια Πελοπόννησος, 1935-1950*, Αλφειός, Σύνδεσμος Φιλολόγων Μεσσηνίας, Αθήνα [2009].
- Καρακατσιάνης Ιωάννης, *Ο πόλεμος στη Μάνη. Κατοχή, Αντίσταση, εμφύλιος. Μέσα από αφηγήσεις πρωταγωνιστών και ανέκδοτες πηγές*, Αδούλωτη Μάνη, Αθήνα 2014.
- Καρδάσης Βασ. και Ψαρομηλίκος Αρτ. (επιμ.), *Εμφύλιος πόλεμος. 60 χρόνια από τη λήξη του*, Ελευθεροτυπία, Αθήνα 2009.
- Καστρινάκη Αγγέλα, *Η λογοτεχνία στην ταραγμένη δεκαετία 1940-1950*, Πόλις, Αθήνα 2005.
- Κολιόπουλος Ιωάννης Σ., *Λεηλασία φρονημάτων*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1995.
- Κόντης Βασίλειος και Σφέτας Σπυρίδων (επιμ.), *Εμφύλιος πόλεμος. Έγγραφα από τα γιουγκοσλαβικά και βουλγαρικά αρχεία*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1999.
- Κόντης Βασίλειος, *Η αγγλοαμερικανική πολιτική και το ελληνικό πρόβλημα, 1945-1949*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1984.
- Κόντης Βασίλειος, *Σοσιαλιστικά κράτη και ΚΚΕ στον εμφύλιο*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2012.
- Κοταρίδης Νίκος (επιμ.), *Το εμφύλιο δράμα. Πρακτικά ημερίδας που οργάνωσε το περιοδικό Δοκιμές στο Πάντειο Πανεπιστήμιο τον Οκτώβριο του 1996*, Πλέθρον, [Αθήνα] 1997.
- Κουκουλές Γιώργος Φ., *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα και οι ξένες επεμβάσεις, 1944-1948*, Οδυσσέας, Αθήνα 1995.
- Κουλούρης Νίκος, *Ελληνική βιβλιογραφία του εμφυλίου πολέμου 1945-1949. Αυτοτελή δημοσιεύματα 1945-1999*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000.
- Κούσουλας Δημήτριος Γ., *Επιβουλή και αποτυχία. Η ιστορία του ΚΚΕ, 1918-1949*, Εκδόσεις Καμπανά, Αθήνα 1971.
- Κουσουρής Δημήτρης, *Δίκες των δοσίλογων 1944-1949. Δικαιοσύνη, συνέχεια του κράτους και εθνική μνήμη*, Πόλις, Αθήνα 2014.
- Κουτσούκης Κλεομένης και Σακκάς Ιωάννης (επιμ.), *Πτυχές του εμφυλίου πολέμου 1946-1949. Επιστημονικό συνέδριο, Καρπενήσι, 23-26 Σεπτεμβρίου 1999*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000.
- Κωστόπουλος Τάσος, *Η αυτολογοκριμένη μνήμη. Τα Τάγματα Ασφαλείας και η μεταπολεμική εθνικοφροσύνη*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2005.
- Κωφός Ευάγγελος, *Nationalism and communism in Macedonia*, Institute for Balkan Studies, Thessalonike 1964.
- Λαγάνη Ειρήνη και Μποντίλα Μαρία (επιμ.), *"Παιδομάζωμα" ή "παιδοσώσιμο"; Παιδιά του εμφυλίου στην Ανατολική και Κεντρική Ευρώπη*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2012.
- Λαγάνη Ειρήνη, *Το "παιδομάζωμα" και οι ελληνο-γιουγκοσλαβικές σχέσεις, 1949-1953. Μια κριτική προσέγγιση*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 1996.
- Λάζου Βασιλική, *Η επιβολή του κράτους. Ο εμφύλιος πόλεμος στη Λαμία, 1945-1949*, Ταξιδευτής, Αθήνα 2016.

- Λαμπάτος Γαβρίλης, *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Τασκένδη, 1949-1957*, Κούριερ εκδοτική, Αθήνα 2001.
- Λαμπροπούλου Δήμητρα, *Γράφοντας από τη φυλακή. Όψεις της υποκειμενικότητας των πολιτικών κρατουμένων 1947-1960*, Νεφέλη, Αθήνα 1999.
- Λουκάτος Σπύρος Δ., *Τα χρόνια της απελευθέρωσης και του εμφυλίου πολέμου στην Κεφαλονιά και Ιθάκη 1944-1950. Από την απελευθέρωση έως τη Συμφωνία της Βάρκιζας. Ο εμφύλιος πόλεμος*, Νόβολι, Αθήνα 2012.
- Λυβάνιος Δημήτρης, *Μακεδονικό και Βρετανία (1939-1949)*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2015.
- Λυμπεράτος Μιχάλης Π. και Παπαστράτης Προκόπης (επιμ.), *Αριστερά και αστικός πολιτικός κόσμος, 1940-1960. 17-20 Απριλίου 2013. Πρακτικά συνεδρίου [στο] Πάντειο Πανεπιστήμιο, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2014.
- Λυμπεράτος Μιχάλης Π., *Στα πρόθυρα του εμφυλίου πολέμου. Κοινωνική πόλωση, Αριστερά και αστικός κόσμος στη μεταπολεμική Ελλάδα. Από τα Δεκεμβριανά στις εκλογές του 1946*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006.
- Μακρής Σπύρος, *Εμφύλιος πόλεμος, επεμβατισμός και αντι-αμερικανισμός στη μεταπολεμική Ελλάδα. Στρατηγικές αφήγησης και ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, Εκδόσεις Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2010.
- Μαραντζίδης Νίκος, *Γιασασίν Μιλλέτ. Ζήτω το έθνος. Προσφυγιά, κατοχή και εμφύλιος. Εθνοτική ταυτότητα και πολιτική συμπεριφορά στους τουρκόφωνους ελληνορθόδοξους του δυτικού κόσμου*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2001.
- Μαραντζίδης Νίκος, *Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας (ΔΣΕ), 1946-1949*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2010.
- Μαραντζίδης Νίκος και Πασχαλούδη Ελένη (επιμ.), *Η εικόνα του ελληνικού εμφυλίου στον διεθνή τύπο*, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 2015.
- Μαραντζίδης Νίκος και Τσιβός Κώστας, *Ο ελληνικός εμφύλιος και το διεθνές κομμουνιστικό σύστημα. Το ΚΚΕ μέσα από τα τσεχικά αρχεία 1946-1968*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2012.
- Μαραντζίδης Νίκος (επιμ.), *Οι άλλοι καπετάνιοι. Αντικομμουνιστές ένοπλοι στα χρόνια της Κατοχής και του εμφυλίου*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 2005.
- Μαργαρίτης Γιώργος, *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου 1946-1949*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2001-2002.
- Μάρκογλου Εμμανουήλ Ε., *Το δόγμα Τρούμαν. Αποκορύφωμα των φιλικών ελληνοαμερικανικών σχέσεων, 1947-55*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 1963.
- Ματθαίου Άννα και Πολέμη Πόπη, *Η εκδοτική περιπέτεια των Ελλήνων Κομμουνιστών 1947-1968. Από το βουνό στην υπερροία*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003.
- Μαυροσκούφης Δημήτρης Κ., *Ένας στρατιώτης στον εμφύλιο, 1945-1949. Η συμβολή της μικροϊστορίας στην ανίχνευση και την ανάλυση των βιωματικών όψεων της καθημερινής ζωής*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2000.
- Μηνασίδης Χαράλαμπος Α., *Η πολιτική των Ηνωμένων Πολιτειών στο Μακεδονικό ζήτημα τη δεκαετία του 1940*, Επίκεντρο, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2016.

- Μητσοπούλου Αναστασία Ι., *Ο ελληνικός αντικομμουνισμός στον "σύντομο 20ό αιώνα". Όψεις του δημόσιου λόγου στην πολιτική, στην εκπαίδευση και στη λογοτεχνία*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2014.
- Μιχαηλίδης Ιάκωβος Δ., Νικολακόπουλος Ηλίας και Fleischer Hagen (επιμ.), *«Εχθρός» εντός των τειχών. Όψεις του δωσιλογισμού στην Ελλάδα της κατοχής*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2006.
- Μιχαηλίδης Ιάκωβος Δ., Σφέτας Σπυρίδων και Σκουλίδας Ηλίας (επιμ.), *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος και η εμπλοκή των βαλκανικών χωρών. Αρχειακές πηγές από Γιουγκοσλαβία, Βουλγαρία, Ρουμανία, Αλβανία*, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 2015.
- Μιχαηλίδης Ιάκωβος Δ., *Τα πρόσωπα του Ιανού. Οι ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις τις παραμονές του ελληνικού εμφυλίου πολέμου (1944-1946)*, Πατάκης, Αθήνα 2004.
- Μιχαηλίδης Ιάκωβος Δ., *Τα πρόσωπα του Ιανού. Οι ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις την περίοδο του ελληνικού εμφυλίου πολέμου (1947-1949)*, Πατάκης, Αθήνα 2007.
- Μοσχόπουλος Διονύσης κ.ά., *Φυλακές Κέρκυρας, 1947-1949. Μαρτυρίες. "...για σας αδέρφια..."*, Σωματείο «Λαζαρέτο», Αθήνα 1996.
- Μουρέλος Γιάννης Γ. και Μιχαηλίδης Ιάκωβος Δ. (επιμ.), *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος. Μια αποτίμηση. Πολιτικές, ιδεολογικές, ιστοριογραφικές προεκτάσεις*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2007.
- Μπάδα Κωνσταντίνα και Σφήκας Θανάσης (επιμ.), *Κατοχή, αντίσταση, εμφύλιος. Η Αιτωλοακαρνανία στη δεκαετία 1940-1950*, Παρασκήνιο, Αθήνα 2010.
- Μπάλτα Νάση, *Ο Ελληνικός εμφύλιος πόλεμος (1946-1949) μέσα από τον Γαλλικό Τύπο*, Οδυσσέας, Αθήνα 1993.
- Μποντίλα Μαρία, *"Πολύχρονος να ζεις, μεγάλε Στάλιν". Η εκπαίδευση των παιδιών των Ελλήνων προσφύγων στα ανατολικά κράτη, 1950-1964*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2004.
- Μπότσιου Κωνσταντίνα και Σακκάς Γιάννης (επιμ.), *Η Ελλάδα, η Δύση και η Μεσόγειος, 1945-62. Νέες ερευνητικές προσεγγίσεις*, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 2015.
- Μπουρνάζος Στρατής και Σακελλαρόπουλος Τάσος (επιμ.), *Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου. Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, αίθουσα τελετών Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, 6-7 Μαρτίου 1998*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000.
- Νάλτσας Χριστόφορος Α., *Το μακεδονικόν ζήτημα και η σοβιετική πολιτική*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1954.
- Νικολακόπουλος Ηλίας, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2001.
- Νικολακόπουλος Ηλίας, *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα, 1946-1964. Η εκλογική γεωγραφία των πολιτικών δυνάμεων*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1985.
- Νικολακόπουλος Ηλίας και Παπαθανασίου Ιωάννα (επιμ.), *Ο εμφύλιος πόλεμος 1946-1949*, Τα Νέα, Αθήνα 2010.
- Νικολακόπουλος Ηλίας και Ρήγος Άλκης (επιμ.), *Ο εμφύλιος πόλεμος. Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο (Φεβρουάριος 1945-Αύγουστος 1949)*, Θεμέλιο, Αθήνα 2002.
- Ντάγιος Σταύρος Γ., *Η διεθνής διάσταση της ρήξης Ε. Χοχha - J. B. Tito και η λήξη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου (1945-1949)*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2004.

- Νταλιάνη-Καραμπατζάκη Μαντώ, *Παιδιά στη δίνη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου 1946-1949, σημερινοί ενήλικες. Διαχρονική μελέτη για τα παιδιά που έμειναν στη φυλακή με τις κρατούμενες μητέρες τους*, Μουσείο Μπενάκη, Εταιρεία Ψυχοκοινωνικής Υγείας του Παιδιού και του Εφήβου, Σχολή Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου, Αθήνα 2009.
- Ξύδης Στέφανος Γ., *Greece and the Great Powers 1944-1947. Prelude to the "Truman Doctrine"*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki 1963.
- Οικονομίδης Φοίβος, *Η επανάσταση στην Ελλάδα. Το ΚΚΕ και οι ξένοι φίλοι. Εμφύλιος 1945-1949*, Εκδοτικός Οίκος Α. Α. Λιβάνη, Αθήνα 2011.
- Οικονομίδης Φοίβος, *Πόλεμος, διείσδυση και προπαγάνδα*, Ορφέας, Αθήνα 1992.
- Οικονομίδης Φοίβος, *Το παγκόσμιο παιχνίδι στα Βαλκάνια. Οι ελληνο-γιουγκοσλαβικές σχέσεις από τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο στον Ψυχρό πόλεμο 1941 - 1960*, Μετρονόμος, Αλφειός, Αθήνα 2015.
- Παλαιόπουλος Γεώργιος Στ., *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος μέσα από την έρευνα της διερευνητικής επιτροπής των επεισοδίων στα βόρεια ελληνικά σύνορα του ΟΗΕ και τον Τύπο της εποχής (1946-1947)*, Andy's Publishers, Αθήνα 2013.
- Παλαιόπουλος Γεώργιος Στ., *Στη μεθόριο του εμφυλίου. Η United Nations Special Committee on the Balkans στο μέτωπο του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2015.
- Παναγιωτόπουλος Βασίλης (επιμ.), *Ιστορία του νέου Ελληνισμού, 1770-2000, Τόμος 8, Η εμπόλεμη Ελλάδα, 1940-1949. Αλβανικό έπος - κατοχή και αντίσταση εμφύλιος*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004.
- Πανουργιά Νένη, *Επικίνδυνοι πολίτες. Η ελληνική Αριστερά και η κρατική τρομοκρατία*, Καστανιώτης, Αθήνα 2013.
- Παπαδημητρίου Δέσποινα Ι., *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνοκροφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, Σαββάλας, Αθήνα 2006.
- Πασχαλούδη Ελένη, *Ένας πόλεμος χωρίς τέλος. Η δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο, 1950 – 1967*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2010.
- Πενήντα χρόνια μετά τον εμφύλιο, Ερμής, Το Βήμα, Αθήνα 1999.
- Ριζάς Σωτήρης, *Απ' την απελευθέρωση στον εμφύλιο*, Καστανιώτης, Αθήνα 2011.
- Ρουμπάτης Γιάννης Π., *Δούρειος ίππος. Η αμερικανική διείσδυση στην Ελλάδα 1947-1967*, Οδυσσέας, Αθήνα 1987.
- Σακκάς Δημήτριος Ν., *Το ανθρώπινο κτήνος στον καιρό του εμφυλίου. Με ιδιαίτερη αναφορά στην Ευρυτανία. Εμφυλιακά – μετεμφυλιακά*, Παρασκήνιο, Αθήνα 2011.
- Σαράφη Μάριον (επιμ.), *Από την αντίσταση στον εμφύλιο πόλεμο*, Νέα Σύνορα, Αθήνα 1982.
- Σβορώνος Νίκος και Fleischer Hagen (επιμ.), *Η Ελλάδα 1936-44. Δικτατορία Κατοχή Αντίσταση. Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Σύγχρονης Ιστορίας*, [Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ], Αθήνα 1989.
- Σουλτανιά Κατερίνα, *Η ελληνική πολιτική προσφυγιά*, Λάρισα, Έλλα, 2002.
- Σταθάκης Γιώργος, *Το δόγμα Τρούμαν και το σχέδιο Μάρσαλ. Η ιστορία της αμερικανικής βοήθειας στην Ελλάδα*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2004.
- Σταυριανός Λευτέρης Σ., *Η Ελλάδα σε επαναστατική περίοδο. Σαραντα χρόνια αγώνες*, Κάλβος, Αθήνα 1974.

- Στεφανίδης Γιάννης Δ., *Εν ονόματι του έθνους. Πολιτική κουλτούρα, αλυτρωτισμός και αντιαμερικανισμός στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1945-1967*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2010.
- Σφήκας Θανάσης Δ., *Οι άγγλοι εργατικοί και ο εμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα. Ο ιμπεριαλισμός της "μη-επέμβασης"*, Φιλίστωρ, Αθήνα 1997
- Σφήκας Θανάσης Δ., *Πόλεμος και ειρήνη στη στρατηγική του ΚΚΕ 1945-1949*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2001.
- Σφήκας Θανάσης Δ. (επιμ.), *Το σχέδιο Μάρσαλ. Ανασυγκρότηση και διαίρεση της Ευρώπης*, Πατάκης, Αθήνα 2011.
- Σφήκας Θανάσης Δ., *Το "χωλό άλογο". Οι διεθνείς συνθήκες της ελληνικής κρίσης 1941-1949*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007.
- Τομάη-Κωνσταντοπούλου Φωτεινή (επιμ.), *Η Ελλάδα στο μεταίχμιο ενός νέου κόσμου. Ψυχρός πόλεμος - δόγμα Truman - σχέδιο Marshall (μέσα από διπλωματικά και ιστορικά έγγραφα)*, Καστανιώτης, Αθήνα 2002.
- Τσέκου Κατερίνα Θ., *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη. 1945-1989*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013.
- Τσέκου Κατερίνα Θ., *Προσωρινώς διαμένοντες... Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2010.
- Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *Η ελληνική τραγωδία. Από την απελευθέρωση ως τους συνταγματάρχες*, Ολκός, Αθήνα 1974.
- Χασιώτης Λουκιανός, *Τα παιδιά του εμφυλίου. Από την "κοινωνική πρόνοια" του Φράνκο στον "έρανο" της Φρειδερίκης (1936-1950)*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 2013.
- Χατζηιωσήφ Χρήστος και Παπαστράτης Προκόπης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999-2009.
- Χουρχούλης Διονύσιος κ.ά. (επιμ.), *Greece during the early Cold War. The view from the Western Archives. Documents*, University of Macedonia, Thessaloniki 2015.
- Χρυσάφη Ανδρονίκη Κ., *Η ιδεολογική χρήση της ιστορίας. Οι εγχώριοι εμφύλιοι πόλεμοι του 20ού αιώνα στα σχολικά βιβλία της ιστορίας του "λυκείου" Ελλάδας - Ισπανίας*, Παπαζήσης, Αθήνα 2012.
- Ψαλιδόπουλος Μιχάλης Μ., *Επιτηρητές σε απόγνωση. Αμερικανοί σύμβουλοι στην Ελλάδα, 1947-53. Από τον Paul A. Porter στον Eduard A. Tenenbaum*, Μεταμεσονύκτιες εκδόσεις, Αθήνα 2013.
- Ψαλλίδας Γρηγόριος (επιμ.), *Οι εκλογές του 1946. Σταθμός στην πολιτική ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας*, Πατάκης, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Κ. Μητσοτάκης, Αθήνα 2008.
- Ψιμούλη Βάσω, *"Ελεύθερη Ελλάδα", "Η φωνή της αλήθειας". Ο παράνομος ραδιοσταθμός του ΚΚΕ. Αρχείο 1947-1968*, Θεμέλιο, Αθήνα 2006.
- Ψυχογιός Κ.Ε. (επιμ.), *Η Κρήτη στην ταραγμένη δεκαετία 1940-1950. Μάχη της Κρήτης, κατοχή, αντίσταση, εμφύλιος*, Ιστορική, Λαογραφική και Αρχαιολογική Εταιρεία Κρήτης, Χανιά 2012.

Αρθρογραφία - Συμβολές

Ακολουθεί βασική αρθρογραφία από τον περιοδικό τύπο και συμβολές από συλλογικά έργα ή συνέδρια που μας βοήθησαν κατά τη συγγραφή αυτής της μελέτης.

- Gonsa Crhistian, «Αυτοβιογραφικά κείμενα ελλήνων κομμουνιστών. Η ιστορία του Κομμουνιστικού Κόμματος της Ελλάδας μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο», *Μνήμων*, τχ. 17 (1995), σ. 107-129.
- Moennig Ulrich, «Θυμάμαι. Ο Νίκανδρος Κεπέσης απαντά στον Άρη Αλεξάνδρου», Δημάδης, Κωνσταντίνος (επιμ.), *Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014). Οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία*, τ. Γ΄, Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, Αθήνα 2015, σ. 427-440.
- Van Boeschoten Riki, «Δεκαετία του '40. Διαστάσεις της μνήμης σε αφηγήσεις ζωής της περιόδου», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 107 (2002), σ. 135-155.
- Αντωνίου Γιώργος και Μαραντζίδης Νίκος, «The Greek Civil War Historiography (1945–2001) towards a New “Paradigm”», *Columbia Journal of Historiography*, vol. 1, no.1 (2003).
- Βερβενιώτη Τασούλα, «Μια αδημοσίευτη μαρτυρία», *Επιστήμη και κοινωνία*, τχ. 11 (2003), σ. 143-169.
- Βερβενιώτη Τασούλα, «Μνήμες και αμνησίες των αρχείων και των μαρτυριών για τον ελληνικό εμφύλιο. Η Αθήνα και η επαρχία, η ηγεσία και τα μέλη» στο Van Boeschoten Riki κ.ά. (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφύλιου πολέμου*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 81-102.
- Βερβενιώτη Τασούλα, «Προφορική ιστορία και έρευνα για τον ελληνικό εμφύλιο. Η πολιτική συγκυρία, ο ερευνητής και ο αφηγητής», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 107 (2002), σ. 157-181.
- Ερανιστής, «Βιβλία για την Αντίσταση», *Αντί*, 76 (1977), σ. 20-22.
- Ιός. «Η πρώτη “Μονταζιέρα”. “Διαφώτιση” και “ψυχολογικός πόλεμος” το 1960», *Εφημερίδα των Συντακτών*, 20 Απριλίου 2014.
- Καλογρηάς Βάιος, «Η πολιτικο-ιδεολογική ταυτότητα της εθνικοφροσύνης στην ταραγμένη δεκαετία του '40» στο Δημάδης Κωνσταντίνος (επιμ.), *Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα). Πρακτικά*, τόμ. Ε΄, Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, Αθήνα 2011, σ. 841-856.
- Καραμανωλάκης Βαγγέλης, «Κάλβος 1968-1974. Ένας εκδοτικός οίκος στα χρόνια της δικτατορίας», *Αρχειοτάξιο*, τχ. 14 (2012), σ. 104-121.
- Κυριάκης Θωμάς, Αυτοβιογραφία και προσωπική ταυτότητα. Οι γραπτές μαρτυρίες για τον εμφύλιο, στο Δημάδης Κωνσταντίνος (επιμ.), *Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα). Πρακτικά*, τόμ. Ε΄, Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, Αθήνα 2011, σ. 321-336.
- Λιάκος Αντώνης, «Η νεοελληνική ιστοριογραφία το τελευταίο τέταρτο του εικοστού αιώνα», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 76-77 (2001), σ. 72-91.
- Μάης Χρίστος, «Η εκδοτική δραστηριότητα ως μέσο πολιτικής στράτευσης και συγκρότησης ταυτότητας. Ο εκδοτικός οίκος Ιστορικές εκδόσεις, 1963-1967», *Αρχειοτάξιο*, τχ. 14 (2012), σ. 66-79.
- Μάης, Χρίστος. «Πολιτισμικές πρακτικές ως πράξεις πολιτικής αντίστασης. Η εκδοτική δραστηριότητα στα χρόνια της Χούντας και το ακραίο παράδειγμα του Λεωνίδα Χρηστάκη», *ΗΥΦΕΝ*, τμ. 10, αρ. 16 (2014), σ. 7-19.

- Μαραντζίδης Νίκος και Αντωνίου Γιώργος, "The Axis Occupation and Civil War. Changing Trends in Greek historiography, 1941–2002", *Journal of Peace Research*, no. 41, no. 2, (2004), σ. 223–231.
- Μαραντζίδης Νίκος και Αντωνίου Γιώργος, «Για τη (χαμένη;) τιμή της ιστοριογραφίας. Το 'χαμένο' ημερολόγιο του Δημήτρη Βλαντά», *Νέα Εστία*, τόμ. 163, τεύχ. 1811 (Μάιος 2008), σ. 965-983.
- Μπουρνάζος Στρατής, «Το ελληνικό αντικομμουνιστικό έντυπο 1925-1967. Μια πρώτη προσέγγιση», *Αρχειοτάξιο*, 5 (2003), σ. 52-63.
- Νικολακόπουλος Ηλίας, «Ιστοριογραφία των ελληνικών πολιτικών κομμάτων και ερευνητικές προοπτικές», *Αρχειοτάξιο*, 5 (2003), σ. 172-176.
- Παπαθανασίου Ιωάννα, «Βίωμα, ιστορία και πολιτική. Η υπόσταση της προσωπικής μαρτυρίας», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 13, τχ. 24-25 (1996), σ. 253-266.
- Παπαθανασίου Ιωάννα, «Χρήσεις και καταχρήσεις των πηγών ή η ιστορία ως εντύπωση», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 25, τχ. 47 (Δεκέμβριος 2007), σ. 457-473.
- Παπαστράτης Προκόπης, «Η ιστοριογραφία της δεκαετίας 1940-1950», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 35-36-37 (1988), σ.183-187.
- Πετρόπουλος Γιώργος, «Η διαχείριση της ήττας στο μνημονικό λόγο της Αριστεράς. Έρευνα σε δύο αυτοβιογραφικά κείμενα για τη Νότια Πελοπόννησο», στο Κατακατσιάνης Γιάννης, *Νότια Πελοπόννησος 1935-1950*, Αλφειός, Αθήνα 2009, σ. 181-203.
- Στεφανίδης Γιάννης Δ., «...Η δημοκρατία δυσχερής; Η ανάπτυξη των μηχανισμών του «Αντικομμουνιστικού αγώνος» 1958-1961», *Μνήμων*, τχ. 29 (2008), σ. 199-239.
- Σφήκας Θανάσης Δ., «Ο ναρκισσισμός των μικρών πραγμάτων. Περί σύγχυσης, ιστοριογραφίας και άλλων δαιμονίων», *Μνήμων*, τχ. 30 (2009), σ. 315-336.
- Φωτόπουλος Αθανάσιος Θ., «Βιβλιογραφία της Πελοποννησιακής ιστορίας για την περίοδο 1941-1949», *Πελοποννησιακά*, τ. 22 (1996-1997), σ. 323-350.